2144.IV.

22796

7

Broj 317

Učitelska knjižnica

Br. 221.
IV.
241. IV.

OPĆA PUČKA ŠKOLA U PILJENICAMA

KNJIŽNICA

ZA

KLASIČNU STARINU.

IZDAJE

MATICA HRVATSKA.

KNJIGA ČETVRTA.

MILIVOJ ŠREPEL:

KLASIČNA FILOLOGIJA.

ZAGREB.
TISAK KARLA ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).
1899.

MILIVOJ ŠREPEL.

KLASIČNA

FILOLOGIJA.

UPUTA

U

POJEDINE STRUKE KLASIČNE FILOLOGIJE.

ZAGREB.
NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.
1899.

Gdje je što.

Strana

Pripomenak IX

Klasična filologija.

Opći dio.

I. **Filologija.**
1. Što je filologija? 3
2. Razne filologije 5
3. Klasična filologija 6
4. Filologija i lingvistika 9
5. Klasična filologija prema drugim naukama 11

II. **Nauka o starini.**
1. Fridrik August Wolf. 14
2. August Boeckh 16

III. **Filologijska enciklopedija.**
1. Razni sustavi 18
2. Poredak filologijskih struka 23

Posebni dio.

A. Pomoćne struke.

IV. **Bibliografija.**
1. Bibliografija u opće 27
2. Rukopisi 27
3. Paleografija. 33
4. Štampana izdanja 35

Strana

V. Hermeneutika i kritika.
1. Razlika izmedju hermeneutike i kritike 40
2. Kritika 41
3. Hermeneutika 42
4. Prijevodi 43

B. Temeljne struke.

VI. Gramatika.
1. Osnova gramatike 45
2. Povjest gramatike 46
3. Rječnici 51
4. Dijalekti 54
VII. Stilistika.
1. O slogu 56
2. Praktična i historijska stilistika 57
3. Novije stilistike 61
VIII. Metrika.
1. Metrika i ritmika 62
2. Starinska metrika 62
3. Moderna metrika 63
IX. Retorika. — Pojetika.
1. Retorika 64
2. Pojetika 65
3. Reakcija 66
4. Nacrt Ciceronove retorike 66
X. Povjest jezika.
1. Povjest jezika u opće 86
2. Povjest grčkoga i latinskoga jezika 87

C. Bitne struke.

XI. Povjest književnosti.
1. Razvoj književne povjesti 88
2. Metode 89
3. Znatnija djela o povjesti klasičnih književnosti 92
4. Glavni grčki i rimski pisci 95
5. Bizantinizam i latinizam 138
XII. Politička povjest.
1. Starinski historici 141
2. Nova rimska povjest 141
3. Nova grčka povjest 144
4. Historijske metode 147

Strana

XIII. Geografija i topografija.
1. Geografija 148
2. Topografija 149
XIV. Starine.
1. Starine u klasično doba 150
2. Starine u moderno doba 151
XV. Mitologija i religija.
1. Gradja mitologije 154
2. Obradba mitologije 155

D. Sporedne struke.

XVI. Arheologija.
1. Gradja 158
2. Obradba 159
XVII. Epigrafika.
1. Zadaća epigrafike 160
2. Moderna epigrafika 161
XVIII. Metrologija i numizmatika.
1. Zadaća metrologije i numizmatike 163
2. Obradba 163
XIX. Kronologija.
1. Zadaća kronologije 165
2. Obradba 166
XX. Povjest filologije.
1. Tri vijeka klasične filologije 167
2. Filologija u starini 167
3. Četiri perioda u novom vijeku klasične filologije 168
4. Petrarka, Scaliger, Bentley, Hemsterhuis i Wolf 171
5. Literatura 184

*

Popis pisaca, koji se u ovoj knjizi napominju 185

Već u prvoj polovini XIX. stoljeća javlja se težnja, da se nauke u popularnom obliku podadu u ruke obrazovanim ljudima, a tek u drugoj polovini opažamo i nastojanje, da se pojedine struke raznih nauka i znanosti prikažu u organičnim enciklopedijskim djelima kao u svojemu ognjištu. Rascjepkanost naukâ, izazvana silno naslaganom literaturom, opravdava potrebu ovakovih enciklopedijâ, pa bi je mogao poricati samo onaj, tko ne umije cijeniti unutrašnje sveze pojedinih struka.

S velikom sam se ljubavlju latio posla, da sastavim ovakovo enciklopedijsko djelo o klasičnoj filologiji grčkoj i rimskoj, koja je danas pravi temelj sve više naobrazbe. U Njemačkoj i našoj monarhiji već je davno dano široko polje klasičnoj filologiji u nastavi, a za njima su se povele Engleska, Rusija i Francuska, u kojoj su se filologijske studije razmahale poglavito poslije Sedana.

Kako u nas još slabo prolaze knjige, koje je „Matica hrvatska“ pokrenula u „Knjižnici za klasičnu starinu“, valjalo mi se po želji vrijednoga „Matičina“ odbora pišući ovo djelce stegnuti tako, da ne prekoračim odredjeni broj štampanih araka.

Sastavljajući ovo djelo želio sam podati samo općenite orise pojedinih struka klasične filologije, da se upozna sistematično jedinstvo cijele nauke. Posao je samih struka, da ideje isprate do sviju potankosti. No nema sumnje, da će pojedine struke veliku korist i pobudu crpsti iz opće slike. Poglavita je zadaća enciklopedijskoga promatranja, da potakne i izvježba sud,

oštroumnost i talenat ispitivačâ. Pa i tko se bavi jedino oko neke odjelite gradje, treba da je proniknut općom idejom nauke. Ako tko pogleda na neizmjerno polje svoje nauke, lako će se očuvati od pogrješke, da precjenjuje svoje znanje. Na taj se način u enciklopedijskom promatranju krije takodjer moralni duh, koji će svakoga odvraćati od raznih stranputica.

Ovomu je djelu svrha, da podade prvu uputu o pojedinim strukama klasične filologije i da ujedno iznese na vidjelo sve dodirne točke njezine s povješću, politikom, filozofijom, estetikom i poredbenom naukom o jeziku. Na taj se način može lakše razabrati glavni cilj od mnogobrojnih sporednih smjerova.

Nastojao sam, koliko sam mogao, da opću sliku klasične filologije prikažem što razumljivije, jer sam želio, da kakovu takovu korist nadju u ovom djelu ne samo oni, koji su odlučili, da se osobito bave oko klasične starine, nego i oni obrazovani ljudi, kojima je stalo, da se upoznadu s glavnim idejama ove nauke. Kako mi je bila dužnost, da budem što kraći, isticao sam iz obilate književnosti samo ono, što je upravo najglavnije. Mnoga novija djela dobro nadomještaju više starijih, pa sam mogao istaknuti samo najvažnija. Tako sam iz francuske, engleske, talijanske i ruske književnosti napomenuo samo najbolja djela. Ako se njemačka djela više napominju od drugih, uzrok je u tomu, što se danas Nijemci više od drugih naroda bave oko klasične starine. O tom se može svatko uvjeriti, ako ogleda francuska, talijanska i engleska djela o enciklopediji klasične filologije.

U pojedinim sam strukama gledao, da što jasnije istaknem zadaću, metodu i obradbu njihovu. Osobite su prilike izazvale, da se o nekim strukama govori više nego o drugima. U nas je literatura o klasičnoj starini još veoma mršava. Zato mi se n. p. činilo zgodno, da rečem koju više o retorici, koja je u starini kud i kamo više vrijedila nego danas; retorika je u neku ruku bila starim Grcima i Rimljanima opća enciklopedija, vrhunac sve naobrazbe. S praktičnih sam razloga upleo i kratke životopise glavnih grčkih i rimskih pisaca; pored napomenutih pisaca ima još mnogo i mnogo znamenitih i vrijednih, ali sam odabrao

samo one, koji su važniji za opći interes. Zato su slabije istaknuti starinari nego historici. Bilo bi mi najdraže, da sam mogao napomenuti sve, kojih su nam se djela sačuvala.

Kako sam ovo djelo sastavio u prvoj polovini 1899. godine, časopisi su klasične filologije označeni za godinu 1898/9. Za samoga štampanja mogao sam još unijeti i kasnija izdanja do konca godine; samo mi valja pripomenuti, da su po knjižarskom običaju neka djela, koja su izišla u posljednjim mjesecima ove godine, već označena godinom 1900.

Sastavljajući ovo djelo poslužio sam mnogobrojnim knjigama, a poglavito enciklopedijskim djelima, koja su objelodanili Boeckh, Freund, Inama i Iwan Müller, a napominju se na stranici 3.

* * *

O načinu, kako se valja baviti oko klasične starine, prekrasnih je misli iznio slavni Niebuhr u „Poslanici mladu filologu“ (Leipz. 1839.), iz koje vrijedi priopćiti ovdje izvadak:

„Učiti se, moj dragi, savjesno se učiti, neprestano svoje znanje ispitivati i pomnožavati, to je naše teoretično zvanje života, a to ponajviše vrijedi za mladež, koja je tako srećna, da se može bez zapreke odati čaru novoga umnoga svijeta, koji joj daju knjige.

Tko piše raspravu, rekao što mu drago, ide za tim, da poučava, a poučavati se ne može bez nekoga stupnja mudrosti, koja je naknada, štono nam je daje Bog za prolaznu mladost, ako za njom težimo. Mladića mudraca nema. Neka se ne reče, da ovakove rasprave piše tko za samoga sebe, da pojedini predmet prouči. Tko radi s ovom namjerom, postupa naopako i udi samomu sebi. Fragmentarno valja mu napisati, što je već razmislio; a neka ne sjeda pisati, da pišući istom misli. Tko želi u zaokruženu cjelinu dovesti ono, što još nema ni sjenke savršenosti, ni unutrašnje ni spoljašnje, izvrgava se najvećoj pogibelji, da se zadovolji ljuskom i površnošću, te da prisvoji veoma rdjavu i pogubnu vještinu u lošu pisanju. Blago mladomu drvetu, koje zasadjeno u dobru tlu i na zgodnu mjestu pomnjiva ruka

uzdržava u ispravnu rastu, te ono dobiva pravu srčinu! Ako mu preobilno natapanje pospješava rast i ako je ono budući slabo i meko izvrgnuto udarcima vjetra bez dovoljne zaštite, postat će rahlo i rast će mu se naheriti za vas vijek.

Starina je nalik na neizmjeran grad ruševinâ, o kojemu i nema nacrta, u kojemu se svatko mora sam snaći i upoznati ga, cjelinu iz dijelovâ, a dijelove iz pomnjiva isporedjivanja i proučavanja i iz njihova razmjera prema cjelini. Ako tko samo malo znade o arhitekturi, a o hidrostatici ništa, ako je veći dio ruševinâ u Rimu jedva vidio, a izvan Rima upravo ništa, pa se usudi pisati o ruševinama vodovodâ, onda će učiniti kao učenik, koji raspravlja o cijeloj kojoj grani nauke o starini.

Zato si pravo uradio, što si se dao na eksegetično izradjivanje. Ali odmah dodajem, neka se učenik drži svojih granica, te neka ne misli, da će još što moći dodati k tumačenju djela, koje su majstori obradili.

Eksegeza (tumačenje) je upravo plod savršene studije, ona daje iz obilja opsežnoga znanja i jezičnoga i stvarnoga, ona i nije drugo nego izraz razumijevanja, kako su što shvaćali, ako i ne sami suvremenici, a ono nešto kasniji narodi, kojima su već bile nepoznate uzgredne časovite napomene; a za to se hoće zrelo dotjerana razuma, kao i neizmjerne množine pojedinoga znanja. Učenik treba da samo pokaže, da je pravo umio ono, što je bitno, izvaditi iz komentara s naznakom, odakle je što.

Dat ću ti sada savjet za čitanje. Najprije se lati djelâ, koja ti uzdižu srce, u kojima vidiš velike ljude i velike sudbe i živiš u višem svijetu; a okani se onih, koja prikazuju prijezirnu i nisku stranu prostih prilika i propalih vremena. Ona ne pristaju mladiću, pa mu ih i starina ne bi bila dala u ruke. Homer, Eshil, Sofoklo, Pindar, to su pjesnici za mladića, to su pjesnici, koji su othranjivali velike ljude u starini i koji će, dok bude književnost svijet obasjavala, mladenačkim žarom zanesenu dušu oplemenjivati za život. Ovih pjesnika, a medju prozajicima Herodota, Tucidida, Demostena, Plutarha, Cicerona, Livija, Cezara, Salustija, Tacita, molim te usrdno, da se držiš, — jedino njih. Ne čitaj ih, da o njima gradiš estetične refleksije,

nego da se s pomoću čitanja u njihova djela udubeš i da dušu svoju prožmeš njihovim mislima, ne bi li se čitanjem okoristio, kako da si pomnjivo slušao govor velikih ljudi. To je filologija, koja duši podaje blaženstvo, a učena ispitivanja, ako do njih dopremo, ostaju uvijek na nižem stupnju. Treba da se upoznamo s gramatikom u starom smislu; treba da proučimo sve struke nauke o starini, kolikogod možemo. Ali ako i činimo najsjajnije emendacije i odmah umijemo tumačiti najteža mjesta, to je ipak ništavilo i puka vještina, ako ne stečemo mudrosti i duševne snage velikih ljudî starine, kako oni osjećaju i misle.

Čitaj jednoga od onih velikih pisaca za drugim s velikom slobodom, ali kad si pročitao knjigu ili odsjek, dozovi u pamet, što si čitao, te što kraće zabilježi sadržaj. Bilježi zatim i izraze i fraze, koje iznova osobito zapaziš, svaku novu riječ odmah zapiši i popis u večer opet pročitaj. Ostavi za sada kritike i emendatore. Doći će već vrijeme, da ih s koristću staneš proučavati. Slikar treba ponajpače da umije crtati prije, nego se lati bojâ, pa opet prije se mora naučiti, kako će postupati s jednostavnim bojama, nego li će se riješiti za porabu lazurâ. Ne laćaj se svakojake šarovite lektire ni medju starim piscima: i medju njima imade rdjavih. Eol je uputio samo jedan vjetar, da dovede Odiseja do cilja, a druge je vjetrove sapeo: pušteni na slobodu i rvući se medju sobom bili bi ga otisnuli na beskonačno lutanje.

Koju ti studiju preporučujem, veoma je neugledna, slabo napreduje, a možda će te i pokunjiti, kad sagledaš pred sobom odugačak niz naučnih godina. Ali, dragi moj, u istinu se učiti i u istinu stjecati pravo je dobro teoretičnoga života, a naš vijek i onako traje tako malo vremena. No trajao ma koliko, valja nam se neprestano učiti; hvala Bogu, što je tako!“

* * *

Teže je odrediti, kako bi se najzgodnije mogla gradja klasične filologije podijeliti na šest poljeća, dok bi se posljednja dva poljeća u kvadrijeniju priuzdržala za dublje proučavanje pojedinih područja i pomnjivo ponavljanje.

Sveučilište ima razna pomagala za filologijsku nauku, a to su poimence predavanja, seminar, arheologijski muzej i knjižnica.

U predavanjima se nahodi najveća raznolikost; nema gotovo filologijske struke ni klasika, počevši od enciklopedije do arheologije i od „pitanja o Homeru“ do Klaudijana, kojega ne bi obuhvaćala predavanja. To je najbolji dokaz, kako se sjajno razvila filologija iza Wolfa; ali uza sve to nema sumnje, da to donekle dovodi u pogibelj neiskusna početnika, jer će lako zaći u odjelita područja prije, nego prouči glavne struke u organizmu cijele nauke.

Da bi doskočio ovoj nevolji, Wolf je svoja predavanja udesio po trogodišnjem kolu ovako: I. semestar: opća povjest staroga vijeka, grčki koji pjesnik, latinski prozajik, u seminaru: grčki pjesnik; II. semestar: enciklopedija starinske književnosti, grčki pjesnik, povjest filologije, u seminaru: latinski prozajik; III. semestar: opća književna povjest do naših vremena, latinski pjesnik, grčki prozajik kao uvod u grčku gramatiku, u seminaru: grčki pjesnik; IV. semestar: povjest grčke književnosti, latinski prozajik, Heziod ili koji drugi dio grčke pojezije, u seminaru: grčki prozajik; V. semestar: grčke starine, povjest rimske književnosti, latinski pjesnik, u seminaru: latinski prozajik; VI. semestar: rimske starine, grčki prozajik, mitologija, u seminaru: latinski pjesnik; uza to je Wolf upletao: tumačenje pojedinih klasâ starih pisaca, n. pr. grčkih govornika, latinsku i grčku gramatiku sa stilistikom i povjest umjetnosti, a poglavito numizmatiku.

Uz neke promjene, koje je izazvao napredak nauke, može Wolfov poredak biti i danas koristan filolozima kao norma za privatnu studiju.

Nema medjutim sumnje, da je filolozima u sveučilištu glavno polje u seminaru, u raznim vježbama tumačenja, raspravljanja i kompozicije. Živa je istina, da dijaloški oblik seminara podaje filologu najveću korist, koju može naći u sveučilištu. Zanimljivo je, da je Wolf odmah shvatio, koliko je za filologiju važna platonovska metoda dijaloga, te stvorio filološki seminar. Može se dapače kazati, da filologija najbolje uspijeva ondje, gdje su najvještije uredjeni seminari. I u nas je udaren temelj ovoj uredbi, koja već i sada radja dobrim plodovima. Za rad u seminaru hoće se znanja, koje filolog stječe prve godine s pomoću predavanjâ i svoje privatne marljivosti. Za tu svrhu imadu velika sveučilišta i proseminare, a gdje ih nema, treba da filolog sam upotrebi prvu godinu tako, da prouči gramatiku, da se upozna s glavnim pojavama književne povjesti i da pročita po dva grčka i rimska klasika s osobitim osvrtom na kritiku i hermeneutiku.

Druga će se godina najbolje upotrebiti za starine i mitologiju, uza to valja da filolog potanje prouči povjest starih književnosti. Uporedo ide čitanje klasikâ.

U trećoj će godini biti onda prilike, da se filolog upozna de i s umjetnošću, kako govornom (retorikom, pojetikom, metrikom), tako i likovnom (arheologijom i numizmatikom). Ovdje mu valja osobito proučiti Aristotelovu pojetiku i retoriku. A samo se po sebi razumije, da mu valja nastaviti lektiru klasikâ. Ona je stožerna os sve nauke.

U ostalom mnogi putovi vode ne samo u Rim, nego i u Atenu. Samo ne bi valjalo, kad bi tko poradi osobite ljubavi prema pojedinomu klasiku ili osobitoj struci zanemario cjelinu filologijske nauke; to bi i odviše lako početnika dovelo do jednostranosti na svim ostalim područjima, upravo do opreke prema pravoj filologiji, kojoj je jedno od najznatnijih obilježja, da spaja mnogostranost s točnošću.

Lako je razumjeti, koju korist podaje filologu arheologijski muzej, a još je znatnija za nj poraba knjižnice, jer je klasična filologija upravo upućena na predaju, koju nam čuvaju rukopisi i knjige. A možda i nema nauke, koja bi naučnomu proučavanju bibliografije bila bliža od filologije; dosta je pogledati na nebrojene rukopise, za koje su filolozi prvi zvani, da ih proučavaju.

Teška je zadaća, koje se laća filolog, ali je slatka onome, tko se s ljubavlju dade na svoje zvanje. Napora ima dosta, ali tko se popne do vrška, uživat će divan vidik, bit će mu jasna

sveza izmedju starinske i moderne kulture, shvaćat će razne pojave političkoga, društvenoga i umnoga razvoja ljudskoga u svim uzajmičnim vezama. Neka nitko ne misli, da ovaj ili onaj stoji ispod njega, nego neka se samo sjeća, da ga ovaj ili onaj znatno nadilazi! To neka mu bude ostan za što veću marljivost i ustrajnost.

* * *

U ovom sam djelu pokazao svezu klasične filologije s ostalim naukama, no njezina bi se važnost još jače istakla, da se iznese na vidjelo sva korist, koju ona podaje drugim naukama. Pa da prijedjem samo na domaće tlo, napomenut ću slavne naše latiniste, koji su u tudjini stekli veće priznanje nego u samoj domovini. Kad se složi jasna slika o povjesti latinizma po hrvatskim zemljama, bit će i povjest hrvatske književnosti i kulture kud i kamo potpunija nego je danas. Da je bilo više mjesta, bio bih već u ovoj knjizi nešto obilatije govorio o našem latinizmu; ovako sam mogao samo natuknuti, kako je znatan naš latinizam. Uvjeren sam, da bi hrvatski rodoljubi s radošću dočekali i knjigu, u kojoj bi bila kao za ogled prevedena glavnija djela naših latinista.

Na koncu ću još samo istaknuti, da sam pišući ovo djelce osjećao teškoću, koju mu je nametala dvojaka svrha njegova, na ime da bude popularna slika klasične filologije i ujedno priručna knjižica za one, koji se istom pripremaju za klasičnu studiju. Ako bi ovo djelce doživjelo kada i drugo izdanje, gledat ću, da ga dotjeram, a to bih najlakše mogao, kad bi mu se medje raširile. Sada ga u ovom obliku predajem rodoljubnim čitateljima hrvatskim sa željom, da bi i u nas ljubav prema klasičnoj starini ojačala, jer ako i najveći narodi toliko nastoje oko klasične filologije, jamačno ne će ni nama biti na odmet.

Uza svu pomnju ostalo je nekoliko štamparskih pogrješaka, od kojih molim popraviti na str. 89. u retku 2. ozgo ovako: κανόνες. Druge, mislim, ne smetaju smislu.

U Zagrebu 31. prosinca 1899.

Milivoj Šrepel.

KLASIČNA FILOLOGIJA.

Opći dio.

I.

Filologija.

1. Što je filologija? — 2. Razne filologije. — 3. Klasična filologija. — 4. Filologija i lingvistika. — 5. Klasična filologija prema drugim naukama.

*1. Što je filologija?** Riječ filolog po svojoj etimologiji značila je u početku ljubitelja razgovora, dakako ugladjena i izabrana razgovora, a u doba aleksandrinsko u trećem stoljeću prije I. naznačivala je vrstu naučnjaka različnu od veoma srodnih kritika i gramatika.

Dok su se gramatici bavili poglavito oko jezika i književnih pitanja, a kritici oko popravka i tumačenja teksta starinskih pisaca, filolozi su ponajpače ispitivali mitologiju, historiju i starine. Prema tomu su bili filolozi ono, što bismo danas

* Lange, Die klassische Philologie. Prag 1855.

Urlichs, Grundlegung und Geschichte der klassischen Altertumswissenschaft. Nördlingen 1886. To je uvod u veliko sistemsko djelo Iwana Müllera: „Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft".

Inama, Filologia classica greca e latina. Milano 1894.

Veća djela:

Boeckh, Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften. Herausgegeben von E. Bratuschek. II. Aufl. besorgt von R. Klussmann. Leipzig 1886.

Freund, Triennium philologicum. II. Auflage. Leipzig 1879.—1885. U 6 knjiga.

Bonnet, La philologie classique. Paris 1892.

rekli: naučnjaci, a gramatici starinski bijahu naši literati. Gramatika u našem smislu nazivali su stari Grci gramatistom.

Eratosten Cirenjanin prvi se sâm nazva filologom; on je za Kalimahom oko godine 236. prije I. postao upravitelj velike knjižnice u Aleksandriji, pa je po svoj prilici ovom novom riječju htio da označi svoje živo zanimanje oko sviju vrstâ kulture i veliku raznolikost svoje bogate učenosti.* Ipak ove riječi filolog i filologija nijesu nikada u Grčkoj imale odredjena, tehničkoga značenja. Gramatici, kritici i filolozi više su se razlikovali medju sobom raznim gradacijama ili raznim smjerovima, nego raznim područjima svojih studija. Ova su se tri imena medju sobom zamjenjivala, a značila su u opće naučnjake, koji na razne načine tumače starije pisce i dogadjaje već prošlih vremena.**

Tanja razlika u značenju ovih riječi ne nalazi se ni u rimskom svijetu, pa ni mnogo kasnije, kad su se s preporodom klasičnih nauka u XIV. i XV. stoljeću ove riječi opet uobičajile. Njihova se razlika utvrdi istom onda, kad su se studije grčke i latinske malo po malo raširile i udarile novim putovima. No dok je značenje gramatikâ i kritikâ uvijek bilo više odredjeno, ne možemo to reći za filologa i filologiju. Danas jamačno svi znadu, da se filolog poglavito bavi oko jezika i književnosti, te da tumači i presudjuje pisce, koji nijesu suvremeni, ali ne znadu svi reći, na koji način i u kojoj mjeri, ili bar ne misle svi jednako o tom. Dapače i medju najvećim filolozima samim nema potpune sloge u tom, što sve upravo obuhvaća filologija, koja joj je metoda, koji li joj smjer najbolje pristaje.

Definicijâ imade mnogo, ali nema nijedna, koja bi mogla sve naučnjake zadovoljiti. To potječe odatle, što se naučnjaci razilaze u tom, što je prava svrha filologije i koje su joj prave medje. U kratko bismo mogli reći, da je filologija naučna studija kojega jezika i njegove književnosti.

Rekli smo: naučna, jer se naprosto praktično znanje jezika, bilo materinjega ili kojega drugoga, još ne može nazvati filologijskim. Nije pravo, kad se filologijskima nazivlju društva, koja u nekim gradovima imadu praktičan cilj bez ikakve književne i naučne težnje, da raširе poznavanje kojega moderna jezika. Ako tko okretno govori i piše kojim jezikom ne samo pravilno, nego dapače s ukusom i stilističnom dotjeranošću, zato još nije filolog. Može tko biti rječit govornik i vrstan pisac u

* Suetonije De ill. gramm. 10 piše: Eratosthenes, qui primus hoc cognomen sibi vindicavit, quia multiplici variaque doctrina censebatur.

** Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. Berlin 1863. p. 374 d.

stihu i prozi bilo u rodjenom jeziku ili u kojem tudjem, pa se još ipak ne može nazivati filologom. Dakako i filolog treba da se umije pravilno služiti jezikom, oko kojega se bavi u svojoj studiji, ali njegovo znanje treba da je strogo naučno, a što je upravo naučno poznavanje jezika i njegove gramatike, pokazat ćemo istom kasnije.

To isto vrijedi i za književnost. Svaki naobražen čovjek, svaki diletanat književnosti treba da točno poznaje njenu povjest, da čita djela glavnih pjesnika i prozajika, da znade njihovu književnu vrijednost, da umije o njima razložito suditi, ali to nije dosta filologu. Filolog treba da poznaje povjest književnosti mnogo šire i sigurnije, da je obuhvati od prvih njezinih početaka sve do posljednjih pojava, da prati njezine promjene za vijekovâ, da shvati svakomu proizvodu, svakomu pojavu književnomu uzroke i posljedice, te da umije ocijeniti njegovu relativnu i apsolutnu vrijednost. Filolog će se potruditi, što bolje može, da upozna život i vijek svakoga pisca, da se uputi, kad je koje djelo sastavljeno, kako je složeno, zašto je napisano, kako je doprlo do naših vremena, kako je utjecalo na druge, što je sve napisano i rečeno o njemu. S toga je posve prirodno, da mu valja poznavati sam izvornik, da mu valja znati, koliko je promijenjeno, te da mu valja umjeti, kako će ga i ispraviti, ako kojemu mjestu treba popravka.

Filologu nije dosta, da poznade djela koje književnosti u prijevodima, ma koliko bili točni i glatki. Prijevodi pripadaju književnosti onoga jezika, na kojemu su izradjeni, a pripadaju to više, što su bolji i vredniji.

2. Razne filologije. Kako je pravo područje filologije jezik i njegova književnost, razumije se samo po sebi, da ne može biti filologije, gdje nema književnosti. Koji narod nema književnosti, ne može imati vlastite filologije. Samojedi, Hotentoti, svi narodi starinski ili moderni, koji bilo s kojega razloga nijesu mogli ili umjeli, da se oslobode primitivne surovosti i prirodnoga barbarstva ili da ostave koje djelo književnoga značaja, mogu biti zanimljivi predmeti za antropologa, etnografa, historika, ekonomista, filozofa, lingvista, ali ne mogu biti za filologa. Filologa zanimaju samo naobraženi narodi, koji su ostavili jasnih tragovâ svojoj kulturi u sačuvanim pisanim djelima.

U drugu ruku izlazi odatle, da imade raznih filologija, kako imade raznih književnosti. Prva je bila klasična filologija grčka i latinska, ona je bila dugo vremena sama obradjivana, uz nju imademo filologiju hebrejsku, indijansku, asirsku. Na

taj način svaki jezik i svaka književnost sredovječna ili moderna imade ili može imati svoju odjelitu filologiju. Tako se razvija danas filologija hrvatska, ruska, francuska, talijanska, njemačka, engleska.

Više puta se upotrebljava riječ filologija, da se označi skupina studijâ, koje se u istoj književnosti tiču bilo jednoga samo pisca ili osobite česti pisaca; tako se danas napominje filologija Danteovska ili Shakespeareovska, filologija dramatična ili lirična. Istina o Danteu je toliko napisano, da se ište sav čovjek i vas njegov vijek, da to pregleda; dosta je, ako ogledaš knjigu, koju je napisao Scartazzini pod natpisom „Dantologia“ (u Milanu 1894). To nije red drveća, nego prava šuma; toliko imade knjigâ o Danteu. Pa ipak, kad se kaže „filologia Dantesca“, riječ filologija ne upotrebljava se u pravom svojem značenju. Filologije raznih jezika razne su po predmetu, koje obradjuju, ali su srodne po metodi, koje se drže, i po cilju, za kojim teže, a mogu se dakako obradjivati svaka za se. Ipak neke od njih srodne su medju sobom i po predmetu, iz njihova srodstva dobiva se potpunija i jasnija slika o razvoju pojedinih, pa se zato uobičajilo neke od njih okupljati pod zajedničkim nazivom i zajedno proučavati. Tako na primjer jezici i književnosti naroda semitskih, koji su srodni s Hebrejcima, mogu se zgodno zajedno nazivati i proučavati kao semitska filologija. Tako imademo indoeuropsku filologiju, pa opet slavensku, romansku i germansku filologiju.

3. Klasična filologija. Grčka i latinska (rimska) filologija zajedno nazivlju se klasičnom filologijom. „Classici“ bili su u starom Rimu gradjani prve klase. U drugom stoljeću poslije I. upotrebljava Gelije metaforski ovu riječ za pisce prvoga reda, a onda se u opće klasičnim zove, što je osobito izvrsno u umjetnosti i književnosti. Svaki narod krsti zlatno doba svoje književnosti klasičnim, a njezine najbolje pisce klasicima svojim. U užem smislu upotrebljava se ova riječ još i danas za znamenite pisce grčke i rimske starine, pa će reći klasičan koliko starinski. Neki vole reći „staroklasični pisci“ upravo poradi toga, što se svaki narod ponosi svojim klasicima.

Grčka i latinska filologija može biti i svaka za se, ali su im uzajmične sveze takove i tolike, da će biti uvijek bolje, ako se obje drže za jednu nauku. Potpuno i duboko poznavanje filologije latinske ne može se gotovo ni zamisliti, ako se odvoji od grčke filologije; njihovo je jedinstvo više nego zgodno, ono je upravo nužno. Poimence latinska književnost ne će biti potpuno

i pravedno prikazana i ocijenjena, ako je svagda ne sučelimo s grčkom, za kojom se povodi. Mnogi pisci latinski (rimski), mnoge vrste njihovih djela ne mogu se pravo shvatiti, ako ih ne isporedimo s djelima grčkih pisaca, koji su im više ili manje bili uglednici. Epika, lirika, drama u Rimu povodi se za primjerima grčkim; historiografija, pa dapače i rječitost, koju su Rimljani rado smatrali samo svojom, podsjećaju nas grčkih historika i govornika, da i ne govorimo o rimskoj filozofiji, koja je u grčkih filozofa našla sve, — i sadržaj i oblik. Iz svega se jasno razabira, da se latinska (rimska) književnost ne može razumjeti bez grčke, nego je istina, da se takodjer jezik, mitologija, umjetnost, mnoga čest života rimskoga prikazuju u pravom svjetlu, u potpunoj istini tek, kad ih isporedimo s grčkim svijetom.

Pored toga su vrela, iz kojih filolog crpe znanje svoje o grčkom i rimskom svijetu, gotovo ista, kao što su jednake metode njegovih ispitivanja i dedukcijâ tako, da se veoma često područja grčke i rimske filologije približavaju, dapače sastaju, te je gdjekad i teško reći, što više pripada jednoj ili drugoj.

Klasična je filologija par excellence filologija, jer je jedna od najvažnijih i najpotpunijih kao i od sviju najstarija; zato se dugo vremena naprosto i nazivala filologijom. Sve druge filologije rodile su se poslije nje, u nje su našle i uzele naučnu metodu, te pošle tragom njezinim.

Filologija, koju su zasnovali Aleksandrinci, može se reći, da je bila glavno zanimanje duha grčkoga i rimskoga do konca starinske prosvjete; kad se opet probudila u XV. stoljeću, s rijetkim su je žarom obradjivali malo po malo svi naobraženi narodi europski, te je svima njima podala prve temelje njihove književne i naučne kulture. Kako po broju svojih majstora, tako po visokom umu i širokoj učenosti mnogih izmedju njih klasična se filologija može ponositi sjajnom svojom povješću više vijekovâ, za kojih se u naučnom ispitivanju, u dedukcijama i genijalnim rekonstrukcijama plemenito natječu svi naobraženi narodi moderni.

No vrsnoća klasične filologije ne potječe samo od duge i slavne prošlosti njezine, nego je ponajpače osnovana na vrijednosti književnostî, koje obradjuje, i na vrlinama, koje rese oba starinska naroda. Ako i ne brojem, a ono jamačno savršenom dotjeranošću svojih pjesnikâ i prozajikâ mogu se Grci i Rimljani još i danas takmiti s najvrsnijim djelima ma koje književnosti moderne. Vrijednost starinskih pisaca znamenito povećava široki, duboki, jaki utjecaj, koji su imali na početak i razvoj sviju književnosti europskih sredovječnih i modernih. A ovaj utjecaj

ne javlja se samo u lijepoj književnosti. Sav unutrašnji umni život moderni i sva naobrazba moderna primiše prvu i najvažniju hranu od dvaju klasičnih naroda, a primaju je još u dosta znatnoj česti. Grci su na duševnom polju umjetnosti i filozofijske spekulacije, a Rimljani na više pozitivnom polju prava i institucija političnih i administrativnih udarili temelje, po kojima se ponajviše još i danas upravljaju naša društva. Nema oblika u umjetnosti, a možda ni nauke ni institucije, kojoj tražeći postanje ne bismo nalazili prve klice bilo u oštrom duhu naroda grčkoga ili u tvrdoj razboritosti rimskoga naroda. Evo i poradi toga ide klasičnoj filologiji osobito mjesto, jer nam podaje najizravnije i najsavršenije znanje o staroj Heladi i o starome Rimu, koji su nam ostavili tako bogato nasljedje.

Jednako je vrijedna klasična filologija poradi svoje otmjene uzgojne sile, kojom utječe na naš duh i misao.

Ne obaziruć se za čas na korist, koju su jedared osobito tražili u klasikâ i koju nam podaje pomnjiva studija grčkih i rimskih klasika u teškoj vještini, da sastavljamo i pišemo u materinjem jeziku, — svakako je ujamčeno, da točno poznavanje unutrašnjega organizma starinskoga života, kakovo nam podaje klasična studija, čini naš duh podobnijim, da shvati i ocijeni moderni život. Prodirući u društvo tako različno od našega, shvaćajući običaje i navade, uredbe i zakone, mišljenja i ukuse, religiozna uvjerenja, predsude i sujevjerja tako odaljena, a opet nakon tolikih vijekova tako bliska, naš duh dobiva šire područje, te naši sudovi izlaze umjereniji i pravedniji. Proučavanje jezikâ u organizmu i razvoju različitih od našega materinjega izoštrava nam duh, podaje mu veću živahnost i okretnost; nastojeći neprekidno, da čitajući starinske klasike dobro shvatimo njihovu misao, da razumijemo njihova čuvstva, da se s njima potpuno upoznamo, postajemo podobniji, da shvaćamo razna gledišta, nekud smo spremniji objektivnije suditi, te se sigurnije otimamo utjecaju, koji lako na nas izvode uvjerenja i čuvstva moderna, da to i ne opažamo. Na taj način bolje shvaćamo i ocjenjujemo ljude i dogadjaje, a to je na uhar i u praktičnom životu ne samo javnom, nego i privatnom; jer se svi neprekidno nahodimo u nuždi, da ocjenjujemo tudje misli i riječi, da presudjujemo ljudske čine, da shvaćamo ćud i značaj onih, s kojima općimo, da svoje vladanje uputimo stalnim pravcem. Klasična filologija poradi velike razlikosti znanja, koje podaje, i poradi neprestanih dodirâ s raznim naukama i znanostima u velike podaje priliku, da stečemo pravu kulturu, jer u našega duha pobudjuje živ interes za sve, što je lijepo i dobro,

upućuje nas, da cijenimo svaki napredak, zgodno nam kaže, koliko se istine, koristi ili vrijednosti nahodi u raznim pojavama duševne i kulturne djelatnosti.

4. Filologija i lingvistika. Filologija se često pomijerala, a i danas se kadikad pomijera s lingvistikom (naukom o jeziku), s tom mladom naukom, s tom genijalnom tekovinom XIX. stoljeća, koja je ponosno porasla u kratko vrijeme otvarajući nove i neslućene vidike i obasjavajući žarkim svjetlom polja neispitana ili do onda prekrita gustom tminom. Lingvistika je podala obilatu pomoć najstarijoj povjesti ljudskoga pokoljenja, a i druge su se nauke okoristile njenim obretima. Više od drugih nauka dobila je klasična filologija novo svjetlo od lingvistike, te je s njom više nego s ijednom drugom naukom srodna u metodi i ispitivanju; ali ipak nije pravo obje strpavati u jedan koš.

Lingvistici je osobita zadaća, da proučava jezik ljudski u opće, s pomoću kojega mogu ljudi preko razgovijetno izgovorenih glasova izraziti svoju misao. Lingvistika istražuje, na koji se način ova sposobnost ljudska očituje u pojedinim jezicima, u raznih naroda i u razna vremena. Ona ispituje oblike i isprvične organizme raznih jezikâ uhodeći koliko više u trag prvim počecima; zatim prati malo po malo njihove promjene diljem vijekova i u novim pokoljenjima, pa ovim promjenama bilježi uzroke čas fiziologijske, čas psihologijske, čas opet historijske.

Lingvistika je historijska nauka, jer ispituje i proučava jezik, kako se s vremenom razvijao, a jezik se u istinu polagano mijenjao i razvijao kao i zakoni, uredbe, umjetnosti, vjere. Ona je u isti mah poglavito poredbena nauka. Lingvistika sučeljava mnoge razne jezike, do kojih samo može doći, pa tako onda odredjuje zakone, kojih se drže glasovi i oblici pojedinih jezika, pokazuje, kako se koji od njih razgranjuje u nove jezike ili u nova narječja. Na taj je način jezik u svojem neprestanom razvoju tvorina svega naroda, koji njime govori, a lingvist ga proučava s ovoga gledišta. Književna djela nemaju za nj druge cijene, nego što mu podaju najsavršeniju i najtočniju gradju za proučavanje kojega jezika, a nada sve što mu prikazuju razne stadije i periode njegove ili pak razne dijalekatske izmjene. Više lingvistike ne zanima književnost. Sve ono, što je individualno u književnom jeziku kojega naroda, sve ono, što su u nj umjetnosti unijeli veliki pjesnici i prozajici, više zamućuje nego razbistruje lingvistu ispitivanje. Priprost kakov dijalekat, ma kako siromašan i surov, koji je naprosto tvor narodni, a koji je možda sačuvao starinske oblike i izraze, može lingvista više zanimati

nego mnogi drugi jezik, koji je više kulturan i bogat. Surov kakov natpis, koji nam podaje novu pojavu fonetičku ili nov oblik gramatički, može lingvistu za njegov posao biti i draži i važniji nego divne pjesme Homerove i Vergilijeve.

Drugačije gleda na jezik filolog nego lingvist. Za filologa je vrijednost jezika ponajpače u tom, što je organ književnosti. Razni izrazi sloga, razlika metara, bogatstvo riječî, frazâ, konstrukcijâ, koje se javljaju u djelima prozajikâ i u genijalnim radnjama pjesnikâ, nada sve zanimaju i privlače filologa. On ispituje individualno umijeće, koje časovitim pokretima duha i čuvstva daje izraz jeziku.

Zato lingvista više zanima narodni govor, a filologa književni jezik. Lingvist u razvoju jezika vidi samo nužne i indiferentne promjene, bilježi im zakone i ispituje uzroke, a filolog naprotiv u životu jezika traži i nahodi periode savršenstva i propadanja, te nada sve cijeni one periode, u kojima se umijeće govorenja i pisanja ispelo na vrhunac savršenstva, dok ga manje zanimaju periode, u kojima je jezik stao mlohaviti ili opadati. Lingvist proučava jezik kao naučnjak, a filolog kao umjetnik, onaj reže i raščlanjuje tijelo, da vidi, kako u njemu službuje život, a ovaj je kipar, koji promatra razne lijepe kretnje i izraze modela pred sobom.

Lingvist u proučavanju jezika ne bilježi granicâ vremena; zalazi, što više može, do samoga postanja, pa se onda vraća što više opet k svojim vremenima; a filolog prati jezik od časa, kad ga iznose na vidjelo najstariji pisci književnosti, koju proučava, pa sve do vremena, kad ova književnost prestaje ili se bitno mijenja. Razlike gramatične, leksične i stilistične svakoga pojedinoga pisca njemu mnogo valjaju, dok se lingvist na njih obazire slabo ili se u opće i ne obazire. Lingvista više zanimaju glasovi i oblici jezika, jer se u njima bolje razabiraju prirodni zakoni njegovi, dok filolog s većom pomnjom prati sintaksu i osobito stilistiku, jer je u njima puklo slobodnije polje, da se izrazi piščeva individualnost.

Filolog i lingvist u svojem proučavanju jezikâ obradjuju dva ponajviše različna polja i s raznim smjerom i s raznim shvaćanjem. Nemaju pravo, koji filologiju i lingvistiku smatraju istom naukom, a ipak ih ima još danas mnogo, koji tako misle.

Pogrješka je ova nastala tako, što je lingvistika kao samostalna nauka nastala u početku XIX. stoljeća i počela komparativno proučavati jezike, koji se zovu indoeuropski ili arijski. Ova velika i snažna skupina jezikâ obuhvaća jezike, kojima su govorili starinski narodi u Indiji i Perziji u Aziji i kojima govore gotovo svi narodi u Europi. Medju njima zapremahu i zapremaju Grci i Rimljani osobito mjesto pored Indijanaca po bogatstvu svojih jezika i po mnogim vrlim djelima svojih književnosti. Zato i nije za čudo, što su grčki i latinski jezik od samoga početka zauzeli u lingvistici najvažnije mjesto. Tako je lingvistika prešla u filologiju, a i mnogi filolozi sami smatrali su filologiju jedino studijom jezika ili malo više. Tako su se obje nauke izjednačile, te se lingvistika u početku prozvala komparativnom filologijom. I doista nema nikoga, tko ne bi uvidjao, da se lingvistika s klasičnom filologijom sastaje na polju gramatičnom, na kojemu je filologu lingvistika nužna pomagačica, ali su izvan toga sfere lingvistike i filologije različne.

Lingvistika pored grčkoga i latinskoga jezika obuhvaća sve jezike indoeuropske skupine ili dapače još i više, jer se obazire na sve jezike ljudske sviju vremena i sviju mjesta, dok filologija pored grčke i latinske gramatike prima u svoje područje veliko polje književnosti i razne pojave života i kulture helenske i rimske.

5. Klasična filologija prema drugim naukama. Ako je lingvistika velika pomagačica klasičnoj filologiji u području jezične studije, nijesu joj druge nauke od manje cijene za proučavanje književnosti.

Svi pisci grčki i latinski sviju vijekova i sviju vrsta predmet su proučavanja filologijskoga. Sadržaji njihovih djela veoma su različni, te se tiču više ili manje izravno gotovo sviju grana ljudskoga znanja i umijenja. Pjesnicima o boku stoje prozatori, a medju ovima nahodimo historike, govornike, filozofe i naučnjake drugih struka. Filolog treba da bude podoban čitati, razumjeti i tumačiti točno sve ove pisce.

A za to se hoće učenost veoma široka i raznolična, obilje studijâ, koje obuhvaćaju sve nauke obradjivane u starini. Ali zadaća filološka u shvaćanju i tumačenju ovih pisaca ne može biti uvijek jedna. Gdje djela raspravljaju predmete tehničkih i drugih stručnih nauka, bit će posao filologu ograničen na to, da umije točno razumjeti i jasno razložiti, kako je što rečeno, kako je pisac izrazio svoje misli, ali nije upravo njegova zadaća, da ocijeni apsolutnu vrijednost ovih misli i naukâ prema modernoj znanosti, već je to više posao ljudî, koji se bave oko ovih odjelitih struka. Tako će n. pr. trebati da shvaća i umije tumačiti djela Hipokratova i Euklidova, Vitruvijeva i Plinijeva, ali nije do njega, da govori o tom, koliko su još vrijedne njihove nauke danas, — to će ocijeniti liječnik ili matematik,

graditelj ili prirodnjak. Filologu je dosta, ako je u svaku od ovih struka bar toliko upućen, da može u opće razumijevati pisce, koje čita. Više se s pravom i ne može tražiti. U tom će filolog vazda biti zavisan o naučnjacima ovih struka, a moći će im biti u tom na ruku, da im točno istumači grčki ili latinski izvornik. To isto vrijedi i za ona djela, koja obradjuju vojne predmete, pravo ili što slično.

S pomoću istoga kriterija valja takodjer odrediti, koja je prava zadaća filološka u presudjivanju starinskih djela filozofskih i historičkih. Filolog treba da potpuno razumije djela Platonova i Aristotelova, Ciceronova i Senekina, treba da shvaća njihove misli i nauke, ali je posao filozofâ, da odrede njihovu apsolutnu vrijednost u povjesti filozofije. U filologa se ne može tražiti druga kultura filozofijska, nego ona, koja je potrebna, da možeš s punim razumijevanjem čitati djela starih filozofa grčkih i rimskih. Isto možemo ponoviti i za historike. Filolog treba da znade, što pripovijedaju Herodot i Tucidid, Livije i Tacit; ali mogu li se njihova pripovijedanja danas primiti pod istinu, je li koja kritika preoštra i presigurna, ne pobija li ili ne ispravlja njihovih vijesti šire poznavanje novih dokazâ i činjenicâ, na to će odgovoriti historik, a njegove će resultate prihvatiti onda filolog. U ostalom u ovom području historijskih i filozofijskih studija nema onakovih poteškoća filologu kao u području pozitivnih znanosti, gdje se ište specijalna sprema, pa je zato i teško odsjeći granicu, koja bi dijelila posao filologâ od posla filozofâ i historikâ. Filolozima, filozofima i historicima bit će često nužno prijeći na tudje polje, da steku jasnu i odredjenu upoznaju vlastitih studija; pa se za filologa može reći, da će to bolje vršiti svoju zadaću i biti to savršeniji tumač starinskih djela i to dublji znalac starine, što će više moći i umjeti sam po sebi bez tudje pomoći suditi takodjer o apsolutnoj vrijednosti starih djela, koju još danas imadu u historijskoj i filozofijskoj nauci.

No ako ostavimo polje pisacâ pozitivnih i tehničkih struka, historikâ i filozofâ, u kojih treba pravu njihovu cijenu tražiti više u naukama samim, koje iznose, nego li u obliku, kako ih razlažu, te ako prijedjemo do druge vrste pisaca, na ime do govornika, pjesnika i onih, koji su se bavili književnom kritikom, onda smo se našli na pravom polju filološkom. U ovih pisaca misao i čuvstvo dobivaju svjetlo i toplinu od oblika, u kojemu su izraženi, te račun umjetnosti preteže u njima sve drugo. Ovdje je posao filologa ne samo shvaćati misao ovih pisaca, nego takodjer ocjenjivati cijelo njihovo djelo, odredjivati

zaslugu književnu i umjetnu, vrijednost apsolutnu i relativnu prema mjestima i vremenima, kad su pojedina djela napisana. Književna kritika u najširem obujmu svoga značenja prava je zadaća filologâ; oni treba da sude o jeziku i slogu, o kompoziciji, o zadaćama pojedinih književničkih djela u nekoj književnosti; njihova je zadaća, da pokažu i objasne sve, što daje ili može dati nekomu djelu umjetničku cijenu.

Za sve ovo hoće se filologu ne samo potpuna poznavanja jezika, na kojemu su djela napisana, nego i dobra ukusa prekaljena širokom i raznom lektirom, hoće mu se pravedna i nezavisna suda, treba da poznaje svoju materinsku književnost i razne druge književnosti starinske i moderne. Što će znanje njegovo biti šire, to će s boljim uspjehom vršiti svoju zadaću na užem i odredjenijem polju filologije, na koju se dao.

Iz ovoga, što rekosmo, jasno se razabira, kako je u opće neodredjeno područje filologije i kako se golema, raznolika i bogata erudicija svake ruke ište, da tko bude valjan filolog. Ako se možda komu i čini, da je ova neodredjenost samoga područja i zahtjevâ nedostatak filologijskih nauka, ipak je u tom upravo njihova veća vrijednost, jer golemo polje filologije daje filolozima veliko obilje raznih pobuda i smjerova, pa premda cilj uvijek ostaje predalek i previsok, da ga svaki filolog dostigne, ipak potiče u filologâ ljubopitnost i podstrekava njihov napor.

Sama povjest klasične filologije — i ne govoreći o samoj filologiji — bjelodano pokazuje, kakovih sve raznih smjerova i težnjâ u nastojanju može biti na polju filologijskih nauka; grčke i rimske studije obradjivali su razni narodi u razno doba tako, da se pokazuju dosta znatne razlike i u smjeru i u cilju.

Kad su se grčki i rimski klasici stali na novo proučavati u Italiji u doba preporoda (renaissance), ljudi su ih čitali i proučavali, da upoznadu njihove znanosti i umjetnosti već davno zaboravljene u tamnim stoljećima srednjega vijeka, da po njima udare rek bi temelj novoj naobrazbi, da imadu savršene uzore za pjesničko stvaranje, za kojima će se povoditi i s kojima će se takmiti. To bijaše preporod nacionalne kulture, izazvan poradi skroz praktične svrhe i poradi neposredne primjene suvremenomu životu. Kad su klasične studije prešle u Francusku u stoljeću XVI., obradjivale su se sa svrhom, da tako rečemo, historičke i antikvarske erudicije, te su poimence pisci iz carskoga vremena i iz vijeka propadanja zanimali naučnjake, budući da su upravo u njih nahodili veću čest vijesti, koje nam mogu objasniti društvene i političke prilike staroga svijeta. Kad je klasična filologija iz Francuske zašla u Belgiju i u Englesku u

XVII. stoljeću, udari drugim smjerom. Kritika tekstovâ i gramatična opažanja zauzeše prvo mjesto u zanimanju filologâ, te se sad započe kritično ispitivanje, jesu li pojedina starinska djela autentična i jesu li osnovane vijesti, koje su nam stari ostavili. Kadno su napokon s većom osnovom uzeli proučavati klasične studije filologijske Nijemci u drugoj polovini XVIII. stoljeća i u početku XIX. stoljeća, onda se pojaviše težnje šire i općenitije, a u isti mah više sistematične i metodične. Do tada bijaše filologija više, nego ijedna druga nauka, odijeljena i različna od sviju drugih, — ona bijaše tako rekav supstrat svake druge erudicije i kulture; ne samo lijepa književnost i umjetnost, nego sve nauke, a osobito pravna i bogoslovna nauka uzdizahu se iznad filologije. Njemačka naprotiv stade smatrati i obradjivati filologiju kao nauku samu za se, učini je naukom ili kulturom odjelitom, koja doduše imade mnogo raznih dodirnih točaka s drugim naukama, ali koja se ipak nije s njima pomjerila, nego je dobila svoj odredjen cilj. U Njemačkoj je ponajprije nikla misao, da se osnuje filologijska enciklopedija, a to će reći: skupina filologijskih nauka medju sobom povezanih, koje sve teže za jednom svrhom.

Značajka je germanskoga duha, da nastoji sve dovoditi u sistem, pa tako su i filologijske nauke u Njemačkoj dobile svoj sistem. Drugi su narodi obradjivali filologiju kao pomoć za što savršenije i što lakše shvaćanje književnih djela, ili im bijaše samo široka priprema za svaku drugu naučnu djelatnost.

II.

Nauka o starini.

1. Fridrik August Wolf. — 2. August Boeckh.

1. Fridrik August Wolf (1759.—1824.). Wolf bijaše velik reformator filologijskih nauka u Njemačkoj pod konac XVIII. stoljeća. Kad mu je bilo 18 godina, dodje u Göttingen, da se upiše kao sveučilišni slušač, bilo je to 8. travnja 1777.; u svojem „indeksu predavanjâ“ upotrebi izraz „studiosus philologiae“ (slušač filologije), a to je bio sasvim nov izraz do onda neupotrebljavan. On je htio time pokazati, da smatra filologiju naukom sasvim odjelitom od svake druge i da ona imade svoj odredjen cilj sama po sebi, dok su do tada u Njemačkoj (kao i

po ostaloj Europi) držali filologiju pripremom za bogoslovne i pravoslovne nauke ili čak njihovom sluškinjom. S toga njemački filolozi poštujući velikoga prvaka drže, da se 8. travnja 1777. rodila klasična filologija u modernom smislu, to joj je god („dies natalis“), premda je već prije Wolfa netko drugi bio u sveučilištu u Erlangenu imatrikuliran kao „studiosus philologiae“ (slušač filologije). Wolf je kasnije dozrijevajući sve bolje i bolje dotjeravao svoju osnovu o klasičnoj filologiji, te ju je iza nekoliko godinâ kao profesor u Halli izložio u svojim predavanjima, dok nije budući pozvan u berlinsko sveučilište napokon objelodanio svoje osnove u članku, koji je izišao kao program nova filologijskoga časopisa; Wolf je na ime godine 1807. pokrenuo zajedno sa svojim prijateljem Filipom Buttmannom časopis pod natpisom „Muzej nauke o starini“ (Museum der Alterthumswissenschaft), od kojega su izišle dvije knjige i to godine 1807. i 1810. Wolf je ovdje prvi put upotrebio izraz „nauka o starini“ mjesto dojakošnjega „klasična filologija“. Već su prije Wolfa njemački filolozi iznašli nazive „starinoslovlje“ (Alterthumskunde), „klasična učenost“ (Classische Gelehrtsamkeit) i druge, ali ni ovi izrazi kao ni Wolfov nijesu mogli istisnuti iz porabe staro grčko i rimsko tradicionalno ime: klasična filologija.

Nova ova imena išla su za tim, da odrede novi smjer i širi obujam, kojega treba da se drži klasična filologija.

Wolfu je nauka o klasičnoj starini „skupina poznajâ i vijesti, koje nas upoznaju s djelima i dogadjajima, s političnim, naučnim i domaćim prilikama Grkâ i Rimljanâ, s njihovom kulturom, s njihovim jezicima, s umjetnostima i znanostima, običajima, religijama, narodnim značajevima i načinima mišljenja tako, da postanemo podobni njihova djela do nas sačuvana temeljito razumjeti i uživati ih tako, da shvatimo njihov sadržaj i duh, da proniknemo u starinski život i da ga možemo isporedjivati s kasnijim i sadašnjim životom“.

U ovakovoj definiciji pokaza Wolf sasvim točno široko polje, koje je zadaća filologiji obradjivati, te iznese na vidjelo visoku svrhu, za kojom joj valja težiti. Po ovoj definiciji jezik i književnost bijahu kao središte, oko kojega su se skupljale prerazličite studije filološke; jezik i književnost bijahu pravi i osobit predmet filologije, kojemu su sve ostale nauke filologijske služile samo kao potpora i pripomoć. Ovakovu su osnovu zapravo do onda svi nesvijesno pomišljali o filologiji, ali ju je istom Wolf izrazio i dao joj oblik s većom točnosti, te joj odsjekao jasnije smjerove. Upravo u takovu smislu shvaćao je klasičnu filologiju jedan od najgenijalnih njemačkih filologa u prvoj po-

lovini XIX. stoljeća Gottfried Hermann (1772.—1848.), koji je, budući vjeran predaji, htio da duboko naučno ispitivanje jezika i naučno tumačenje starih pisaca zajedno s estetičnim bude glavni ili jedini zadatak filologa i da to bude upravo biće same filologije.

No većina učenika Wolfovih potisnu filologijske nauke na drugi put i na druga polja.

Wolfova definicija filologije kazala je doduše, kakova se široka i različna učenost ište u filologa, da može doći do što savršenije i točnije upoznaje klasičnih pisaca, ali na način, kako je izražena, činilo se, da je upravo ova učenost glavni dio filologije. Književnost je rek bi došla u drugi red. Takov je bio novi smjer, kojim su pošle filologijske nauke u modernoj Germaniji.

2. August Boeckh (1785.—1867.). Boeckh bijaše od mnogih učenika Wolfovih možda najučeniji i najnaobraženiji; on je preko pedeset godina učiteljovao u sveučilištu berlinskom, te je silno utjecao na razvoj filologijskih studija, koje je od nauke literarne, kakovom su bile, pretvorio u nauku historijsku. On je godine 1827. u I. knjizi „Renskoga muzeja“ (Rheinisches Museum) podao definiciju filologije, koja će se možda na prvi mah pričiniti čudna i tamna. Boeckh reče, da je filologija „upoznaja onoga, što je upoznato“ (das Erkennen des Erkannten), a to vrijedi za svaku filologiju. Ovom definicijom, koja je ipak preuska, htjede Boeckh reći, da filologija istražuje i upoznaje sve ono, što je koji narod u odredjeno neko doba svoga života mislio, znao, umio, radio. Za klasičnu filologiju ova definicija kaže, da je ona proučavanje intelektualnoga i moralnoga, gradjanskoga i političkoga života Grkâ i Rimljanâ u starinsko vrijeme, kako se pokazuje u prerazličnim svojim pojavama. Medju ovim pojavama jezik i književnost zapremaju jamačno vidno mjesto, ali su jezik i književnost samo dio, samo jedan od mnogih elemenata ili faktora njihove naobrazbe i kulture; njima o boku poradi važnih uzroka stoje uredbe, zakoni, umjetnosti, nauke, religija, sve ono, što zajedno tvori zapleteni organizam njihova javnoga i domaćeg života. Prije su jezik i književnost bili glavni predmet filologije, a sad postadoše samo jednostavna čest filološke erudicije, te stajahu uporedo sa svim drugima čestima, a ne nadvisivahu ih ničim osim time, što su jezik i književnost najbogatiji i najobilniji izvor, odakle se ona erudicija može crpsti. Na taj način postade filologija malo po malo skroz historijska nauka. Polje njezinih ispitivanja raširi se doduše neizmjerno, te se doista u velike poveća raznolikost njezinih pitanja i istraživanja, na koja treba da gleda filolog; mnogi i mnogi predmeti, za koje je filologija do tada slabo marila, ušli su u njezino područje, ali joj se u isti mah takodjer promijenio ili premjestio cilj, predrugojačila joj se svrha. Nije se više erudicija zvala u pomoć za tumačenje starinskih pisacâ, nego su starinski pisci služili erudiciji. Nijesu filolozi čitali, proučavali i pretresali pisce starinske poradi njih samih, nego poradi toga, da dobiju starinarske i historičke vijesti svake ruke. Na taj su način književne, umjetničke i estetične vrijednosti djela starinskih došle rek bi u drugi red; pa ako i nijesu zato stari pisci bili sasvim prezreni ili nezahvalno odbiti (što bi bilo nepravedno reći), opet su ostali manje cijenjeni ili rek bi zanemareni. Tako su na primjer filolozi uzeli Ilijadu i Odiseju najtočnije ispitivati u svakoj frazi i riječi, da iz njih izbiju, kakove su bile političke i društvene prilike u Homerovo doba, a to je zadaća skroz historička, ispitivali su ovim pjesmama postanje prije, nego su ih promotrili kao prava i prostodušna djela umjetnička, kojima je kolorit podala uzbudjena mašta pjesnikova, kako je u prvom redu dužnost filolozima. Odatle nastade u Europi borba medju starom filologijom s pretežnom tendencijom književnom i estetičnom i novom filologijom s tendencijom pretežno naobrazbenom i historičkom, kakova se pokazuje poimence u Njemačkoj; u ostalom ova borba nije bila opravdana i nema joj pravoga mjesta. Nada sve ova se borba tiče više nekih pretjeranosti pojedinih filologa, nego općega značaja same filologije, a u drugu ruku ovo pitanje može biti važno za srednje latinske škole, u kojima je klasična nastava glavni temelj i priprema za sve kasnije studije. Ovdje je bez sumnje opravdano i nužno zahtijevati, da smjer klasične nastave nada sve bude u skladu sa svrhom, za kojom ide srednja škola. Lektira starih pisaca grčkih i latinskih treba da prije svega oplemeni u mladeži srednjih latinskih škola književni ukus i estetično osjećanje, treba da joj pobudi duh za sve, što je veliko i plemenito, da joj podigne srce u jasne i vedre visine idejala, pa se s pravom može sumnjati, može li do toga cilja dovoditi pretjerani kriticizam ili sitničarska erudicija. Ali izvan srednje škole latinske ovome pitanju nema života. Nova filologija ne izbacuje i ne prezire ono, što je stara filologija osobito tražila; ona tek staroj filologiji nalaže, da ispravi one puste i neodredjene pretjeranosti, koje je iznosila u svojim estetičnim ocjenama, u svojem slijepom štovanju starinske umjetnosti, te da raširi polje svojih ispitivanja na takov način, da steče potpuniju i točniju sliku klasične starine.

Druga je posljedica novoga smjera u filologiji klasičnoj bila nužda, da se po načelu političke ekonomije uvede — po-

djela rada. Poradi golemoga obujma klasičnih studija filologijskih gotovo je nemoguće, da onaj, tko se oko njih bavi, sva područja prouči s jednakom dubinom i sigurnošću, te da obuhvati veliko polje sve filologije, otkako valja sve pojedinosti proučavati izravno iz samih vrela. Tako je nastala potreba za svakoga filologa, koji ne će da se zadovolji tek sasvim površnom kulturom, da se u svojem naučnom radu poslije općega prijegleda ograniči na neke dijelove, koje će s osobitom pomnjom proučavati. No ako filolog odsiječe sebi granice odviše tijesne, lako će mu rad izaći odviše specijalnim, odviše udaljenim i otkinutim od modernoga života, a to bi moglo filologiji na taj način oduzeti uzgojni značaj za misao i dušu, koji je klasična filologija od vajkada imala, otkako je zaslužila, da se nazove: humanitas ili humanistična studija, — humanizam upravo i znači skladan uzgoj i usavršivanje sviju umnih i moralnih sposobnosti u čovjeka.

III.

Filologijska enciklopedija.

1. Razni sustavi. — 2. Poredak filologijskih nauka.

*1. Razni sustavi.** Polje klasičnih studija filologijskih obuhvaća veoma golem broj raznih struka, a svaka od njih već je za se obradjena ili se može obradjivati s posebnim odredjenim

* V. Boeckh, Encyclopädie etc. v., na str. 3.
Müller, Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft in systematischer Darstellung. Nördlingen-München 1885 d. U ovom su djelu najvrsniji naučnjaci njemački prikazali pojedine struke klasične filologije, te ovomu djelu nema premca ni u jednoj drugoj književnosti. Djelo još nije sasvim dovršeno, premda su već pojedine česti izišle i u novim izpravljenim izdanjima. Djelo imade 9 svezaka. Osnova je djelu ova: I. Uvodne i pomoćne struke; II. Nauka o grčkom i latinskom jeziku; III. Geografija i povjest staroga Istoka, Geografija Grčke i grčkih kolonija, Topografija Atene, Geografija Italije i rimskoga imperija, Topografija Rima, Grčka povjest, Rimska povjest; IV. Grčke državne, pravne, privatne i ratne starine, Rimske državne, pravne, ratne i privatne starine zajedno s povješću rimske kulture; V. Povjest starinske filozofije s dodatkom o povjesti matematike i prirodnih znanosti u starini, Grčka mitologija i povjest religije, Grčke starine kulta, Rimska religija i sakralne starine; VI. Arheologija umjetnosti s atlasom i s dodatkom o numizmatici; VII. Povjest starinske grčke književnosti; VIII. Povjest starinske rimske književnosti; IX. Povjest bizantinske književnosti od god. 527. do 1453., Povjest rimske književnosti u srednjem vijeku. Još nisu izišle ove česti: Rimska mitologija i sakralne starine, Povjest starinske rimske književnosti od Konstantina do konca staroga vijeka i Povjest rimske književnosti u srednjem vijeku.

ciljem. Skupina ovih raznih struka sastavlja vas organizam filologijskih nauka, to je upravo enciklopedija filologijska.

Kakove su pojedine struke filologijske? Kako se mogu složiti u jednu cjelinu?

Wolf je možda prvi pokušao odrediti, koje upravo struke tvore klasičnu filologiju, i ujedno ih poredjati u sustavan poredak. On je zamislio dvije kategorije; u prvu je kategoriju smjestio one struke, koje su — kako on misli — samo jednostavna pomagala filologu u njegovoj nauci, s pomoću njih može steći ono znanje, koje je upravo pozitivno i naučno biće same filologije; a u drugu je kategoriju stavio one struke, koje upravo tvore ono znanje. U prvu kategoriju idu gramatika i stilistika, s pomoću kojih filolog potpuno upoznaje jezik, kao i hermeneutika i kritika, koje ga uče, kako mu valja starinske pisce tumačiti, ispravljati i ocjenjivati. Druge pak struke, koje se skupljaju u drugoj kategoriji, mogu se opet razdijeliti u tri skupine prema tomu, da li objašnjuju književna djela kao n. pr. povjest književnosti, ili objašnjuju umjetnička djela kao n. pr. arheologija, ili objašnjuju natpise, novce i druga djela, koja su ujedno umjetnička i književna, kao n. pr. epigrafika i numizmatika.

Na taj je način Wolf složio u enciklopediji klasične filologije 24 razne struke, a to su: 1. filozofijska nauka o jeziku ili opća načela obaju starih jezika, 2. gramatika grčkoga jezika, 3. gramatika latinskoga jezika, 4. načela filologijskoga tumačenja (hermeneutike), 5. načela filologijske kritike i popravljanja, 6. načela prozne i metarske kompozicije ili teorija stila i metrike, 7. geografija i uranografija Grkâ i Rimljanâ, 8. stara opća povjest ili opća povjest starinskih naroda, 9. načela starinske kronologije i historijske kritike, 10. grčke starine ili povjest prilikâ, ustavâ i običajâ u najvažnijih država i plemena grčkih, 11. rimske starine ili nauka o starinama Rima i starijega rimskoga prava, 12. mitologija ili nauka o bajkama u Grkâ i Rimljana, 13. literarna povjest grčka ili spoljašnja povjest grčke književnosti, 14. literarna povjest rimska ili spoljašnja povjest rimske književnosti, 15. povjest govornih umjetnosti i znanosti u Grkâ, 16. povjest govornih umjetnosti i znanosti u Rimljanâ, 17. historijsko poznavanje mimetičnih vještina u oba plemena (gimnastike, plesa, dramatičnih prikazivanja i dr.), 18. uvod u arheologiju umjetnosti i tehnike ili poznavanje sačuvanih spomenika i umjetninâ starinskih, 19. arheologijska nauka o umjetnosti i načela slikarstva i kiparstva u starini, 20. opća povjest umjetnosti u starini, 21. uvod u poznavanje i povjest starinske

arhitekture, 22. numizmatika ili nauka o grčkim i rimskim novcima, 23. epigrafika ili nauka o natpisima obaju naroda, 24. literarna povjest grčke i rimske filologije i ostalih starinarskih studija uz bibliografiju.

Iza Wolfa su pokušali i drugi filolozi, da slože sustav filologijskih nauka. Bernhardy je podijelio filologijske nauke u 4 rubrike, a to su: A) Elementi filologije: hermeneutika i kritika, B) Organ filologije: gramatika, C) Realne nauke filologijske: starinska književna povjest, starinska geografija, starinska historija sa starinama i kronologijom, mitologija starih naroda, i napokon: D) Uzgredne struke filologijske: starinska umjetnost, numizmatika, epigrafika i povjest filologije.

Slavni Ritschl postavi dvije serije strukâ, koje nazva idejalnim i realnim. Idejalne struke obuhvaćaju četiri područja, a to su područje dobrote (politička povjest i državne starine), područje svetosti (religija, mitologija i obredi), područje ljepote (umjetnost i arheologija), te napokon područje istine (znanosti, kojima sadržaj obuhvaća književna povjest, a oblik gramatika). Realne su pak struke kritika, hermeneutika i gramatika. Amo se još prislanja fundamentalna struka, koja prikazuje ideju same nauke filologijske, njene granice, njezin sadržaj i njenu raščlambu, a to genetično pokazuje povjest filologije, sistematično pak enciklopedija.

Najtanje je raščlanio filologijske struke Haase, ali njegova osnova više je lijepa nego istinita, a ni mrve nije praktična. Haase pomišlja tri skupine: uvodne, pomoćne i glavne struke. Uvodne se struke dijele u povjest filologije i u enciklopediju. Pomoćne struke raspadaju se opet u tri odjela, a to su: repertoriji gradje, pomagala za praktično razumijevanje gradje i metodika za obradbu gradje u naučnu svrhu. Repertorij je za književnost književna povjest s epigrafikom, za proizvode umjetnosti i obrta muzejografija s numizmatikom, a za novija vrela bibliografija. Pomagala su leksikografija, popularna gramatika i realni rječnici. Metodika se opet dijeli u diplomatičnu ili nižu kritiku s paleografijom, u hermeneutiku i višu kritiku. Napokon se nahode glavne struke. Tu imamo ponajprije prirodu, koju nam prikazuje geografija, onda nahodimo pradavna vremena, o kojima nam govori mitologija, i napokon povjesni dio. Povjest opet dijeli se u tri glavna područja. Najprije imademo područje običajâ, koje obradjuju starine. Drugo je područje umjetnosti, tu imademo umjetnost, koja nasljeduje (gimnastiku, muziku, mimiku), onda umjetnost govornu (gramatiku, pojetiku s metrikom, retoriku, koja prikazuje slog povjesnički, filozofski i

retorski), te najzad imamo likovnu umjetnost (arhitektoniku, plastiku, slikarstvo). Treće je područje znanosti, koje nam prikazuje opća kulturna povjest i povjest pojedinih znanosti.

S pravom veli Boeckh, da je Haaseova podjela takova, da gradju odviše raskida, poimence prigovara Boeckh tomu, što Haase uzima za temelj diobe prirodu, pradavninu i povjest.

Ovi su filolozi porazdijelili nauke prema njihovoj važnosti, koju imadu za filologe, a svatko je od njih postupao na svoj način, kako je shvaćao obujam i svrhu filologije, pa je onda prema tomu nastojao razne struke povezati u jedno kolo. Sâm Boeckh više nego drugi tko potrudio se oko toga, da podade klasičnoj filologiji oblik samostalne nauke, kojom upravljaju unutrašnji njezini zakoni, i da od nje učini jedinstven organizam, u kojemu su sve česti suvisle i teže za jednim ciljem.

I Boeckh drži kao i Wolf, da valja filologijske struke podijeliti u dvije kategorije, od kojih je jednu nazvao formalnom, a drugu materijalnom. No on medju formalne struke broji samo hermeneutiku i kritiku, budući da one služe samo zato, da razviju i uzgoje u filologa sposobnost shvaćanja i sudjenja, sposobnosti prirodjene svakomu razboritu čovjeku, bez kojih ne bi moglo biti filologijske studije, pa u opće nikakve naučne studije. Sve druge struke pripadaju kategoriji materijalnoj, jer služe za to, da filologu podadu materiju (gradju), a to je biće sve filologijske nauke, njezin predmet i cilj. Sve ove struke materijalne idu za tim, da nam koliko više i potpunije objasne starinski život Grkâ i Rimljanâ, a ovaj se život može promatrati sa četiri gledišta, na ime to je ili život državni ili privatni ili kult i umjetnost ili znanost. Život državni i privatni tvori praktični dio materijalnih nauka, a kult, umjetnost i znanost njihov teoretični dio. Za upoznaju starinskoga života, kako se javlja u ova četiri gledišta, služe nam pojedine filologijske struke, koje se prema tomu dijele u četiri skupine. Osnovno svoje načelo o biću i dijelovima filologije priopćio je Boeckh već godine 1822. u sveučilišnom govoru: „O nauci o starinskoj književnosti“ (De antiquarum litterarum disciplina).

U prvu skupinu Boeckhovih materijalnih struka pripadaju kronologija i geografija, koje nam tumače prilike vremena i mjesta u razvoju političkoga javnoga života grčkoga i rimskoga, nadalje idu amo politična povjest i državne starine, koje nam kazuju, kako su se stvorile i kako su se mijenjale države po Grčkoj i Italiji, te koji su zakoni i uredbe vodili njihov razvoj.

U drugu skupinu struka, koje nas upoznaju s privatnim životom starih Grka i Rimljana, pripada metrologija, koja govori

o starinskim mjerama, opis i povjest domaćega života, obitelji i društva, historija privatne ekonomije, obrta, poljodjelstva, trgovine, uzgoja, običajâ i navadà svake ruke.

Treća skupina obuhvaća struke, koje raspravljaju o religioznim predmetima, koliko se javljaju u obredima, žrtvama, svetkovinama, tajnama, proročanstvima, i zaprema one struke, koje govore o umjetnosti u opće, kojano se u starini nada sve razvijala u svezi s vjerskim obredima. Zato se u ovoj skupini nahodi povjest umjetnostî plastičnih i figurativnih, kakove su kiparstvo, slikarstvo i graditeljstvo, i povjest umjetnosti mimetičnih, kakove su muzika, gimnastika, orhestika ili ples, ali takodjer povjest sviju pjesničkih prikazivanja, u kojima su ove vještine imale dijela, a to je poimence rapsodno kazivanje epskih pjesama, zborno pjevanje lirsko i scensko ili dramatično glumljenje.

Napokon u četvrtu skupinu idu struke, koje nas upućuju u to, što su stari narodi znali na polju moralnih nauka i pozitivnih znanosti; zato pripada amo mitologija i historija filozofije, kao i povjest matematike, prirodnih znanosti i medicine, i napokon povjest književnosti i povjest jezika ili gramatika, kojoj je samo čest paleografija.

Gradeći ovaj idejalni sustav klasične filologije Boeckh je pazio na sve elemente, koji se zajedno sastaju u zapletenom organizmu svega života narodnoga, a to je kriterij osobito historijske prirode. On ne vodi računa o onim filologijskim strukama, koje su se dugom predajom razvijale i srasle pod imenima već utvrdjenim, te tako n. pr. Boeckh rastavlja kulte i obrede religiozne, koje broji u povjest umjetnosti, od mitologije; isto tako muzikalna i scenska prikazivanja odvaja od povjesti lirike i dramatike, a u drugu ruku discipline, koje se još nijesu obradjivale samostalno, postavlja odjelito od drugih. Isto tako zamišlja opću sliku o značaju klasične starine grčke i rimske u osnovnim crtama, koje bi crpena iz sviju filologijskih struka bila kao kruna svoj zgradi filologije. Jamačno je svakomu za čudo, što u ovom idejalnom sustavu Boeckhovu jezik i književnost, jamačno glavni predmet filološkoga zanimanja, ne zauzimaju prvoga mjesta medju filologijskim strukama, nego su rek bi podredjeni, te su kao prikrpina sviju ostalih struka. Boeckh je promatrao obilnu gradju, koja je predmet filologa, s toga gledišta, kakovu važnost imade ili može imati u organizmu političkoga i kulturnoga života starih Grkâ i Rimljanâ, prije nego s pravoga gledišta, kakovu važnost može ova gradja imati za nas, koji jê proučavamo. Bez sumnje materijalne prilike u životu

kojega naroda, njegove uredbe političke i religiozne, njegovi zakoni, njegov obrt i trgovina elementi su veoma važni za nj i nužni za njegov život, dok su naprotiv lijepe umjetnosti i lijepa književnost, nauke filologijske i moralne nešto kao suvišak i nakit. Samo oni narodi, koji su došli već do materijalnoga i ekonomijskoga blagostanja, mogu naći naslade i dokolice i za obradjivanje umjetnosti i teoretične nauke, a upravo ova umjetnost i takova nauka pripada ispitivanju filološkomu, to je predmet filologovih studija, njegovih istraživanja, njegova osobita poštovanja; sve drugo pripada historiku, a ne filologu, ili bar više onomu, nego ovomu. Boeckh je, kako rekosmo, promatrao filologiju kao historiju, pa je jednu pomjerio s drugom.

Novija je nauka ovaj nedostatak Boeckhov razabrala, te Urlichs u napomenutoj raspravi dijeli područje klasične filologije od prilike ovako: Ponajprije imademo čistu filologiju — kritiku i hermeneutiku, u čistu filologiju ide uvod, onda povjest filologije, paleografija i nauka o rukopisima, gramatika, epigrafika i metrika; zatim dolazi historijska filologija: stara povjest, horografija i topografija, starine, kronologija, metrologija i numizmatika; a na koncu je filozofijska ili estetična filologija: mitologija, filozofija, povjest književnosti i arheologija.

Boeckhova namjera, da dade filologijskoj enciklopediji naučan organizam, nije uspjela u teoriji, te zato nije mogla ni imati koristi u praksi. Struke filologijske doista čine potpun organizam, koliko sve zajedno služe za to, da nam podadu što potpuniju sliku duševnoga i moralnoga života u obaju klasičnih naroda; ali će one uvijek biti samo udruga raznih disciplina, koje nijesu ipak nijednim drugim vezom medju sobom povezane osim time, što su više ili manje važne za filologa, koji nastoji doći do idejalne svoje svrhe. Prema tomu je već Ulrichs nastojao jače istaknuti, što je upravo zadaća filološka, premda je književna povjest došla na treće mjesto — u filozofijsku filologiju.

2. Poredak filologijskih struka. Ostavljajući sve pokušaje, da medju filologijskim strukama nadjemo strogu unutrašnju vezu, koja bi ih vezala kao dijelove jedne organične nauke, mogli bismo ih podijeliti naprosto u tri skupine. U tom se držimo načela, da je ponajglavniji predmet filologijskoga ispitivanja jezik i književnost. Prema tome možemo postaviti ovakove tri skupine; u prvoj su nauke, po kojima dobro i potpuno upoznajemo jezik, druga nam skupina struka podaje prilike, da bolje upoznademo i ocijenimo književna djela, a tek treća skupina obuhvaća one struke, koje nas upoznaju s drugim pojavama

starinskoga života. Tako dijeli filologijske nauke Inama u napomenutoj knjizi, ova je podjela praktična i prijegledna.

U prvoj skupini zapremit će poglavito mjesto gramatika, koja je prvi i najnužniji temelj za proučavanje ma kojega jezika. Klasični jezici sačuvani su nam u književnim djelima, koja su napisana ili u vezanom slogu po ritmičnim zakonima (pojezija) ili u nevezanom slogu (proza), pa će prema tomu za gramatikom doći metrika i stilistika, koje nam pokazuju i tumače razne izraze grčke i latinske riječi u književnim proizvodima; uz njih se onda prislanjaju retorika i pojetika, koje nam izlažu pravila, po kojima su rječitost i pojezija u starih Grka i Rimljana dosegle tako visok stupanj savršenosti. Ove će nauke popuniti povjest grčkoga i latinskoga jezika. ona će nam pokazati, kako se dugim vijekovima razvio prethistorijski jezik prije književnih djela, pa kako se jezik malo po malo mijenjao i dotjerivao u književnim radnjama od najstarijih vremena do najmladjih dana starinske povjesti grčke i rimske.

Ova je prva skupina strukà pravi temelj svake filologijske studije, budući da ne može biti — kako rekosmo — filologije, gdje nema studije jezika i književnosti. Zato se ove struke filologijske mogu nazvati t e m e l j n i m a.

Druga će skupina obuhvatiti one struke, koja nas najobilatije obavješćuje, da možemo potpuno shvatiti i ocijeniti sva djela književnosti grčke i rimske.

Povjest književnosti zapremit će dakako u ovoj skupini glavno mjesto, a uz nju onda politična povjest, budući da su razvoj politični i razvoj književni u svakoga naroda uvijek najtješnje vezani, te se književni razvoj često upravlja, pokreće ili zaustavlja prema političnim prilikama. S političnom su povješću u svezi kronologija, geografija i topografija onih gradova, koji su bili najvažnija sijela starinske kulture, a to su poimence Rim i Atena. Važne su pored politične i književne povjesti za razumijevanje starinskih pisaca takodjer starine, to je struka, koja nas upoznaje s državnim i privatnim uredbama grčkim i rimskim svake ruke, s njihovim običajima i moralom, s njihovom kulturom i obredima, s njihovim obrtom i trgovinom, u kratko sa svom različnom djelatnosti njihova života. Pored starina veoma je važna mitologija i religija, koje su znatno utjecale na književna i umjetnička djela, te bez kojih se ova djela i ne mogu pravo razumjeti.

Ova druga skupina obuhvaća po tom struke, koje bismo mogli nazvati b i t n i m strukama filologije, budući da bi bez njih studija filologije bila ograničena na puku studiju jezika i forme i lišena bića misaonoga i stvarnoga.

Treća skupina obuhvatit će one struke, koje možemo nazvati s p o r e d n i m a, one su doduše veoma korisne filologu, ali manje nego temeljne i bitne struke; svaka od ovih sporednih struka imade sama po sebi više razloga za opstanak nego po koristi, koju podaje za pravo razumijevanje starih pisaca. Takova je sporedna struka arheologija, koja govori o starinskim spomenicima i plastičnim umjetninama, takova je epigrafika i numizmatika, koje tumače starinske natpise i pjeneze, takova je napokon metrologija, koja nas upoznaje sa starinskim mjerama.

Na ovaj način podijelismo razne struke filologijske držeći, da je glavna svrha filologije lektira i potpuna upoznaja grčkih i rimskih pisaca u njihovu izvornom obliku, te prema tomu treba da sve struke utiru i izravnavaju put, koji dovodi do toga cilja, a razne su struke za filologiju to važnije, što više prijaju ovoj svrsi.

Time dakako ne tvrdimo, da pojedina od ovih struka ne bi imala svoju vlastitu vrijednost i važnost, dapače pojedina od njih može za stručnjaka druge ruke biti kud i kamo važnija. Tako na priliku arheologija je za umjetnika, metrologija i numizmatika za ekonomista, nauka o državnim starinama za historika kud i kamo važnija nego gramatika i povjest književnosti. Ali to vrijedi za svaku granu nauke bilo koje struke; važnost i vrijednost može joj se mijenjati prema raznim gledištima, s koje je promatramo, i prema smjeru, kojim ide.

Da filolog može prisvojiti i dokučiti sve ono, što je sadržaj sviju ovih do sada napominjanih struka, treba mu raznih pomoći, koje će mu podati druge neke struke. Ove struke bit će nova skupina, koju bismo mogli za razliku od dojakošnjih nazvati skupinom p o m o ć n i h struka filologijskih, jer su one, tako rekav, pomagala filologu, s pomoću kojih stječe svoje znanje i vrši svoju filologijsku djelatnost.

Jedne od ovih pomoćnih struka podaju filologu pomagala, po kojima može najlakše naći i upotrebljavati filologijsku gradju, te su ove struke objektivna značaja; druge opet pokazuju mu put, kojega treba da se drži, da što lakše dostigne svoj cilj, i odredjuju mu najbolji način, na koji može razviti djelatna krila svoje misli u shvaćanju i prosudjivanju starinskih pisaca, te su ove struke — značaja subjektivna.

Medju objektivne pomoćne struke pripada filologijska bibliografija, koja u opće obuhvaća sve, što se tiče rukopisâ i njihova čitanja, dakle i diplomatiku i paleografiju; a medju subjektivne pomoćne struke idu hermeneutika i kritika filologijska, koje izlažu načela, kojih se filologu valja držati u tumačenju i ispravljanju tekstovâ starinskih pisaca.

Sporedna je struka veoma znatne cijene i donekle samostalna — povjest filologije, kako se ona razvijala od najdavnijih vremena do naših dana.

Prema tomu možemo složiti prijegled filologijskih struka, kako smo ih ovdje porazdijelili. Tek treba nešto da pripomenemo. Poredak ovih struka u našem prijegledu još ne pokazuje reda, kojim treba da ih proučava filolog. To je posao posebne metodologije, koja će pokazati, po kojoj će metodi filolog najbolje započeti, nastaviti i dovršiti svoju filologijsku studiju.

Prijegled je filologijskih struka ovakav:

A. Pomoćne struke:

1. Bibliografija (rukopisi, paleografija, štampana izdanja).
2. Hermeneutika i kritika.

B. Temeljne struke:

1. Gramatika.
2. Stilistika.
3. Metrika.
4. Retorika.
5. Pojetika.
6. Povjest jezika.

C. Bitne struke:

1. Povjest književnosti.
2. Politička povjest.
3. Geografija i topografija.
4. Starine.
5. Mitologija i religija.

D. Sporedne struke:

1. Arheologija.
2. Epigrafika.
3. Metrologija.
4. Numizmatika.
5. Kronologija.
6. Povjest filologije.

Posebni dio.

A. Pomoćne struke.

IV.

Bibliografija.

1. Bibliografija u opće. — 2. Rukopisi. — 3. Paleografija. — 4. Štampana izdanja.

1. Bibliografija u opće. Bibliografija je prva pomoć filologiji. Ona obuhvaća dvije skupine djelâ: tekstove grčkih i latinskih starinskih pisaca zajedno s komentarima njihovim i druga prerazličita djela filologâ, koja nastoje oko tumačenja klasične starine. O ovim drugim knjigama govorit ćemo uz pojedine filologijske struke. Ovdje nam se valja pozabaviti samo oko samih tekstova starinskih pisaca grčkih i rimskih i oko djelâ općega značaja, kakova su enciklopedije i periodske publikacije.

Tekstovi su nam sačuvani u rukopisima, koji se zovu takodjer kodeksi, i u štampanim knjigama, koje su primile tekst iz rukopisa. Govoriti ćemo ponajprije o jednima, pa onda o drugima.

2. Rukopisi. Nijedan od rukopisâ, u kojima su sačuvana djela klasičnih pisaca, ne potječe od samoga starinskoga pisca, nego su to kopije po kopijama učinjene u vremena dosta kasna. Najstariji su rukopisi grčki i latinski, koje još imademo, na egipatskom papiru (šilj-papiru) napisani pismom uncijalnim, koje se redovno upotrebljavaše za knjige, ili pismom kurzivnim, koje

se upotrebljavaše u spisima i ispravama privatnim. Takovi su zamotuljci herkulanejski, koji su nadjeni godine 1754., ali je samo malen dio ovih zamotuljaka do sada odmotan i pročitan. (Herculanensia volumina, tom I XI., Napulj g. 1793.—1855., druga zbirka u 10 toma 1862. d.) Medju njima su važni spisi Epikurovca Filodema, suvremenika Ciceronova, koje su objelodanili Sauppe i Gomperz. Imademo nadalje privatne akte i listove napisane na papiru u kurzivu, od kojih najstariji padaju u godinu 160. prije I., a najmladji pripadaju VII. stoljeću poslije I. Medju rukopisima herkulanejskim nalazi se i najstariji rukopis latinski, koji nam je poznat, a to je ulomak pjesme o akcijskom boju.

Egipat nam je priskrbio po koji papir s grčkim pismom, tako je n. pr. godine 1821. nadjen na nilskom otoku Elefantini (Gesiret-Assuan-u) ulomak posljednje knjige Homerove Ilijade, koji je stekao Englez Bauskes; kasnije su još izišli na vidjelo neki drugi ulomci Ilijade, ovelik partenij (popijevke za djevojački zbor) pjesnika Alkmana, nadjen godine 1865., astronomijsko djelo iz početka II. stoljeća poslije I., i znameniti ulomci govora Hiperidovih. Najnovije i najvažnije obrete podade nam zbirka papirâ, koje je posljednjih godina stekao u Egiptu „Britanijski muzej“. Medju njima se našlo djelo Aristotelovo „Atenski ustav“, za koji smo držali, da je izgubljen, i neki mimijambi (male karakterne slike s podrugljivom tendencijom) aleksandrinskoga pjesnika Herondе.*

No golema većina klasičnih rukopisa napisana je na pergameni (grč. diphthera, lat. membrana), tako nazvanoj po gradu Pergamu u Miziji, gdje se ili prije ili bolje stala priredjivati nego gdje drugdje. Uobičajila se ondje pergamena za kralja Eumena II, koji vlada od godine 197. do 159. prije I., kadno su Ptolemejevci budući razljućeni, što je Eumen osnovao knjižnicu, zabranili izvoziti papir. Već su se i davno prije životinjske kože upotrebljavale za pisanje, poimence na Istoku; Joni su za tu svrhu uzimali kozju i ovčju kožu, kako nam priča Herodot (5, 58).

Veća je vrijednost pergamene u tom, što se može ispisati na obje strane, dok se neizgladjena i nepriredjena životinjska koža i papir ispisivahu samo na jednoj strani. Tako se mogahu veća djela, dapače spisi raznih pisaca složiti u jedan svezak (grč. teuchos, lat. codex). U carsko se doba završe običaj pergamenu grimiznom bojom mazati, a pisati zlatom i srebrom. U

* Vidi Đukatov članak: „O Herondinim mimijambima“ u „Nastavnom vjesniku“ V, 15—33.

Beču imade ulomak takova rukopisa, dio Geneze u grčkom jeziku, 24 lista grimizne pergamene ispisana su zlatnim i srebrnim uncijalnim slovima.

Najstariji rukopisi na pergameni sežu u V. stoljeće ili čak u IV. stoljeće poslije I.

Počevši od X. stoljeća počeli su se rukopisi sastavljati takodjer na pamučnoj hartiji (charta bombycina), a u sredini XIV. stoljeća već se za knjige i isprave raširila poraba platnene hartije (codices lintei ili chartacei).

Veoma malo rukopisa imademo starijih od X. stoljeća, rijetki su i oni, koji su stariji od XII., većina ih pripada trima stoljećima prije, nego je obretena štampa.

Više puta se dešava, da je na kojem papiru i pergameni prvo pisanje otrto, pa je onda preko njega napisano koje drugo djelo. Ovakovi rukopisi, kojima je prva skriptura otrta, pa onda dana nova, zovu se palimpsesti (ili latinski: codices rescripti). Bilo je to u običaju već u starini, ali se ovaj običaj razvriježio poglavito u srednjem vijeku; tako potječe iz V. stoljeća poslije I. slavni palimpsest Ambrozijanske knjižnice u Milanu, u kojemu se nahode Plautove komedije. Obično su se djela starinskih pisaca morala ukloniti, da učine mjesta vjerskim i liturgijskim predmetima; rijetko kad dogodi se obrnuto. U naša vremena nadjeni su mnogi palimpsesti, te je ispitivačima s pomoću kemijskih ustuka pošlo za rukom iznijeti na vidjelo otrtu skripuru. U tom su se području u XIX. stoljeću proslavili poimence kardinal Angelo Mai, Peyron i Niebuhr. Palimpsesti, koje su oni pročitali, potječu ponajpače iz bobbijskoga manastira, odakle su došli u Milan i Rim.

Najvažniji su palimpsesti rukopis Gajevih institucija u Veroni, koji pročita Niebuhr, pa Plautovih komedija u Milanu i Ciceronova djela „De republica“ u Vatikanu, koje nadje A. Mai. I od Ciceronovih govora mnogo je nadjeno u palimpsestima, a sve, što imamo Frontonova. Grčka je književnost samo malo obogaćena na ovaj način: ostaci Euripidova Fajetonta u rukopisu klaromontanskom ograničuju se na 2 polovična lista.

Imade dapače rukopisa takovih, koji su dva puta reskribirani, tako su n. p. u rukopisu Gajevih institucija od 125 listova 62 dva puta reskribirana.

Samo se po sebi razumije, da je čitanje palimpsesta veoma mučan posao, pa i poraba kemijskih ustuka, ako nije oprezna i sretno birana, može biti opasna po rukopis. Tako se Ritschl tuži, da je Mai porabom kemijskih ustuka na mnogim mjestima oštetio palimpsest Plautovih komedija; a to se dogodilo učenomu

Talijanu i u drugim palimpsestima. U ostalom i Peyron nije prost od ovoga prigovora. Zato s uzdahom veli Wattenbach, da su naučni pokušaji najnovijih vremena u razmjeru prema sačuvanim rukopisima više dragocjenih rukopisa pokvarili nego mnogo kudjeni stari monasi.

Rukopisi starih pisaca rastreseni su po svim velikim knjižnicama europskim, no neke su od njih osobito znamenite bilo po broju bilo po kakvoći rukopisa grčkih i latinskih, koji se u njima čuvaju.

Najbogatije su medju njima knjižnica u Firenzi (bibliotheca Laurentiana), u Rimu (Vaticana), u Milanu (Ambrosiana), u Mlecima (Veneta S. Marci ili Marciana), u Parizu (Parisina), u Heidelbergu (Palatina), u Oxfordu (Bodleiana) i u Leydenu (Lugdunensis).

Na prvome je mjestu medju europskim državama Italija. Vatikansku je knjižnicu zasnovao papa Nikola V. (1447.—1455.), ali ju je otvorio istom papa Siksto IV. Mnogim novim rukopisima obogati ovu knjižnicu papa Leon X. (1513.—1522.), slavni mecenat renaissance, ali najveći prirast dobila je vatikanska knjižnica, kad joj je učeni Fulvije Orsini poslije smrti (1600.) ostavio svoju bogatu knjižnicu, te kad su amo preneseni mnogi rukopisi iz staroga manastira bobbijskoga (blizu Milana). Osobito se poveća ova knjižnica, kad je godine 1623. iz heidelberške knjižnice preneseno u Rim 3.560 rukopisa; ovi su rukopisi složeni kao poseban odjel (bibliotheca Palatina), pa se zato i mnogi vatikanski rukopisi označuju kao palatinski (codices Palatini). Heidelberška sveučilišna knjižnica bi osnovana 1390., a stekla je mnoštvo najstarijih i dragocjenih rukopisa poimence iz ostavine Fuggerove tako, da je bila vrednija od vatikanske još pod konac XVI. stoljeća. Papa Gregorije XV. skloni vojvodu bavarskoga Maksimilijana, da mu je obećao poslati u Rim svu biblioteku, kad bude osvojen Heidelberg, glavno mjesto kneza Fridrika. Tilly zauzme na juriš 1622. Heidelberg, a za malo nedjelja dodje tadašnji skriptor vatikanske knjižnice Allacci po rukopise. U 196 sanduka bi spremljeno ovo bogato blago i uz jaku vojničku pratnju preko Alpa dovezeno u Rim. Kad je Napoleon Veliki na svojim vojnama umjetnička blaga pokorenih naroda odvlačio u Pariz, preneseno je godine 1797. takodjer iz „knjižnice palatinske“ 38 dragocjenih grčkih i latinskih rukopisa izmedju onih 500 rukopisa, koje je francuska komisija odabrala. Onih 38 rukopisa ostade u Parizu do godine 1815., kadno su po pariskom miru ugrabljena blaga vraćena vlasnicima, te su napomenuti rukopisi vraćeni u Heidelberg (samo 48 listova grčke antologije

ostade u Parizu — i to pjesme Anakreontove). Tad je heidelberško sveučilište u ovoj prigodi zatražilo, da mu se vrate svi rukopisi iz vatikanske knjižnice, koji su nekoć pripadali Heidelbergu, te mu je i pošlo za rukom godine 1816. opet zadobiti iz Rima 852 njemačka rukopisa. Po tom imadu još 2.633 rukopisa palatinska u Rimu, od kojih je 1.956 latinskih, a 432 su grčka. Vatikanskoj je knjižnici 1657. god. dodana i knjižnica urbinska.

Najstarija je javna knjižnica u modernoj Italiji knjižnica firentinska, ponajpače djelo Medicijâ. Utemeljio ju je Cosimo de' Medici godine 1444. u samostanu Sv. Marka, koji je on sazdao. Pored ove javne knjižnice imala je obitelj Medicijâ još svoju privatnu, koja se zvala „bibliotheca Medicea“. Ova privatna knjižnica bi godine 1571. smještena u posebnoj divnoj zgradi po osnovi Michel-Angelovoj sagradjenoj u blizini crkve sv. Lovrinca (S. Lorenzo), pa se onda, predana javnoj porabi, prozva „libreria di San Lorenzo“ ili „bibliotheca Laurentiana“. Ovdje su rukopisi na visokim klupama (plutei) pričvršćeni lancima, koji se mogu i odriješiti. U ovu je knjižnicu kasnije preneseno blago i iz knjižnice sv. Marka, a ušlo je u nju i preko 600 latinskih rukopisa iz knjižnice Petra Leopolda. Odatle se tumači, što se rukopisi ove velike knjižnice nazivlju raznim imenima: Codices Medicei, Codices Laurentiani, Codices S. Marci ili u opće Codices Florentini ili Etrusci (Tusci). A po namještaju objašnjuje se broj klupe i red rukopisa; tako se n. pr. glasoviti rukopis Tacitovih djela Mediceus I. iz X. stoljeća, koji nam je jedini sačuvao prvih šest knjiga Anala, označuje ovako: Laur. plut. LXVIII., cod. 1; glavni rukopis Eshilovih tragedija imade signaturu plut. XXXII., cod. 9.

Milanska biblioteka nazvana po gradskom zaštitniku sv. Ambroziju „Ambrosiana“ bi osnovana 1609 godine po kardinalu Federigu Borromeju i predana općoj porabi, a odlikuje se velikim brojem rukopisa, od kojih velik dio pripadaše nekada bobbijskomu manastiru. Slavna je ova knjižnica i po palimpsestima, koje je pročitao Angelo Mai (to su neki govori Ciceronovi, Fronton, Plaut i dr.) Glasovit je i rukopis Homerovih djela iz VI. stoljeća.

Već je Petrarka godine 1362. odredio, da njegova s velikim trudom skupljena dragocjena knjižnica kao ostavina pripane biblioteci crkve sv. Marka u Mlecima za javnu porabu, ali se ova njegova želja nije ispunila, te je veći dio rukopisâ po nemaru s vremenom izginuo; istom godine 1635. našao se manji dio u sobici, koja pripada crkvi sv. Marka. Naprotiv osnova godine 1468. kardinal Bessarion, rodjeni Grk, za znak zahval-

nosti, što su Mleci dali bjeguncima Grcima zaklonište, ondje javnu knjižnicu poklonivši gradu preko 800 ponajpače grčkih rukopisa. Po gradskom zaštitniku nazivlje se ova biblioteka „Marciana“, te je ne smijemo pomjeriti s bibliotekom sv. Marka u Firenzi. Kasnije se ova mletačka biblioteka još povećala mnogim crkvenim, manastirskim i privatnim knjižnicama.

Pored ovih glavnih knjižica imade Italija i manjih, od kojih nam je spomenuti napuljsku (bibliotheca Borbonica). U njoj su znameniti rukopisi iz Bobbija, medju kojima je Pertz godine 1822. našao palimpsest Lukana i ulomke digestâ; u ovoj se biblioteci čuvaju takodjer papiri herkulanejski. Važna je još kaptolska knjižnica u Veroni, u kojoj je Niebuhr našao Gajeve institucije, pa gradska biblioteka u Urbinu, gdjeno se nalazi najbolji rukopis za Izokrata.

Izvan Italije imade dobrih grčkih i latinskih rukopisa sveučilišna biblioteka u Heidelbergu (bibliotheca Palatina), najstarija u Njemačkoj, onda je važna knjižnica u Wolfenbüttelu (bibliotheca Guelferbytana), pa carske knjižnice u Beču i Berlinu i kraljevska u Monakovu.

U Francuskoj je na prvom mjestu narodna knjižnica u Parizu, u Belgiji knjižnica u Leydenu (Lugdunensis), a u Engleskoj u Osfordu „bibliotheca Bodleiana“ nazvana po osnivaču Sir Tomi Bodleyu (1544.—1612.), koji je za nabavu rukopisa i knjiga potrošio oko 200.000 funt. sterl. Bodleiana je danas jedna od najvećih knjižnica na svijetu: imade samih rukopisa oko 22.000. Važna je i biblioteka u Cambridge-u (Cantabrigensis), a osobito je bogata knjižnica „Britanijskoga muzeja“ (bibliotheca Musei Britannici), koja je osnovana godine 1759.; god. 1753. ostavio je na ime Sir Hans Sloane svoj muzej i knjižnicu za četvrtinu cijene engleskome narodu. Danas imade ova knjižnica više od 40.000 rukopisa; zbirku rukopisâ osobito su povećali Cotton i Harley. Lijepih rukopisa imade i knjižnica u Escorialu u Španjolskoj, knjižnica u Kopenhagenu (Hauniensis), kao i knjižnica sv. sinoda u Moskvi.

Potpun i sistematičan popis sviju rukopisa grčkih i latinskih, koji se čuvaju po Italiji i po ostaloj Europi, bio bi od velike koristi po filologa, ali ga do sada još nema U XVIII. je stoljeću Montfaucon pokušao izvesti ovu osnovu u svojem djelu: „Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova“ (u Parizu 1739. u 2 sveska u foliju). Bez ovoga djela ne možemo biti ni danas, premda nije potpuno i premda je već gdješto zastarjelo. Imamo ipak nekoliko dobrih odjelitih kataloga. Za Laurencijanu imademo katalog, koji je upravo uzoran u tom poslu po točnosti i zgodnosti, a priredio ga je Bandini u 11 svezaka (Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae Mediceae Laurentianae, u Firenzi 1764 – 93.); od njih 3 sveska obuhvaćaju grčke rukopise, 4 latinske, 1 talijanske, a 3 rukopise Petra Leopolda Ovo je izdanje prava riznica za svakoga naučnjaka, takova je u njemu knjižničarska i paleografska točnost, tako golemo literarno znanje i zgodna tehnička uredba. Neke druge biblioteke imadu takodjer štampane više ili manje potpune popise svojih rukopisa, n. pr. Markova knjižnica u Mletcima, koju je popisao Morelli, no druge opet kao n. pr. vatikanska i milanska nemaju štampanih kataloga. Ovdje za Italiju može nam donekle pomoći djelo, koje nije doduše potpuno, ali je ipak koliko toliko vrijedno, — „Iter italicum“ (Put po Italiji) od Blume-a u 4 sveska (Berlin, Stettin, Halle 1824.—1836.); a za knjižnice izvan Italije po zapadu podat će nam upute Haenel (Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae asservantur, u Leipzigu 1830.), napokon za Njemačku upućuje nas Petzholdt (Handbuch deutscher Bibliotheken, Halle 1853.).

Grčke rukopise talijanskih knjižnica počeo je točnije opisivati u novije doba Martini (u Milanu 1893.).

3. Paleografija. Čitanje rukopisâ nerijetko zadaje poteškoća bilo poradi oblika slovâ bilo poradi mnogobrojnih kratica, kao i poradi toga, što se često više slova spaja u jedan znak (ligatura). Hoće se posebne studije i duge vježbe, da se tko nauči točno čitati starinske rukopise grčke i rimske. Ova se studija nazivlje paleografijom (to će reći: starim pisanjem).

Paleografija se nazivlje grčkom ili latinskom prema tomu, da li nas uči čitati rukopise grčke ili latinske. Prema svome nazivu („staro pisanje“) trebalo bi da obradjuje sve alfabete i sve oblike pisanja u starih Grka i Rimljana, ali se ograničuje ipak samo na način pisanja u rukopisima, poimence sredovječnim. Kojim se načinom služe natpisi na kamenu ili kovi, kojim li na novcima, ne ispituje paleografija, nego to ostavlja epigrafici i numizmatici.

S ovoga gledišta paleografija obuhvaća manje, nego što kaže njezino ime; no zato obuhvaća s drugoga gledišta više, jer ona ne raspravlja samo o pismu, nego o svemu, što se tiče rukopisa kao knjige.

Proučavajući pismo paleografija će pretresti sve oblike, koji su se u raznim zemljama upotrebljavali od najdavnijih vremena srednjega vijeka sve do vremena, kad je obretena štampa, razlikovat će pojedine vrste pisma, koje su bile u običaju, kako za grčki jezik tako i za latinski, u četiri glavna tipa, a to su pismo kapitalno ili majuskula, uncijalno pismo, minuskula i kurzivno pismo. Kapitalno se pismo upotrebljavaše povrh svega na natpisima, a veoma rijetko u rukopisima i to za titulu

djela, za oznaku pojedinih knjiga i poglavlja ili za oznaku drugih podjelâ, te napokon za inicijale. Općenitije se isprva upotrebljavaše za rukopise uncijala i minuskula, počevši od IX. stoljeća pretežno minuskula. Štampana izdanja upravo ponavljaju minuskulu grčku i latinsku, kakova se upotrebljavala u doba, kad su iznadjeni pomični tipovi. Napokon kurziva, koja je najteža za čitanje, nalazi se na najstarijim papirima, u javnim spisima, u privatnim listovima, te u opće u svim onim spisima, kojima je svrha bila praktična i namijenjena svakidašnjemu životu.

Isti tip pisma nije se uvijek potpuno jednako upotrebljavao po svim zemljama. Paleografiji je upravo zadaća, da pobilježi razne načine, tako se n. p. koje u čemu razlikuju tipovi talijanske uncijale i minuskule od uncijale i minuskule njemačke, engleske, longobardske, gotske, merovinške i druge.

Važno poglavlje paleografije raspravlja o pokratama, koje su u pismo uvedene, da se prištedi vremena i mjesta, te o uobičajenim znakovima (siglama) i o spajanju većega broja slovâ u jedan znak (o ligaturama); svi su se ovi načini mijenjali u razna vremena i u raznim zemljama. Mnogi od ovih pokrata, uobičajenih znakova i spojeva prešli su takodjer u prvotiske, pa su zato stare grčke gramatike običavale podavati točan njihov popis i tumačenje u poglavlju o alfabetu.

Osim toga govori paleografija takodjer o raznim vrstama crnila (grč. melan graphicon, lat. atramentum) i o bojama, koje su se upotrebljavale (crljenka-minium, zlato, srebro); govori o raznim pisaljkama, o kopistima, o materijalu, na kojemu se pisalo, pa o spoljašnjem obliku rukopisâ u zamotuljcima (volumen) i u kvadratskim svezcima većim ili manjim zajedno povezanima, kao i o načinu povezivanja; a napokon raspravlja i o palimpsestima.

Najstarije teoretične i sistematične rasprave o paleografiji zahvaljujemo neobičnoj marljivosti monaha Benediktovaca u XVIII. stoljeću. Osnivač je grčke paleografije Benediktovac Montfaucon, koji se rodi godine 1655., a umrije u Parizu godine 1741. Njegovo djelo „Palaeographia Graeca“ (u Parizu 1708. u 6 knjiga) temelj je svemu kasnijemu radu, te je mnogo vremena prošlo, dok je u opće sve ovo područje opet sustavno obradjeno. Latinska se paleografija razvila kao diplomatika, te je i ovdje prvo klasično djelo napisao Benediktovac Mabillon (De re diplomatica, Paris 1709.), za njime su Benediktovci Toustain i Tassin 1750.—1765. objelodanili „Nouveau traité de diplomatique“ (u 6 knjiga). Od novijih paleografa istaknu se suvislom obradbom gradje poimence Wattenbach, koji je godine 1867. objelodanio djelo „Anleitung zur griechischen Palaeographie“ u Leipzigu, koje je izišlo

u drugom izdanju 1877., a godine 1878. izadje u Leipzigu u trećem izdanju njegovo djelo „Anleitung zur lateinischen Palaeographie“. Prijeglednu sliku paleografije podao je Blass u Müllerovu „Handbuchu“ (u I. sv. 1886.). U zadnjim decenijima mnogo se učinilo za publikaciju faksimilâ, koja je za paleografijsku studiju veoma važna. Ovakov izbor faksimilâ objelodanio je Wattenbach 1883. godine u Berlinu (Scripturae graecae specimina, 2. izdanje). Najbolje su reprodukcije podali Englezi, i to njihovo društvo „Palaeographical Society“ u Londonu, kojim upravljaju Bond i Thompson; u njihovu izdanju, koje se započe godine 1873., ujedinjeni su natpisi i rukopisi, grčka i latinska paleografija. U društvu s Wattenbachom objelodanio je Zangemeister „Exempla codicum latinorum litteris maiusculis scriptorum“ u Heidelbergu godine 1876. Talijani i Francuzi imadu takodjer svojih djela o paleografiji. Liepa je n. p. zbirka snimaka grčkih i latinskih rukopisa, koju objelodanjuju u Firenzi Vitelli i Paoli.

4. Štampana izdanja. Kad je iznadjena štampa, djela grčkih i rimskih pisaca bila su medju prvim knjigama, koje su ugledale svjetlo. Od onda je broj novih izdanja rastao i rastao, te ih do danas imade sva sila.

Prvo izdanje kojega djela zove se „editio princeps“ (prvotisak), te imade znatnu vrijednost bibliografijsku. Mnoga ova izdanja starija su od godine 1500., te se onda zovu i „incunabula“ (povoji, kolijevka u metaforskom značenju), neka opet potječu iz prve polovine XVI. stoljeća; no imade prvotisaka i sasvim mladih, tako je n. pr. Aristotelovo djelo „Ustav atenski“ i zbirka Herondinih „Mimijamba“ štampana istom posljednjih godina. Najglasovitiji su prvotisci Alda Manucija u Mletcima, t. z. Aldine. Ova su izdanja veoma važna, osobito onda, ako su priredjena po veoma starim i dragocjenim rukopisima, koji su kasnije izgubljeni, a imade i takovih izdanja, za koja je upotrebljen samo po jedan rukopis pa se i taj kasnije izgubio; — takov prvotisak za nas je onda jedino vrelo za tekst. Tako na priliku za Veleja Paterkula nema više ni jednoga rukopisa, otkako se izgubio onaj jedini rukopis, koji je još bio u početku XVI. stoljeća — na ime Codex Murbacensis prozvan po manastiru Murbachu u gornjoj Alzaciji —, a po kojemu je učeni Beato Renan (Bilde Rheinau) godine 1520. priredio prvo izdanje u Bazileji u nakladi Ivana Frobenija. Isto se tako dogodi Terencijanu Mauru. Codex Bobiensis davno se već izgubio, po kojemu je Gjuro Galbiati u Milanu godine 1497. priredio prvo izdanje, te nam je ono najstarije (i ako pomućeno) vrelo. Tako je i Aldina Julija Obsequensa god 1508. u Mlecima priredjena po jedinom, sada već izgubljenu rukopisu.

*

Štampana izdanja grčkih i latinskih klasika mogu se podijeliti u tri skupine, ponaprije su kritična izdanja, onda s komentarom i napokon školska izdanja.

Kritična su izdanja, u kojima je koji naučnjak točno pregledao tekst djela po jednom ili više rukopisâ i isporedio ga s predjašnjim izdanjima. Varijante rukopisâ iznesene su što obilatije bilo sve ili samo važnije na dnu stranicâ ili pak na okupu na početku ili na koncu knjige. Kritična su izdanja to važnija, što su s većom marljivošću, pomnjom, učenošću i okretnošću pobilježene i ocijenjene varijante. Obično imadu predgovore, u kojima su nabrojeni, ocijenjeni i klasificirani rukopisi upotrebljeni za izdanje, te su vrijedna vrela za korisne obavijesti filologu. Kritičnih izdanja imade za svakoga pisca obično malo, jer kad je koji odličan izdavač jedared tekst kako valja ispitao, kasnija izdavanja obično tekst ponavljaju bez ikakve promjene ili s tek neznatnima.

Izdanja komentirana imadu uz tekst bilješke, koje ga tumače i razjašnjuju, a nalaze se na dnu stranice ili pak na kraju knjige. Komentari su različiti, jedni se obaziru više na gramatično tumačenje, a drugi su opet više stvarni; neki su kratki, a drugi opet golemi, te obuhvaćaju sva područja erudicije historijske, filologijske i starinarske prema tomu, kakav je izdavač, ili kojoj je vrsti čitateljâ izdanje namijenjeno. Običaj je ovaj veoma star, te seže u doba, dok su živjele narodne gramatičke škole grčke i rimske. Mnogi naši rukopisi imadu ovakovo tumačenje, ovakove bilješke bilo s kraja (marginalne) bilo medju recima (interlinearne), te se zovu glose, ako su kratke i obaziru se samo na gramatiku, a zovu se sholije, ako su veće i različnije. Većina sholijâ za grčke klasike potječe od bizantinskih sholijasta (gramatika), te nemaju prevelike cijene, ali se ipak u njima nalaze često bilješke i primjedbe uzete iz djela starijih komentatora, te često potječu od slavnih gramatika aleksandrinskih vremena. Mnoga izdanja donose u štampi pored teksta takodjer stare glose i sholije, koje ih prate. Ima i izdanjâ, u kojima se ponavljaju bilješke mnogih raznih komentatora predjašnjih vremena (cum notis variorum).

Mnoga su izdanja samo kritična, a druga opet samo komentirana, te se povode za kojim starijim izdanjem kritičnim, ali imade izdanjâ, koja su i kritična i komentirana. U takovu slučaju obično su bilješke kritične i hermeneutične odijeljene što više.

Ima i mnogo školskih izdanjâ, koje imadu po tom odredjenu svrhu. Ima ih svakojakih i za razne škole odredjenih. Neka se ograničuju samo na gramatičko tumačenje, a neka opet

obuhvaćaju bilješke razne erudicije i estetike. Samo malo njih umije, da pogode pravu mjeru, te da ne pretovare teksta beskrajnim bilješkama i primjedbama, koje više odvraćaju učenika od samoga pisca, nego li mu daju prilike, da se sabere.

Nema gotovo boljega grčkoga ili latinskoga pisca, za kojega ne bismo imali sva tri ovakova izdanja. Imade zbirkâ klasika više ili manje potpunih bilo za škole bilo za naučnjake. Neke daju samo tekst, pred kojim imade predgovor bilo kritičan bilo ilustrativan, a neke opet imaju bilješke i tumačenja. Napomenut ćemo neke važnije zbirke.

Po kritičnoj reviziji teksta i po tipografijskoj točnosti ističu se dvije zbirke grčkih i latinskih tekstova s kritičnim latinskim predgovorima u Leipzigu, koje izdaju knjižari Tauchnitz i Teubner. Tauchnitzova je zbirka počela izlaziti u početku XIX. stoljeća u sasvim malenu formatu (u 16°), a kasnije je izlazila u većem oktavu; Teubnerova se zbirka započela kasnije u manjem oktavu (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Pored toga objelodanjuje Teubner i zbirku s izvrsnim predgovorima i bilješkama na njemačkom jeziku za školu (Schulausgaben griechischer und lateinischer Classiker mit deutschen Erklärungen) ponajpače za sveučilišne svrhe.

Dobro je izdanje grčkih klasika u prvoj polovini XIX. stoljeća s latinskim bilješkama pokrenula u Gothi Henningova knjižara, a upravljali su ovim izdanjem Jacobs i Rost (Bibliotheca Graeca).

U Berlinu objelodanjuje Weidmann dvije prekrasne zbirke, jedna imade samo tekst, a druga donosi i njemačke bilješke za škole pod upravom njemačkih naučnjaka Haupta i Sauppea.

Od engleskih se izdanja ističe londonska zbirka „ad usum Delphini“ u 178 svezaka počevši od g. 1821. U Francuskoj je slavni knjižar Didot pokrenuo veliku zbirku tekstovâ grčkih i latinskih pisaca, u kojoj su grčki pisci prevedeni na latinski, a latinski pisci na francuski; nadalje imamo u novije doba dobru zbirku knjižara Hachettea s kritikom i s komentarima (Éditions savantes des principaux classiques grecs et latins). U Italiji su u XIX. stoljeću izdali klasike s latinskim bilješkama knjižar Antonelli u Mlecima i Pomba u Turinu. U novije doba imade i izdanja s talijanskim tumačenjima, koja su pokrenuli razni knjižari (Löscher u Milanu, Le Monnier u Firenzi, Paravia u Milanu i dr.) U Hrvatskoj se upotrebljavaju u gimnazijama ponajviše izdanja iz zbirke Schenklove, koju u Pragu izdaje knjižar Tempsky.

Najpotpuniji je repertorij za razna izdanja još uvijek djelo Engelmannovo, koje je prvi put izišlo u Leipzigu god. 1828. pod natpisom:

Bibliotheca scriptorum classicorum Graecorum et Latinorum; 8. izdanje prired Preuss 1880. Za novija izdanja daje točnu uputu „Bibliotheca philologica classica“ Calvaryjeva (u Berlinu počevši od 1874.) u Bursianovu za svakoga filologa važnom „Jahresberichtu“.

Amo možemo još prisloniti neke važnije enciklopedije ili rječnike filologijske, koje pokazuju napredak filologijske nauke. U najvećoj enciklopediji, koja u opće izlazi, na ime u Ersch-Gruberovoj članci o klasičnoj filologiji obradjeni su veoma opsežno, tako je na priliku „Grčka“ opisana u 5 velikih svezaka. Specijalne su enciklopedije za klasičnu filologiju poglavito ove: Pauly, Real-Encyklopaedie der classischen Alterthumswissenschaft, u 6 svezaka u Stuttgartu 1842.—52.; počevši od god. 1894. počeo je Wissowa objelodanjivati novo preradjeno izdanje, od koga su izišla 2 golema sveska; ovo je najvažniji realni alfabetski rječnik za klasične filologe; — nadalje imademo manji za gimnazijske svrhe odredjeni realni rječnik Lübkerov (Reallexikon des klassischen Alterthums für Gymnasien), koji je prvi put izišao u Leipzigu godine 1855., zadnje sedmo izdanje potječe iz godine 1891. — Za starine su priredili rječnik Daremberg i Saglio (Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris 1873. d.), za mitologiju Roscher (Ausführliches Lexikon der gr. u. röm. Mythologie, u Leipzigu 1884. d.) za rimske starine Ruggero (Dizionario epigrafico di antichità romane, u Rimu 1892. d.), za spomenike klasične starine Baumeister (Denkmäler des classichen Alterthums, München 1885. d.).

Najvažniji su časopisi klasične filologije:

„Archiv für lat. Lexikographie u. Grammatik“, počevši od god. 1884., uredjuje ga Wölfflin. To je priprava za golemi rječnik latinskoga jezika (Thesaurus linguae Latinae), oko kojega radi sva sila njemačkih naučnjaka o trošku njemačkih akademija.

„Berliner philologische Wochenschrift“. Uredjuje ga Belger i Seyffert, a izlazi 19 god.

„Hermes“. Uredjuje ga Kaibel i Robert. Izlazi svaka tri mjeseca 34 godine u Berlinu.

„Jahresbericht über die Fortschritte der classischen Altertumswissenschaft“. Ovaj je list u Berlinu zasnovao Bursian. Imaju u njemu tri serije, prva govori o grčkim piscima, druga o latinskim, a treća u opće o starinama. Dodani su mu nekrolozi znamenitih filologa i sistematična bibliografija (Bibliotheca philologica classica). To je za filologa najvažniji časopis. Iza Bursiana uredjivao ga je Iwan Müller, a sad ga uredjuju Gurlitt i Kroll. Izlazi 27 godina.

„Jahrbücher für Philologie und Paedagogik.“ Zasnovao je ovaj časopis u Leipzigu Jahn, zatim se promijenio časopis u „Neue Jahrbücher für Ph. u. P.“, koji su uredjivali Fleckeisen i Masius. Napokon u trećoj promjeni zove se časopis: „Neue Jahrbücher für das classische Altertum, Geschichte und Deutsche Litteratur und für Paedagogik“, te počevši od g. 1898. izlazi svaki mjesec i ne donosi više sasvim specijalnih rasprava, nego većma opće članke iz sviju ovih područja. Sada ga uredjuju Ilberg i Richter. Kao suplemenat uredjuje Fleckeisen „Jahrbücher für class. Philologie“ (25 god.).

„Leipziger Studien zur classischen Philogie“. Zasnovao je ovaj časopis Curtius, a sada ga uredjuju Lipsius, Wachsmuth i Marx.

„Philologus.“ Zasnovali su ga Schneidewin i Leutsch, sad ga uredjuje Crusius, a izlazi u Lepzigu 58 godina.

„Rheinisches Museum“. Izdaju ga Bücheler i Usener, a izlazi u Frankfurtu n. M. 54 godine svaka 3 mjeseca.

„Rivista di filologia e d'istruzione classica.“ Uredjuje Stampini. Izlazi u Turinu 27 godina.

„Revue de philologie, de litterature et d' histoire anciennes“. Izlazi 23 godine svaka tri mjeseca u Parizu, a uredjuju Chatelain, Duvan i Haussoullier.

„Wochenschrift für klass. Philologie“. Izdaju ga u Berlinu Andresen, Draheim i Harder. Izlazi 16 godina.

„Wiener Studien“. To je dopuna bečkoga časopisa „Zeitschrift für österreichische Gymnasien“, koji 50 godina izlazi svaki mjesec, a uredjuju ga Schenkl, Huemer i Hauler.

„Zeitschrift für das Gymnasialwesen“. Izlazi 52 godine svaki mjesec u Berlinu, a uredjuje ga Müller.

U Hrvatskoj imademo „Nastavni vjesnik“, koji izlazi od godine 1892/3. svaka tri mjeseca u Zagrebu o v adinu trošku, a donosi i članke iz klasične filologije. Glavni mu je urednik bio prije T. Maretić, a sada mu je A. Musić.

U Bosni donosi članke i iz klasične filologije „Školski vjesnik“, koji uredjuje Dlustuš, a izlazi svaka dva mjeseca 6 godina u Sarajevu. U Srbiji u Biogradu izlazi mjesečnik „Nastavnik“ već 10 godina, a uredjuje ga Petrović. Česi imadu časopis „Listy filologické“, koji izlazi 26 godina svaka 2 mjeseca u Pragu, a sada ga uredjuju Gebauer, Groh, Král, Pastrnek i Vlček. Poljaci imaju časopis „Prace filologiczne“ u Lavovu. Bugari imadu „Periodičesko spisanie“, koje izlazi u Sreeu (Sofiji). Najviše radnja iz klasične filologije izlazi medju Slavenima u Rusiji. Rusi imadu „Filologičeskoje obozrěnije“, koje izlazi 16 godina u Moskvi, „Žurnalъ ministerstva narodnago prosvěščenija“ u Petrogradu, „Izvěstija imperatorskoj akademiji naukъ“ u Petrogradu, a pored toga objelodanjuju razna sveučilišta svoje časopise („Zapiski“ ili „Izvěstija“), n. p. u Petrogradu, Kijevu, Kazanu, Varšavi, Harkovu, Moskvi, Odesi; i zavod kneza Bezborodka u Nèžinu izdaje svoja „Izvěstija“. U Americi je važan „The American Journal of Philology“ u Baltimoru.

Mnoge rasprave iz klasične filologije izlaze u izdanjima europskih akademija.

V.

Hermeneutika i kritika.

1. Razlika izmedju hermeneutike i kritike. — 2. Kritika. — 3. Hermeneutika. — 4. Prijevodi.

1. Razlika izmedju hermeneutike i kritike. Hermeneutika i kritika imadu svoju osnovu u sposobnosti, koja se nahodi u svakoga razborita čovjeka, na ime u shvaćanju i sudjenju, a svrha im je upravo usavršivati i vježbati ovu sposobnost.

Nazivlju se po grčkim riječima (hermeneuo reći će: tumačim, a krino: sudim). Svaka nauka imade ili može imati svoju hermeneutiku i kritiku, s pomoću kojih možemo bolje tumačiti i prosudjivati gradju ove ili one nauke. Tako imademo hermeneutiku i kritiku historijsku, biblijsku, arheologijsku, pravnu i dr.

Filologijskoj je hermeneutici (lat. interpretaciji ili enaraciji) i kritici svrha, da nam podadu pravila, po kojima ćemo lakše točno shvatiti i istumačiti stare pisce klasične, ispraviti tekst, ako je gdje iskvaren, i suditi o tom, je li autentičan, t. j. potječe li doista od onoga pisca, komu se pripisuje. Riječ kritika sama po sebi obuhvaćala bi u istinu više, jer bi joj valjalo takodjer suditi o književnoj ili naučnoj vrijednosti bilo apsolutnoj bilo relativnoj pojedinih djela grčke i rimske književnosti, ali se ova čest u pravilu ne pridaje nauci, koja se zove filologijska kritika, nego se pridružuje povjesti književnosti grčke i rimske.

Hermeneutika i kritika imadu za pravo dva cilja u opće, te se zato svaka od njih dijeli u dvije vrste.

Kritika prije svega ide za tim, da sudi o tom, je li tekst kojega pisca u svakoj česti ispravan, a u drugom redu o tom, je li djelo sačuvano pod imenom kojega pisca doista njegovo ili mu se tek nepravo pripisuje. Prema tomu imademo kritiku teksta i kritiku djela (o autentičnosti). Ova se običavaše nazivati takodjer višom kritikom, a ona nižom kritikom, ali se danas ovo nazivlje još slabo održava.

Tako i hermeneutika prije svega nastoji potpuno shvatiti tekst u svakoj česti njegovoj, a u drugom redu nastoji shvatiti djelo u njegovoj cjelini i svrhu, koju je imao pisac sastavljajući djelo, pa se prema tomu može razlikovati hermeneutika teksta i hermeneutika djela.

2. Kritika. Kritika će ponajprije ispitivati, je li koje mjesto pokvareno, ako podaju razloga sumnji uzroci jezični ili nesklad u smislu ili nedostaci u kontekstu, pa će istraživati, koji su razlozi vjerojatno mogli prouzročiti ovu pogrješku u našim rukopisima. Za tu će joj svrhu biti od najveće koristi paleografija. Po njoj će moći filolog razabrati, kakove su pogrješke najlakše mogli počiniti prepisivači, bilo da su zlo čitali tekst, koji su prepisivali, ili izmijenili veoma slična slova ili rdjavo rastavili riječi, koje su u izvornom rukopisu bile sastavljene i jedna za drugom, kako bijaše običaj u najstarija vremena, ili nepravo istumačili kratice i spojidbe ili neopazice preskočili jednu ili više riječi, jedan ili više redaka, dapače jednu ili više stranicâ listajući izvorni rukopis, a to je sve onda uzrokovalo nedostatke razne vrste i razne veličine. Rasprave o kritici teksta podaju nam bezbrojne primjere takovih nehotičnih pogrješaka, u koje su često upadali prepisivači i kojih su puni premnogi rukopisi. Ako se nadje vjerojatan uzrok pogrješci, onda je lako podati lijeka. No zato se hoće filologu nada sve potpuna i duboka poznavanja jezika i pisca, velike oštroumnosti i zdrava suda, bez čega bi svaki takov posao mogao ostati jalov. Da što bolje kritik ovrši svoju zadaću, potrebno je, da ogleda svu raznolikost lekcijâ, koje mu podaju različiti rukopisi istoga djela. Izbor izmedju ovih raznih lekcija nije uvijek lak, pa nam ovdje može kritika dati korisne upute i primjere. Povrh svega valja sučeliti same rukopise, da razlikujemo bolje rukopise od rdjavijih, vrednije od manje vrijednih. S toga će biti nužno, da istražimo, iz kojega je vrela koji rukopis potekao, te da sastavimo genejalogiju rukopisâ (rodoslovnu sliku njihovu, stemma), nadalje da proučimo, nije li medju sačuvanim rukopisima jedan, koji je bio izvorom drugima, bilo svima ili bar nekima, jer u takovu dogadjaju ovakov rukopis, koji je bio izvor, a zove se arhetip, jedini imade pravu vrijednost, te onda prema njemu svi drugi iščezavaju.

Ovaj delikatni posao, da se rukopisi podijele u obitelji, čas najbolje, čas srednje, čas iskvarene, s velikom su pomnjom sadašnji filolozi ovršili za ovelik broj starih pisaca grčkih i rimskih, te je to podalo kritici tekstovâ starinskih mnogo sigurniji temelj, nego su ga imali prije.

Dvije se tendencije vazda pokazuju u radu kritikâ, od kojih bismo jedne mogli nazvati konzervativnima, a druge radikalnima. Prvi se drže što više mogu one lekcije, koju nam podaje najbolje sačuvani rukopis, a drugi se i prelako podaju konjekturalnoj kritici (nagadjanju) videći pogrješku i ondje, gdje sâm tekst daje dosta jasan i skladan smisao. Svaki put, kad im

se čini, da njihova drugačija lekcija može dati izrazitije značenje ili bar — kako im se čini — bolje, nego ga daje tekst, smatraju se ovlaštenim umetnuti svoju lekciju ne mareći ni malo za ono, što je u rukopisu. U ostalom mogu prevršivati i konzervativci i radikalci, pa će najpravije i najpomnjivije postupati onaj kritik, koji će samo onda, kad lekcija rukopisâ u istinu nema smisla, posegnuti za svojom konjekturom, da bi ispravio tekst. Kako uvijek i u svemu, tako će i ovdje blažena sredina biti najbolji put.

Mnogo je teže kritici odrediti pravila za ispitavanje, je li koje djelo autentično ili je tek s nepravom podmetnuto piscu, kojemu se obično pridaje. U tom poslu treba kritik da se što sigurnije upoznade sa slogom pisca, o kojemu rasprava, te da što potpunije i točnije prouči njegova mišljenja, njegovo vrijeme, tadašnje običaje one zemlje i mjesta, kojemu pisac pripada, da vidi, nema li u sumnjivom djelu kakova crta ili kakova napomena ili štogod drugo, što se ne bi slagalo s time, da djelo pripišemo onomu piscu.

3. Hermeneutika. Hermeneutika može još manje nego kritika podati filologu strogo odredjena pravila: ona tek može pokazati, koje su mu studije nužne, da može što bolje razumjeti starinske pisce grčke i rimske, i kako mu valja biti na oprezu, da ne bi krivo shvatio tekst, koji upravo čita. Filolog treba da nastoji, da se što bolje zamisli u duševno stanje, u kojemu je bio sâm pisac, kad je sastavljao svoje djelo, ali i u ono duševno stanje, koje je pisac zamišljao u svojih slušatelja ili čitatelja, za koje je upravo pisao.

Po tom samo znanje jezika, koje dašto treba da bude što šire i potpunije, ne će dostajati vještu hermeneutu, nego se hoće da što dublje poznaje i povjest književnosti i vas starinski život grčki i rimski, kako se pokazuje u mnogim raznim pojavama. S toga proučavajući jezik filolog se ne će zadovoljiti time, da tek površno shvati riječi, da saznade, koje im naše riječi odgovaraju, nego će nastojati proniknuti u smisao, koji su pobudjivale u glavi starih Grka i Rimljana, gledat će, koje su slike i udružbe idejâ svaku od njih mogle pratiti, često veoma različne od onih, koje je prate u našem jeziku i prijevodu. Bez toga tumač ne će nikada točno upoznati smisao, ne će shvatiti vrijednost starinskih sinonimija, složenih riječi, prijenosâ i dr. Nadalje nam valja razlikovati jezik proze od jezika pojezije, a osobito jezik jedne epohe od jezika druge. Jezik treba promatrati s historijskoga gledišta. Ista riječ, isti gramatički oblik, ista sintaksna konstrukcija nije se upotrebljavala vazda u sva vremena i u svim mjestima, a i nije se upotrebljavala vazda u istom značenju, te ima imena i glagola, koji drugo znače u Homera, nego u Polibija i u Lucijana.

Hermeneut će se takodjer osvrtati na osobine sloga u pojedinih pisaca, na razne njihove figure misli i riječi, koje mogu dati izrazu vrijednost znatno različnu u raznim slučajevima. Tko ne razumije ironije piščeve u nekoj frazi, ne će pravo razumjeti piščeve misli, tko ne shvati prave vrijednosti neke metafore, ne će pojmiti mjesta, u kojemu se nalazi, tko ne zna, govori li pisac ozbiljno ili od šale, ne može ga razumjeti. Hermeneut će onda paziti i na razne vrste sastavka, za svaku od njih jezik i slog mogu imati sasvim odjelite vlastitosti.

Dakako samo razumijevanje riječî ne može u tom poslu dostajati, ako mu se ne pridruži potpuno razumijevanje svih napomena, sviju više ili manje izravnih dodira, po kojima se pisac dotiče raznih predmeta, ljudi i dogadjajâ svojih vremena. Prema tomu će pisce bolje razumijevati, u koga je erudicija šira i sigurnija, a erudicija je više ili manje nužna prema osobinama pisacâ, koje čitamo i tumačimo. Tako na priliku ne će pravo razumjeti govornikâ taj, tko ne poznaje dobro zakonâ i uredabâ političkih i sudbenih u njihovo vrijeme.

Napokon kad shvatimo koje djelo u svakom njezinu dijelu, preostaje nam još, da ogledamo, koju je namjeru imao pisac, kad ga je pisao, i za čim je težio. Ova potraga konačne svrhe nije vazda lasna. Pisac je mogao pisati alegorijski, mogao je dati svojemu djelu smisao simbolski, prikriven.

Teoretične rasprave o kritici i hermeneutici zajedno ili pak o svakoj napose započele su se već u XVI. stoljeća u doba humanizma. Franjo Robertello objelodani u Padovi godine 1557. knjigu o tom predmetu (De arte . . . corrigendi antiquorum libros), a Gaspar Scioppije u Nürnbergu godine 1593. „De arte critica“, te su oba djela više puta preštampana. U XVII. stoljeću objelodanio je o tom predmetu djelo Josip Scaliger u Leydenu godine 1619. (De arte critica diatribe) i G. Clerici spis „Ars critica“ u Amsterdamu godine 1697.

U XIX. stoljeću istače se na tom polju poimence Boeckh u svojoj „Enciklopediji“, a u novije doba izdao je dobro djelo o hermeneutici i kritici Fridrik Blass u Müllerovu „Handbuchu“ (u I. svesku).

4. Prijevodi. U starom smislu hermeneutike prijevodna je vještina posao hermeneutičan. Prijevod je istom plod tumačenja,

— jer tko poznaje izvornik, ne prevodi ni u mislima, nego shvaća sve neposredno. Prijevodna je vještina osobita, te joj se hoće nauke i vježbe. Dva su razna načela za prevodjenje, oba opravdana, ali dovode k raznoj praksi. Jedni na ime misle, da se mora što više sačuvati narodni slog izvornika, a drugi drže, da ga valja što više ukloniti, jer misle, da je prijevodu zadaća proizvesti isti dojam u čitatelja, koji je izvornik učinio u isprvične publike. Ako se pridrži narodni slog, onda u prijevod ulazi elemenat tudjinski, kakova u izvorniku nije bilo, a to udi svrsi. No ako zabacimo narodni slog, onda takodjer ulazi u prijevod nešto novo, što nije bilo u izvorniku. S narodnim je slogom donekle u svezi i induvidualan slog, kako dobro ističe Boeckh, pa uklonivši narodni slog u pogibelji smo, da izbrišemo i individualan.

Bit će najbolje, ako prevoditelj ne zadje ni u jednu ni u drugu skrajnost, nego da se drži jednoga i drugoga načela prema raznim prilikama, pa i prema raznim svrhama, za kojima idu prijevodi.

Najniža je vrsta prevodjenja, kakovu nahodimo u srednjem vijeku, kad su n. p. Aristotela prevodili ropski od riječi do riječi; u ostalom takova je već u starini većina biblijskih prijevoda. To nije umjetnost, nego prost zanat. Rimljani su Grke prevodili mnogo slobodnije. Ciceron veli, da prevodeći treba riječi vagati, a ne tek brojiti, a to je pravo umjetničko gledište.

Prije svega treba da je prijevod točan, a za to se hoće hermeneutike, da prevoditelj dobro shvati pisca. Prijevod nadalje ne smije biti drven i, kako često biva, teže razumljiv nego izvornik onomu, koji tudji jezik poznaje. Zato nije dobro prevoditi od riječi do riječi. Moderni su se europski jezici znatno približili jedan drugomu: u zglobu rečenicâ, u frazeologiji i često u gramatičnim metodama oznake, naprotiv starinski jezici stoje od naših u tom podalje. Za mnoge je pisce dosta, ako je prijevod točan i ako se ne protivi duhu svoga jezika, to vrijedi poimence za pisce, u kojih nas u prvom redu zanima samo gradja. Teži su prijevodi viših umjetničkih djela bilo pjesničkih bilo proznih. Ovdje treba da je prijevod u neku ruku metempsihoza, duševni preobražaj. U ostalom i najbolji prijevodi ovakovih djela ne mogu nadomjestiti izvornika, pa tko razumije izvornik, ne treba mu prijevoda. Dobro se kaže u Don Quixote-u, da su prijevodi kao flandrijske tapete s naličja; niti su iste, ali mnogim pomještanjima u sitnicima ne mogu proizvesti onoga dojma, koji podaje cjelina. U ostalom nije pravo, kad neki misle, da je prozu u opće lakše prevoditi nego pojeziju. Lijepih

je misli o prevodjenju iznio jedan od najgenijalnijih sadašnjih filologa u Njemačkoj Wilamowitz-Möllendorff u svojem krasnom komentiranom izdanju i prijevodu Euripidova „Herakla“ (u Berlinu 1895.).

Dobri prijevodi najbolji su komentari starih grčkih i rimskih pisaca, te se s pravom ponose njima narodi, koji ih imadu. Utjecaj je ovakovih prijevoda bio u svakoj europskoj književnosti blagoslovan, ovomu je utjecaju htjela otvoriti vrata i u hrvatsku književnost „Matica hrvatska“, kad je godine 1882. započela s Maretićevim prijevodom Homerove Odiseje štampati „Prievode grčkih i rimskih klasika“. Do g. 1899. izašlo je 17 knjiga. Pored toga imademo dobrano i starijih prijevoda, navlastito rimskih pisaca; o prijevodima rimskih pisaca podaje potanku uputu Maixnerova „Historija rimske književnosti“ (u Zagrebu 1884.).

B. Temeljne struke.

VI.

Gramatika.

1. Osnova gramatike. — 2. Povjest gramatike. — 3. Rječnici. 4. Dijalekti.

1. Osnova gramatike. Gramatika se može od elementarne i praktične obuke, koja nam podaje nužnu uputu o kojem jeziku, malo po malo uzvisiti i postati struka u istinu naučna, za koju se hoće mnogo okretnosti i oštrine duševne, te koja može duhu podavati jednako zadovoljstvo kao najozbiljnije nauke filozofijske i historijske. A filolog se i ne smije zadovoljiti površnim znanjem grčke i latinske gramatike, nego mu valja što dublje prodrijeti u gramatični organizam obaju jezika i upoznati se do dna sa zakonima, koji njima upravljaju, i sa duhom, koji im daje života.

Sve riječi ma kojega jezika mogu se promatrati s triju raznih gledišta: Ponajprije je forma, to je takov spoj artikuliranih glasova, koji svezani jednim glavnim naglaskom upravo sastavljaju — tako rekav — materijalno tijelo riječi; zatim

imademo značenje, te će reći onaj smisao, koji imade ili može imati riječ u misli onoga, koji govori, i koji riječ pobudjuje ili može pobuditi u duhu onoga, koji sluša, pa bismo značenje riječi mogli nazvati njezinim duhom; napokon imademo funkciju (službu) riječi, to je vrijednost logična, koju dobiva riječ u govoru, da izrazi elemente suda, dokaza, zaključka, — funkcija čini od imena ili zamjenice ili glagola subjekat, objekat, predikat i sve sastavne česti rečenice, ona je živa djelatnost riječi. U pravilu je u našim jezicima forma različita, ako je različito značenje ili različita funkcija; ali ipak nisu rijetki primjeri, gdje ista forma riječi imade razno značenje ili raznu funkciju; tako n. p. „misli“ može biti glagol i supstantiv, razan im je samo akcenat: on misli ili u misli; isto tako imademo „pogleda“ prezenat i i aorist, razan im je samo akcenat. U jezicima, koji nemaju tako bogate akcentuacije kao hrvatski, ovakovih primjera imade mnogo više. Gramatika treba da proučava riječi sa svijuovih gledišta. Fonetika (nauka o glasovima) i morfologija (nauka o gramatičnim oblicima ili nauka o fleksiji) raspravlja o formi riječi, sintaksa o njihovoj funkciji, a još nam preostaje — značenje riječi. I doista gramatika govori i o tom u nauci o osnovama, po kojima riječi dobivaju rażno značenje. No iz praktičnih razloga odijeljena je osobita nauka o značenju riječi — t. zv. semasiologija od gramatike, te se ovo područje obradjuje u rječnicima, kojima je zadaća, da pokažu, koja značenja imade pojedina riječ i kakova je historija ovih značenja. Prema tomu moderna gramatika imade samo četiri dijela: fonetiku, nauku o osnovama, morfologiju i sintaksu.

No valja odmah dodati, da su forma, značenje i funkcija riječi u najtješnjoj svezi, te je i mučno raspravljati o jednom bez obzira na drugo; zato i nema strogo odijeljenih granica medju ovim trima područjima.

Dobru uputu u studiju jezika podaje nam Delbrück, Einleitung in das Sprachstudium (II. izdanje, Leipzig 1884.).

2. Povjest gramatike. Gramatika, koja se usavršila do naših vremena, genijalno je djelo starih Grka, od njih su je primili Rimljani i primijenili svojemu jeziku, a od Rimljana su je dobili svi moderni naobraženi narodi.

Prvi su se počeli baviti oko jezika sofisti u dijalektičnim i stilističnim ispitivanjima, a u isto vrijeme s njima u četvrtom stoljeću prije I. uzeli su filozofi istraživati etimologiju riječi pretresajući pitanje, je li značenje riječi od prirode same sraslo s riječju ili su značenje riječi podali ljudi dogovorno. U

tom se nastojanju razabira prvi pokušaj analize i klasifikacije gramatičke. Amo su se još prislonila ispitivanja o zakonima mišljenja ili o logici, oko kojih su se trudili Aristotel i njegovi učenici, a koja su nastavile onda stoičke škole, one su ponajprije u klasifikaciju riječi uveli specijalne kategorije, koje su nazvane dijelovima govora. Ispitujući elemente suda stali su tako naučnjaci razlikovati subjekat (ime) od predikata (glagola) i od veznika, svi su ovi nazivi u početku imali više vrijednost logičnu nego gramatičnu, te su se istom kasnije uzeli upotrebljavati u gramatičnom smislu. Napokon su se pored imena, glagola i veznika uzeli još razlikovati zamjenica, adverb, particip, adjektiv i tako dalje, te je na taj način udaren prvi temelj sintaksnoj nauci.

Druga vrsta naučnjaka i druga struja ispitivanjâ nastojaše u isto doba osnovati druge česti gramatike. To su bili učeni gramatici aleksandrinski i njihove cvatuće škole, koje su nastojale oko tumačenja i ispravka starinskih grčkih tekstova u stihu i prozi, budući da su ovi tekstovi već postali nešto nerazumljiviji bilo poradi raznih dijalekata bilo poradi izgubljenih već forama ili poradi nedostataka u pojedinim rukopisima. Sada se pažnja gramatikâ dade osobito na proučavanje forme riječi i njena akcenta. Porodi se pitanje, koje su mnogo vremena pretresale premice škole u Aleksandriji i u Pergamu, preteže li u jezičnim pojavama pravilnost (ili kako su oni rekli: analogija) ili pak slobodna poraba (ili po njihovu: anomalija). Ova je rasprava dovela do toga, da su riječi podijelili u sheme ili paradigme imenske i glagolske fleksije — deklinacije i konjugacije, te je tako udaren temelj morfologiji.

Opažanja i hermeneutične bilješke uz razne klasike iznošahu na vidjelo i forme i sintaksne konstrukcije i razne porabe pojedinih pisaca starinskih; tako se prikupila množina raznih opažanja o jezičnim pojavama, koja obuhvaćaše gotovo sve područje gramatike. Htjelo se samo još, da se sva ta gradja poredja u sistemski oblik, pa bi odmah izišla gramatika grčkoga jezika. To učini po prvi put u Rimu za Augustovih vremena Grk Dionizije Tračanin, koji je za svoje učenike, koje je poučavao u grčkom jeziku, složio prvu „Gramatiku“ (Techne grammatice, ars grammatica), te se ovo djelo raširi po klasičnom svijetu starinskom i stvori uzorak, za kojim su se povele mnogobrojne gramatike staroga i modernoga svijeta.

Budući privikli od mladosti podjelama i nazivlju gramatičnomu i ne pomišljamo više na dugotrajnu muku, na strpljiva ispitivanja, na bogate zbirke gradje i na oštroumna

opažanja, koja su bila nužna, da se stvori ova prva gramatika. U tehničkim izrazima gramatike osjećamo danas tek suhoparan jezik konvencije, te nam izmiče živa čest pjesničke mašte, slikarskoga kolorita, koji su im dali Grci. A ipak povjest gramatike same jednako kao i povjest književnosti, filozofije i umjetnosti podaje nam obilato svjedočanstvo sjajnih sposobnosti grčkoga duha.

Iza Dionizija Tračanina učestale su gramatike, koje su oni zvali „umjetnostima gramatičnim“ (Technai, artes). Gramatične studije počele su se obradjivati s rijetkim žarom i uspjehom kako u grčkom svijetu tako i u rimskom za carskih vremena. Svoj su vrhunac dosegle u Grčkoj u doba Hadrijanovo, kad su živjeli Apolonije Diskol i njegov sin Herodijan. U Italiji se gramatično nastojanje sjajno počinje već s Varonom, a ispelo se na vršak u V. stoljeću kršćanske ere u radu Priscijanovu. No od onda poče gramatična nauka sve više opadati kao i druge nauke raznih područja. U srednjem vijeku gramatika se stisla u mršave kompendije, u suhe sheme pravilâ bez ikakova duha i bez ikakove više naučne težnje nemajući zapravo nikakove druge svrhe, nego da podade praktičnu uputu, kako ćeš lakše naučiti jezik.

Kad su se preporodile klasične studije u Italiji u doba humanistâ, i gramatika grčkoga i latinskoga jezika poče se popravljati i oporavljati. Pravila su se stala točnije izražavati, a nada sve dobila su kud i kamo bogatije blago primjerâ. Komentari klasikâ postajali su sve bogatiji, upravo kao ono u doba aleksandrinsko i carsko, opažanja o pravilnosti forme, o značenju riječi i o raznim konstrukcijama sintaksnim izišla su mnogo oštrija i pravednija; iz ovih bogatih komentara prelazila je ova gradja sve bogatija i raznoličnija u gramatiku, gdje je bila bolje poredjana.

U XVIII. stoljeću uzeli su raspravljati o jeziku, o njegovu postanju i organizmu filozofi; oni su polazili od načela, da je jezik odijelo misli, pa su odatle izvodili, da su zakoni jezični u svim jezicima jednaki, kao što su jednaki osnovni zakoni misli u svih naroda i u sva vremena, te prema tomu da svi jezici imadu jednu gramatiku, a ova opća gramatika da se u svemu podvrgava zakonima logike. Već je engleski filozof Bacon zamišljao ovakovu gramatiku, koja bi vrijedila za sve jezike na zemaljskoj površini, a u sustav su je doveli Condillac, Dumarsais i Beauzée (Grammaire générale, Paris 1819.).

U gramatiku klasičnih jezika unio je ovaj novi smjer filozofijski ili još točnije logički Gottfried Hermann (1728.—1848.) u znamenitom djelu „De emendanda ratione Graecae grammaticae“ (u Leipzigu 1801.). Hermann je bio pristaša Kantove filozofije, te je strogo prema načelima i sustavu logike Kantove udesio gramatiku grčku. Njegova je velika zasluga, što je od gramatike stvorio nauku za se; gramatika ne smije biti pomagalo nego svrha. Hermann zabacuje golu empiriju, on želi udariti temelje racionalne gramatike. Zato i nije njegova metoda danas priznata, jer se gramatični pojavi ne mogu skučiti pod one četiri kategorije, na kojima je Kant osnovao svoju logiku i spoznajnu teoriju. Hermann je ipak mnogo privrijedio, budući da je u njega bilo neobično fino jezično osjećanje.

Kad je Hegel zamijenio Kanta, ušla je i Hegelova filozofija u gramatiku, a učinio je to Becker u svojem djelu „Organismus der Sprache“ (1827.). Kao pristaša Hegelove dijalektične metode drži Becker, da su logične kategorije istovetne s gramatičnima, pa je zato gramatične pojave sapinjao u okove dijalektične metode.

I Hermann i Becker našli su mnogo učenika, te se mora priznati, da je ova racionalna gramatika mnogo privrijedila gramatici grčkoj i latinskoj. Po mnoštvu primjerâ, po sistematici njihovoj, po suptilnim podjelama nova se gramatika filologijska razvila i usavršila u velike. U prvoj polovini XIX. stoljeća gotovo sve veće gramatike grčke i latinske idu njihovim tragom. Na logici osnivaju svoje latinske gramatike Schneider, Zumpt, Madvig, Kühner, Neue, Reisig, Haase, a svoje grčke gramatike Buttmann, Matthiae, Thiersch, Bernhardy, Kühner, Krüger i dr. Za Beckerom se povodi i naš Babukić. Beckerov smjer, koji je samo nastavak Hermannova, sjajno je pobio Steinthal u nizu članaka i djela, u kojima je bjelodano dokazao, da logične kategorije nisu isto, što i gramatične, te da svaki jezik živi svojim životom.

Novo svjetlo i nov smjer unese u gramatiku grčku i latinsku lingvistika. U povjesti nauke o jeziku važno je djelo Franje Boppa, koji je god. 1816. objelodanio „Conjugationssystem“, a god. 1833. „Vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen“. Ovim je djelom za uvijek zakopana ideja, da bi latinski jezik potjecao od grčkoga ili hebrejskoga. Bopp je bjelodano ujamčio, da su razni jezici: sanskrt, zend, grčki, latinski, germanski, slavenski i keltski grane jednoga stabla. Za Boppom se ističe kao organizator Schleicher. Resultate komparativne lingvistike unio je u grčku gramatiku Curtius, a u latinsku Corssen. Nova se ova metoda ponajprije latila glasova, osnova i oblika, dok je sintaksno polje ostalo slabije obradjeno. Za sintaksu je najviše uradio Delbrück.

Dugo su se vremena klasični filolozi otimali komparativnoj

metodi; bila je tomu donekle kriva neka nesigurnost, koja se pokazuje u početku svake nove nauke, a osim toga su klasični filolozi slabo marili za sintaksu. Curtius je premostio jaz, koji je dijelio klasičnu filologiju od lingvistike, te poslije njega nema sumnje, da ne može biti klasične gramatike bez osvrta na resultate lingvistične.

Uporedo s komparativnom metodom javlja se historijska, koja nam nastoji protumačiti razvoj gramatičnih pojavâ počevši od najdavnijih vremena sve do najnovijih faza. Ako pazimo na povjest gramatičnih pojava, dobivamo sasvim nove vidike. Otac je ove metode Jakob Grimm, koji je god. 1819. objelodanio početak svoje njemačke gramatike. On je prije svega istakao, da se za pravilo ište indukcija, on je prvi stao zahtijevati, da se obaziremo i na dijalekte. Za slavenske je jezike pošao tragom Grimmovim Miklošić. Osnivač je latinske historijske gramatike Ritschl. Historijsku latinsku sintaksu sastavi Dräger.

Najmladja je faza u povjesti lingvistike psihologijski smjer, otkako se počela psihologija uvoditi u gramatično raspravljanje. Psihologijsko se promatranje kosi s anatomijskim. Ako hoćemo da potpuno shvatimo jezične pojave u njihovoj prirodnoj genezi, ne smijemo zaboraviti čovjeka, koji govori. I sama komparativna metoda mogaše posrnuti, a gdješto je i posrnula, kad je odviše anatomijski razabirala jezične pojave. Trebalo je revizije komparativnih i historijskih resultata, a to se moglo postići jedino tako, da se prouče duševni faktori, koji su uvjet jezičnomu razvoju. Prvi je pokretač psihologijske metode Boppov suvremenik Vilim Humboldt.

S neobičnom totalnošću svoga duha promatrao je Humboldt jezik s višega filozofijskoga gledišta. Sustav je ovaj razvio potpuno istom Steinthal. On je prvi ujamčio, da se mnogi psihologijski pojavi zbivaju nesvjestice i da jezikom vladaju psihični zakoni (a ne logične kategorije). Tragom Steinthalovim idu Scherer, Leskien, Delbrück, Brugmann, Osthoff, G. Meyer, Behaghel, Braune, Sievers, Wölfflin, Merguet, Stolz, Misteli, Ziemer, Paul i mn. dr.

Paul je napisao metodiku smjera, koji se zove neogramatičnim, a zapravo je samo organski nastavak starije škole, tek što više od nje pazi na psihične faktore. Paulova knjiga „Principien der Sprachgeschichte“ (III. izd. Leipzig 1899.) upravo je prekrasna, te je u njoj temelj nove nauke o jeziku potpuno prikazan. Ova škola uči, da su glasovni zakoni bez izuzetka i da je analogija moćan faktor u jeziku, drži, da se već u prajeziku nahodio potpuno razvit vokalizam (dok su prije držali, da prajezik nije poznavao vokala ĕ, ŏ), napokon smatra tumačenje prajezičnih forama nepouzdanim, te se zadovoljava time, da ispita, koje su funkcije nekoga oblika u predaji jezika nove, koje li sežu još u doba proetnično, u doba arijske zajednice, jer se samo tako može dobiti pouzdana gradja za historijsko promatranje i psihologijsko shvaćanje jezičnih pojava. U kratko pored fiziologijskih faktora treba da se osvrćemo i na psihične, ako želimo shvatiti biće jezika. Postanje nam je jezika tamno. Za upoznaju bića podaju nam najbolju gradju živi govori, dijalekti, moderni jezici, pa onda promatranje čovječje duše, osobito kako se javlja u primitivnih naroda i u djece.

Komparativni, historijski i psihologijski smjer treba da idu uporedo. Na taj je način napisao svoju grčku gramatiku G. Meyer (u Leipzigu II. izd. 1886.), u kojoj nema sintakse, i potpunu grčku gramatiku Brugmann, koji je danas jedan od najvećih lingvista, u Müllerovu „Handbuchu“ (u 2. svesku, u 3. izdanju 1900.). U istom je svesku napisao na taj način Stolz latinske glasove i oblike, a pored toga je god. 1894. i 1895. objelodanio uvod, glasove i osnove latinskoga jezika kao početak velike „Historijske gramatike latinskoga jezika“, koju će u Leipzigu objelodaniti niz njemačkih naučnjaka. Sa Stolzom se dostojno takmi Englez Lindsay u djelu „The Latin Language“ (Oxford 1894., njem. pr. Leipz. 1897.). Sintaksu je latinsku u Müllerovu zborniku napisao Schmalz (3. izd. 1900.), ali njegova radnja ne zadovoljava kao Stolzova.

Sve arijske jezike obuhvaća djelo Brugmannovo i Delbrückovo, koje je sada upravo temeljno za studiju ovih jezika, to je „Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen“ (u Strassburgu 1886. d.). Brugmann je obradio uvod, glasove, osnove i oblike, a Delbrück, jamačno najbolji sintaksist, obradjuje sintaksu. Još nije izišla zadnja knjiga, u kojoj će biti prikazana nauka o rečenici.

Danas se svi slažu u tom, da i gimnazijske gramatike grčkoga i latinskoga jezika valja što više udesiti prema načelima lingvistike; Curtius je to doista u grčkoj školskoj gramatici i proveo, u latinskoj je bilo takodjer pokušaja, ali nisu tako uspjeli kao Curtiusov rad, jer se javljaju poteškoće, koje je u srednjoj školi teško svladati. No za samoga filologa upravo je nužno, da se upoznade s lingvistikom, koliko mu treba, da razumije njene resultate u grčkoj i latinskoj gramatici.

3. Rječnici. Kako smo rekli, neke poslove zapravo gramatične ovršuje rječnik, koji se s vremenom iz praktičnih razloga sasvim odijelio od gramatike.

*

Riječ u grčkom i latinskom jeziku, kao i u ostalim indoeuropskim jezicima, sastavljena je od triju bitnih elementa: ponajprije imademo korijen, to je jezgra, u kojoj se nalazi temeljno značenje riječi; s pomoću jednoga sufiksa ili više sufikasa modificira se temeljno značenje riječi, te od korijena postaje osnova; a napokon kad k osnovi prionu znakovi fleksije, onda od osnove dobivamo živu riječ, kako se javlja u svakidašnjem govoru. N. p. plet: plete: pletemo.

Kad bismo htjeli teoretično složiti rječnik, valjalo bi ponajprije podati popis sviju korijena s njihovim temeljnim značenjem, zatim od svakoga korijena navesti sve osnove napominjući modifikacije značenja, a napokon napomenuti sve žive riječi, koje postaju od ovih osnova, bilo da su to imena ili glagoli ili drugi dijelovi govora. Ovaj posao nije tako jednostavan, kako se komu pričinja na prvi mah, budući da je odredjivanje korijenâ i njihova temeljnoga značenja posao, koji na svakom koraku može naći poteškoće. To su etimologijski rječnici; za grčki i latinski jezik složio ga je zajedno Vaniček (Lpz. 1877.), a za slavenske jezike Miklošić (Beč 1886.). Vaniček je napisao i samostalan latinski rječnik (Leipzig 2. izd. 1881.). Pored toga imademo latinski etimologijski rječnik od Bréala i Bailly-a (Paris 2. izd. 1891.), a grčki od Prellwitza (Göttingen 1892.). Za grčku je etimologiju osobito važno djelo Curtiusovo (Grundzüge der griech. Etymologie, 5. izd. Lpz. g. 1879.). U ostalom nijedan od ovih etimologijskih rječnika grčkih i latinskih ne zadovoljava potpuno. Osthoff priprema latinski rječnik takove ruke.

No rječnici se obično priredjuju za praktične svrhe, te se u njima žive riječi slažu po alfabetskom redu. Pored ovakovih općih rječnika imade i specijalnih za pojedine pisce starinske.

Nijedan narod nije tako rano, sustavno i obilato obradio svoga jezika kao grčki; upravo je za čudo, koliko je pisaca radilo na tom polju počevši od V. stoljeća prije I. Prvu je pobudu za osnutak glosarijâ (rječnika) podala studija Homerovih pjesni, glosografi su na ime za svoje učenike skupljali neobičnije riječi i fraze. Medju novijim je leksikografima grčkoga jezika epohalan Francuz Henrik Stephan (1528.—98.), on je sakupio preko 100.000 riječi s naznakama, gdje se nahode; Stephan je poredjao riječi po etimologijskim klasama, a onda je dodao alfabetsko kazalo, stare glosare i raspravu o atičkom dijalektu. Njegov „Thesaurus linguae Graecae“ (1572.) bijaše epohalan, te je do prije 70 godina bio glavni. Na žalost pisac njegov nije požeo ploda svoje neizmjerne marljivosti, jer ga je prevario njegov korektor Scapula i turio u najveću bijedu. S XIX. se stoljećem

probudi i revnost za leksikografiju, te se Passov (1786.—1833.) lati ovoga posla s velikim uspjehom; Passow se ističe finim osjećanjem ljepote u pojeziji i umjetnosti, kao i dubokim znanjem jezičnim i metodskom marljivošću. Njegov je rječnik izišao god. 1819. u Leipzigu osvrćući se poglavito na jezik Homerov i Heziodov, na etimologiju i kvantitet. Medjutim je i Stephanov rječnik izišao popunjen u Parizu god. 1831. u Firmina Didota. Iza toga su objelodanili svoje rječnike Pape (1836.) i Jacobitz-Seiler (1839.), koji se osvrću na sve pisce grčke sve do bizantinskih. Novo izdanje Passowljeva rječnika priredio je Rost s nekim pomagačima (Lpz. 1841.—57.); ovdje je jezična poraba potpuno prikazana do Bizantinaca, te još danas nemamo boljega rječnika nego je novi Passow, premda bi mu se već htjelo revizije poimence u etimologiji.

Pored toga imademo mnogo manjih rječnika općih i specijalnih. Od općih se ističu Benselerov (8. izd. Leipzig 1886.) i Suhle-Schneidewinov (Leipzig 1875.), a od specijalnih ističemo samo Ebelingov „Lexicon Homericum“ (Leipzig 1885.).

Starinska latinska leksikografija ne može se mjeriti s grčkom. U novom je vijeku epohalan u tom poslu „Thesaurus linguae Latinae“ Roberta Stephana, oca Henrikova (1531.). U Robertovoj kući radilo je desetak naučnjaka iz sviju zemalja, oni su se u svakidašnjem životu razgovarali latinski, bila je to mala latinska republika: jamačno najbolje tlo, na kojemu je mogao niknuti „Thesaurus.“ Stephanov rječnik pokazuje velik napredak ne samo u povećanoj gradji, nego poglavito i u prikazivanju i obradbi. On je „prvak leksikografâ“ (princeps lexicographorum). Stephan priredi sâm novo znatno dotjerano izdanje 1543. s latinskim tumačenjem, dok je prije bilo na francuzkom jeziku.

Nova je tekovina na tom polju djelo E. Forcellinija (1688. do 1768.). Forcellini se već kao pitomac seminara u Padovi dao na latinsku leksikografiju na ponuku svoga učitelja Facciolatija, te je ovomu poslu ostao oko 40 godina vjeran sve do smrti. Njegov je rječnik izišao 1771. u Padovi (Totius Latinitatis lexicon). Djelo je osnovano na samostalnu ispitivanju ne samo autorâ nego i komentarâ i pomoćnih djela, a osobito je važna gradja natpisna. Tumačenje je na talijanskom jeziku. S pravom se padovanski seminar ponosio ovim djelom, te su kasnija tri pitomca seminara priredjivala nova izdanja, a najvažniji je zadnji izdavač De Vit (u Pratu 1858.).

Sa Schellerovim rječnikom (1783.) počinje se niz novijih priručnih djela. Scheller se držao Forcellinija dodavši mu novu

gradju i nov poredak, zadnji obradjivač Schellerova rječnika Georges s pravom je izdao novo izdanje samo pod svojim imenom. O ovom izdanju, koje je god. 1879. izišlo u 7. izdanju u Leipzigu, može se reći, da je djelo ljudskoga vijeka, a bogato je, zgodno uredjeno i točno, koliko se samo može tražiti od jednoga čovjeka.

Forcellinija se drži Freundov rječnik (Leipzig 1834.), a Freund je 1844. objelodanio nov latinski rječnik, u kojemu se osvrće i na latinski jezik sredovječni i moderni. Kasnije je još Klotz objelodanio svoj rječnik u Braunschweigu 1853.—57.).

Pored toga imademo mnogo manjih općih i specijalnih rječnika za pojedine autore rimske (za Cicerona, Cezara, Livija, Tacita i dr.).

Kasniji latinski jezik samostalno je obradio Ducange u svojem epohalnom djelu „Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis“ (Paris 1678.), najrašireniје je izdanje ovoga djela Henschelovo u Parizu 1840. – 50. u 7 svezaka; nešto popunjeno izdanje Ducange-ova rječnika podao je Favre (Niort 1882).

Dopune Henschelovu izdanju podao je Diefenbach u svoja dva rječnika (Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis, Frankfurt a. M. 1857. i Novum glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis, ib. 1867.).

Golem rječnik latinskoga jezika (Thesaurus linguae Latinae) priredjuju po osnovi Wölfflinovoj mnogobrojni naučnjaci, konačna je redakcija povjerena dr. Vollmeru, a štampat će se o trošku njemačkih akademija.

4. Dijalekti. Do nedavna je bila omiljela misao, da su Grci i Rimljani u tješnjoj svezi, te su naučnjaci pomišljali, da su grčki i latinski jezik prije podjele bili ujedinjeni; ali je novije ispitivanje oborilo ovu hipotezu grekoitalizma. Do danas još nije pokazano, s kojim je drugim jezikom grčki u tješnjem srodstvu, dok se za latinski s pravom drži, da je u najbližem srodstvu s keltskim jezicima.

Za filologa je medjutim važnije od ovoga pitanja pomatranje dijalekata. Od početka predaje javlja se grčki jezik u dijalekatskoj varijaciji, a bio je u takovu stanju već prije Homera. Prije su dijelili grčke dijalekte u tri glavna: eolsko, dorsko i jonsko, ali se ovom podjelom novija nauka ne zadovoljava. Brugmann razlikuje više skupina dijalekatskih, a to su poimence: 1. jonsko-atenska skupina, 2. dorska skupina, 3. sjeverozapadna grčka skupina, 4. sjeveroistočna grčka skupina ili eolska, 5. elidska skupina, 6. arkadijska sa ciparskom, 7. pamfilijska.

Više nego u drugih starih naroda javlja se u grčkom

opreka izmedju prostonarodnoga govora i umjetnoga poimence pjesničkoga jezika. Već najstarija grčka umjetna pjesma Homerova bijaše sastavljena na umjetnu jeziku, u kojemu se ukrštavaju forme raznih vremena i raznih narječja, a Homerov je jezik više ili manje utjecao na svu pojeziju poznijih vremena. Ovakovo miješanje dijalekata osobito se razbujalo u dorskoj lirici. Od prozajika starijih vremena pokazuju Herodot i najstariji Atici razliku prema prostonarodnomu govoru. Istom pod konac V. stoljeća prije I. razvi se i utvrdi na osnovi atičkoga narječja opći grčki književni jezik, koji gubi sve više i više dodira s prostonarodnim govorom. Grčke dijalekte obradjuje Meister (Die griechischen Dialekte, Göttingen 1882. d.) i Hoffmann (Die griechischen Dialekte, Göttingen 1891. d.).

U staroj Italiji nije se govorilo samo latinski; na jugu nahodimo Grke, te se ondje govorilo grčki najmanje do V. stoljeća kršćanske ere; bili su to Grci dorskoga porijetla, te je mnogo njihovih riječi ušlo u latinski govor. Na sjeveru je bilo Galâ, koji su keltskoga porijetla, ali je njihovih riječi malo primilo latinsko pleme. Nadalje nahodimo Ilire na sjeveru i jugu, ali njihov jezik za poznavanje latinskoga jezika nije važan; nadalje nalazimo Ligure (oko Genove) i Etruske, za etrurski jezik najobilatije jezično vrelo podaje nam natpis na povojima zagrebačke mumije. U pravu italsku jezičnu obitelj pripada umbarski i osački jezik, kao i jezici sabelski. Od ovih su nam najbolje poznati umbarski i poimence osački. Napokon imade još nekoliko narječja, koja su u najbližem srodstvu s latinskim, to je narječje Faliskâ, latinski govor u Prenestu i latinski govor u Lanuviju. Umbarski i osački jezik prekrasno je obradio Planta (Gramm. der oskisch-umbrischen Dialekte, Strassburg 1893. d.).

Za shvaćanje latinskoga jezika važni su i romanski jezici. Otkako je Diez osnovao romansku filologiju, držali su romanisti, da su se romanski jezici razvili iz latinskoga vulgarnoga govora. Već starinski pisci razlikuju gradski govor (sermo urbanus) i seoski govor (sermo rusticus). I doista pompejski zidni natpisi, Petronijev roman i Probov „Appendix“ potvrdjuju, da je bilo osobinâ u prostonarodnom govoru. U novije se doba neki uzeli dokazivati, da je „vulgarni latinski govor“ samo djelo mašte. Ali je veoma vjerojatno, da je doista pored književnoga jezika bilo mnogo nuanca u svakidašnjem prostom govoru. Iz arhajičnoga latinskoga govora potječu prostonarodni govor i književni jezik. Kad su Rimljani osvajali zemlje, prvi je govor prenesen u Sardiniju, Hispaniju, Ilirik, Galiju, te se od njega u pojedinim pokrajinama razvio pokrajinski latinski govor poi-

mence u rimskim kolonijama i logorima. Romanizacija je rimskih pokrajina išla tim redom, da je ponajprije polatinjena Sardinija, onda Hispanija, a napokon Galija. U sardinijskom se jeziku vidi najstariji sloj vulgarnoga govora, mladji u hispanijskom, a najmladji u francuskom.

Za čudo je, kako se latinski jezik došavši medju barbare slabo izmijenio, utjecaj barbarskih jezika na latinski ostade sasvim neznatan. Sustav vulgarnih forama ostade u svim novim zemljama jedinstven, pa i u jezično blago prodrlo je malo barbarskih riječi. I na romanski glasovni sustav barbarska su plemena utjecala veoma slabo, kako dokazuje Meyer-Lübke, koji je napisao najbolje komparativno djelo iza Dieza o gramatici romanskih jezika (Leipzig 1890.—1899.). Sadašnje stanje romanistike prikazuje najbolje Gröberov „Grundriss der roman. Philologie“ (Strassburg 1888. d.). Etimologiju obradjuje u svojem rječniku Körting (Paderborn 1891.).

VII.

Stilistika.

1. O slogu. — 2. Praktična i historijska stilistika. — 3. Novije stilistike.

1. O slogu. Gramatika podaje pravila, na koja valja svakomu paziti, tko želi ispravno govoriti i pisati. Tko se ogriješi o pravila gramatična, ogriješit će se o jezične zakone, te se nalazi u pogibelji, da ga drugi ne će razumjeti.

Gotovo u svakoj česti gramatike nahodimo više ili manje obilate sinonimije. Više riječi, kojima je forma razna, mogu isto značiti (sinonimije), a opet ista riječ može se upotrebljavati u raznim značenjima (polionimije); na isti način govori se o gramatičnim formama, a još više o sintaksnim konstrukcijama, izmedju kojih može jezik iznijeti golemu raznoličnost sinonimijâ ili barem srodnih značenja. Tko govori ili piše, može medju njima po volji birati, već kako mu se čini zgodnije, da izrazi misao. Ova se raznoličnost načina i ova sloboda izbora sve više povećava, ako od jednostavnih rečenica prijedjemo k sastavljenima i k raznoliku načinu, kako se rečenice mogu spajati, slagati i vezati zajedno u velike periode. Svatko prima neku čest jezika, da tako rečemo, utvrdjenu i uobičajenu, ali u svojem

govoru ili u raspravi bilo u izboru riječi bilo u njihovu namještanju i ujedinjivanju svatko treba da iznese nešto upravo svoje vlastito; jezik je nalik na neku gradju, koju mu valja prilagodjivati od slučaja do slučaja prema misli, koja mu se u duhu radja, i prema pobudama, koje mu se javljaju u duši. Ova čest, koju svatko sam iznosi kao svojinu u govoru i pisanju, upravo je — slog. Svatko imade ili bar treba da imade svoj slog, no malo ih je, koji imadu takov slog, da se ističe medju tudjim slogovima osobitim obilježjem, vrijednim i tudje pažnje. Pisanju i govoru dogadja se kao i odijelu i kretnji. Svi se odijevaju i vladaju u opće na isti način, ali ipak svatko imade nešto osobito i u odijelu i u hodanju, po čemu se raspoznaje i razlikuje od drugih; no uza sve to ima ih samo malo, koji odijevajući se i vladajući se poput drugih imadu neke otmjene osobine, neki vlastit izraz značajnosti, elegancije, dražesti, energije, sile, prostote, da se bitno razlikuju od drugih i da im se drugi dive. Tako je i u slogu.

2. Praktična i historijska stilistika. Stilistika upravo prima pobudu od gramatike; gdje gramatika ne može više dati pravila utvrdjenih i stalnih, ondje počinje stilistika davati svoja, a to su pravila ukusa i otmjenosti, kojih se tko može, ali ne mora držati. Duboko usječene granice izmedju gramatike i stilistike ne može biti, jer su odviše srodne. Tako zvana „ukrasna sintaksa“ (syntaxis ornata) starih gramatika upravo je početak moderne teorije o stilu ili stilistike. Gramatika nas uči, kako ćemo pisati pravilno, a stilistika nam pokazuje, kako ćemo pisati jasno, osobito i čisto s nekom elegancijom, živošću, sa svim umijećem, koje povećava one efekte, za kojima ide govornik ili pisac. Stilistika nas u to upućuje primjerima najvećih i najboljih pisaca. Zato treba da se stilistika drži historijskoga kriterija, te da nam pokaže, kako su se veliki pisci služili jezikom, s kojim su umijećem svijesnim ili nesvijesnim pisali, da su nas se njihova djela mogla dojmiti jako, snažno, živo. S toga pravila stilistična ne smiju biti apsolutna, već je dosta, ako nam stilistika kaže, da je jedan pisac pisao ovako, a drugi onako, jedan nježno, a drugi snažno i uzvišeno; imade ovdje sva sila finih nuanca.

Stilistika će govoriti o osobinama u porabi pojedinih dijelova govora (supstantiva, adjektiva, zamjenicâ, glagola, partikulâ i dr.), govorit će o poretku riječî, o sastavu rečenicâ i o periodama, o čistoti i osobitosti jezika, o bogatstvu i raznoličnosti izrazâ i o raznim slogovima, kojima se služe pisci: o jednostavnom, srednjem i uzvišenom slogu.

Svaki veliki pisac imade osobit slog, ali je opet istina, da i svaki jezik u cjelini svojoj imade svoja osobita obilježja, po kojima se razlikuje od drugih jezika. Tako na primjer indirektni govor, kojim obiluju latinski prozajici, može se nazvati osobitošću latinske stilistike, koje nema grčki jezik, budući da grčki pisci redovno vole upotrebljavati direktni govor. Tucidid i Tacit pisci su veoma zbita sloga, ali ipak imade medju njima znatnih razlikâ, koje nam valja dosta odbiti na razliku izmedju grčkoga i latinskoga jezika; kad bi tko slog Tacitov ili Senekin onakov, kakov je, prenio na grčki, izišla bi prava nagrda.

Stilistika kao struka obradjivala se do sada ponajpače iz praktičnih razloga, na ime poradi toga, da nas nauči, kako ćemo pisati lijepo; eto to je ujedno uzrok, da su se stilistike pisale samo za latinski jezik. Grčke stilistike nema. Ali s gledišta historijskoga trebalo bi pisati stilistiku ne samo latinsku, nego i grčku. Jedna i druga dala bi dragocjen prilog povjesti grčkoga i latinskoga jezika.

Schmalz je u Müllerovu „Handbuchu“ (u 2. svesku, u 3. izd. 1900.) iza latinske sintakse podao pokušaj, da prikaže historijsku stilistiku latinskoga jezika.

U porabi pojedinih dijelova govora u latinskom jeziku opažamo ponajprije, da se javlja dosta znatan nedostatak supstantivâ, kojemu su pisci nastojali doskočiti s pomoću raznih opisâ. Istom u doba iza klasičnoga vijeka učestavaju supstantivi, a osobito apstraktni. Adjektiv se može supstantivirati, ali se to još rijetko dogadja u pretklasično i klasično doba.

Osobito je važan u latinskoj rečenici poredak riječi, koji je mnogo slobodniji nego u mnogim modernim jezicima. Glavna su dva poretka: gramatični (tradicionalni) i okazionalni (ako se želi što osobito istaknuti ili ako to ište blagoglasnost). U prvom slučaju najprije se kaže subjekat, a onda predikat. Drugi je onda, kad se radi isticanja upotrebljava anafora i hijazam, ili kad stari pisci žele postići blagoglasnost u poredjanju riječî. Osobito poslije klasičnoga vijeka pretegnu poraba sasvim kratkih rečenicâ, u kojima je okazionalni poredak nadomještao umjetnu gradnju rečenicâ klasičnoga vijeka.

Osobito obilježje latinskoga sloga nahodimo u gradnji periodâ, kojima se poglavito ponose latinski prozajici. Tragična i epska pojezija starijega doba bijaše takodjer u prilog razvoju latinske periode. No pjesnici Augustova vremena uklanjaju se dugačkim periodama, u lakoj gradnji rečenicâ upravo je divan Vergilije, pa kako je u sva kasnija vremena Vergilijev ugled bio silan, nije čudo, što se pozniji pjesnici, a i prozajici sve više

otimaju hipotaksi na korist paratakse. Ako je Tacit volio parataksu nego Livije, bit će tomu uzrok veliki ugled Vergilijeve epske pjesme, koju su Rimljani držali za narodno evandjelje.

Umjetnu su periodu dotjerali prozajici zlatnoga vijeka, poimence Ciceron, koji je u tom pravi majstor; poslije klasičnoga vijeka ne nalazimo više ove osobine klasične dikcije, Senekinu su ukusu bolje pristajale male rečenice, u kojima se mogu pointe lakše isticati. Tek osamljeni historici kasnijih vremena nastoje uzdržati idejal Ciceronove periode.

Perioda može biti historička, govornička ili deskriptivna. Značajka je historičke periode, da podložnu rečenicu postavlja pred glavnu, da upotrebljava asindet medju podložnim rečenicama i da nagomilava participe. Historiografija prije klasičnoga doba piše ponajpače u parataksi. U Cezara već nahodimo neki napredak, ali se Cezar ne brine mnogo za promjenu, kako svjedoči njegova česta poraba apsolutnoga ablativa. Salustije se mnogo naučio od Tucidida, ali njegov arhajizam podaje njegovu slogu neku starinsku ukočenost. I Nepos se još slabo umije služiti periodom. Livije je istom u historiji dotjerao periodu kao prije njega Ciceron u govorništvu. Livijeva je periodizacija u opće veoma skladna. Tacit već ne mari za nju. Od kasnijih historika ističe se u pomnjivu dotjerivanju periodâ poglavito još Suetonije, u drugih je u opće obamro smisao za njih izuzevši neke osamljene još pojave.

U svezi je s periodom atrakcija, pa osobito parenteza i anakolut. Livije često upotrebljava parentezu i anakolut, a anakolutâ je već mnogo upotrebljavao i Ciceron.

Retorička perioda pripada u retoriku, dok je deskriptivna u opće manje važna.

Povjest stilistike pokazuje, kako su pojedini pisci pazili na čistoću i primjerenost jezika; čistoća ište, da se pisac uklanja tudjim riječima, zastarjelim izrazima i suvišnim novim kovanicama, a primjerenost zahtijeva, da se bira takov izraz, koji najbolje pristaje predmetu.

Rimsku su književnost i latinski govor poplavili grecizmi, koji su došli iz južne Italije sa samim pojmom svojim. To je od prilike onako, kao kad mi upotrebljavamo svu silu t. zv. tehničkih izraza, koji su isti u svih europskih naroda. Stari se Katon dosta ljutio na ove grecizme, ali ipak ih nije mogao izbaciti iz jezika. Počevši od Enija, koji je uveo u latinsku knjigu grčki heksametar po uzoru Homerovu, bila su širom otvorena vrata grecizmima. Uza sve to može se u opće reći, da su rimski pisci mnogo pazili na čistoću jezika, osobito Ciceron, Cezar, Sa-

lustije i Livije. Zanimljivo je na tom polju promatrati utjecaj kršćanstva, koje je doduše moralo uzimati mnoge grčke riječi poradi samoga pojma, ali je ipak nastojalo koliko više izbaciti grčku riječ, ako je već bila i koja srodna latinska, ili bar grčkoj riječi podati latinsko obličje. Utjecaj drugih jezika na latinski bijaše sasvim neznatan, tamo amo nahodimo po koju keltsku riječ, jači je bio tek utjecaj semitski u području afričkoga latinskoga jezika i to više u sintaksnom zglobu i bujnoj dikciji nego u porabi samih riječi.

Bez nužnih neologizama nije mogla biti latinska književnost. Ovu je potrebu osjetio već Enije, a osjetili su je za filozofijske termine Lukrecije i poimence Ciceron, koji je upravo svojom terminologijom stekao velikih zasluga za vas kulturni svijet europski. To se dogodi i Vergiliju i Ovidiju. U carsko doba umjetnost i obrt izazva nove riječi. U srebrno doba učestaše neobično nove kovanice, poimence adjektivâ na -bilis imade upravo bezbroj.

Svaki pisac treba da piše jezikom svoga vremena, te da bez potrebe ne nagomilava zastarjelih riječi. Hoće se u tom takta, kojega nije bilo u mnogih pisaca. Već stara tragedija rado seže za arhajizmima, a još više epika. Strogo narodni Lukrecije rado se njima služi, a za njime se povede Vergilije u Enejidi. I Ciceron kadšto upotrebljava arhajizme iz umjetničkih svrha, da podade pisanju starinski kolorit (n. p. u svojem Katonu). S istih razloga služi se njima i Livije, gdje mu zatreba. Mnogo su dalje pošli Salustije, Plinije Mladji, Polion i Tacit, ali ipak čuvaju još pravu mjeru, te se u Salustija ovaj arhajistični smjer upravo hvali.

Svakako su pretjerali oni, koji su se poveli za Salustijem. Za prvoga carskog vremena opozicija upravo sistematično traži zastarjele izraze; s Frontonovcima je ova težnja za arhajizmima preotela mah u književnosti, ali to ne bijaše u prilog dikciji, jer je n. p. Apulejev slog upravo već nagrdjen.

Primjerenost izraza nije uvijek lak posao. Genijalnomu Plautu nije pošlo za rukom, da je očuva poimence, dok prikazuje govor viših slojeva; u značaju nižih ljudi upravo je divan. Sretniji bijaše Terencije. Starinska tragika pogadja u tom takodjer pravu žicu. Slabiji je najstariji epik Nevije, dok je Enije imao dobra uglednika — Homera. Uz Enija se prislanja Lukrecije, ali nam valja priznati, da u periodi, koja se svršuje s Lukrecijem, primjerenost još trpi poradi toga, što nema stroge podjele izmedju proze i pojezije. Bolje doba osvanu istom s Katulom. Pravi su uzori primjerenosti Horacije i Vergilije, a fin osjećaj za primjerenost odavaše i najmladji Augustovac Ovidije.

U prozi nam podaju krasan primjer primjerenosti istom Cezar i Ciceron; oni su nam i danas uzori, kakova treba da je harmonija izmedju sadržaja i oblika. Drugačiji je Livije, u njega se već javlja težnja, koja je u srebrnom vijeku preotela mah. Premda valja imati na umu, da je Rimljaninu historija bila „razvezana pjesma“ (carmen solutum), ipak Livije nije mogao održati primjerenost izraza. A iza Livija išli su još gori dani, te se uzelo istančivati i navijati; nastaje prava utrka za šupljim frazama, figure i slike postaju presmione, opća mjesta nabujavaju. Pikantna dikcija bijaše glavni cilj, te nestaje razlike medju slogovima. Seneka je zastupnik ovoga kićenoga smjera. Kvintilijan nastoji, da uskrsne Ciceronovu klasičnu dikciju, ali nitko ne može šakom zaustaviti tečaj rijeke. Još se nekako hrabro drži Suetonije, ali drugi kao prava djeca svoga vremena pišu što više bujno i pretjerano.

Ako pisac obilato upotrebljava sva pomagala jezičnoga izraza, te se ne omedji samo na ono, što je upravo najnužnije, onda nastaje bogata dikcija, kakovu nahodimo u prostonarodnom govoru, pa u pjesnikâ i govornikâ. S bogatstvom izraza u svezi je mnogostručnost, koja se lako može izvrći u maniru, kakovu nahodimo iza klasičnoga vijeka.

Već u Ciceronovo doba javlja se težnja protiv jednostavnosti izraza, koja može lako dodijati, ako se rdjavo upotrebljava. Prvi su se opriječili klasičnoj jednostavnosti Salustije i Polion; kasnije se ova težnja osili u pjesnikâ Augustova vremena i u Livija, a postiže vrhunac u Tacitovim Analima.

Povjest rimskoga naroda pokazuje nam napokon, kako se razvijala jednostavnost i kratkoća izraza. Najstariji pisci bijahu jednostavni, klasično doba pod dojmom retorike i periodizacije gubi nešto jednostavnosti, ali još uvijek čuva kratkoću izraza. No već u ovo doba ima i protivna struja, koju zastupaju Salustije, Polion i Varon. Carsko doba gubi smisao za zbitu i izrazitu dikciju, pa se s tim više muči Tacit, kad nastoji pisati jednostavno i kratko poput Tucidida. Iza njega preteže bujnost, a najveća je u Apuleja; ako li se ište kratkoća, onda je obično afektirana i zato neprijatna.

3. Novije stilistike. Kako smo već napomenuli, latinske su se stilistike do sada pisali ponajpače s praktičnoga gledišta. Glavno mjesto medju njima zaprema svakako Nägelsbachova knjiga „Latein. Stilistik für Deutsche“, koju je u 8. izdanju priredio Iwan Müller g. 1889. u Nürnbergu. Pored Nägelsbacha imademo još mnogo drugih manjih djela, koja su napisali Klotz (Leipzig 1874.), Heinichen (2. izd. Leipzig 1848.), Grysar (2. izd.

Köln 1843), Drenckhahn (Berlin 1884.), Cima (Milan 1881.) i mn. dr. ponajviše za gimnazijske svrhe. Historijsku je stilistiku napisao Schmalz, kako već napomenusmo.

VIII.

Metrika.

1. Metrika i ritmika. — 2. Starinska metrika. — 3. Moderna metrika.

1. Metrika i ritmika. Pjevanje je prirodjeno čovjeku. Svaki narod, bio ma koliko neobrazovan, imade svoje popijevke, u kojima se jezik mora podvrgavati nekim ritmičkim zakonima; bez toga ne bi bilo pjevanja. Ali ovo ritmičko osjećanje nije u sviju naroda jednako, niti je do istoga stupnja razvito, kako se ni jezik nije uvijek na jednak način prilagodio ritmu (glazbenoj mjeri). Grčki narod ovdje kao i na drugim poljima pokazuje osobit i fin umjetnički ukus. Pjevanje je gotovo vazda pratila muzika, a veoma često i ples (orheza). Ovu je svezu izmedju pjesme, muzike i orheze u novom vijeku istakao već hrvatski filozof Patricije u svojoj „Pojetici“ (1586.), a ovu je misao prihvatila današnja pojetika (Schererova). U novije je doba Bücher (u djelu „Arbeit und Rhythmus“, Leipzig 1899.) veoma sretno pokazao svezu izmedju rada i ritma. Ova se sveza osobito dobro opaža u primitivnih naroda, gdje je sveza izmedju rada i ritma veoma jaka; ona se opaža u radu kovačâ, bravarâ, a još jasnije u zajedničkom radu više ljudî n. p. kod žetve i kosidbe, kod pletenja i šivanja. Ples je sam po sebi umoran, ali ga je olakšao primitivnim ljudima ritmički takat. To je veoma važno i za pitanje o postanju pojezije.

2. Starinska metrika. Grci su počeli ritmičke zakone izučavati, pa su ih ujedno uveli u škole; ovdje su mladići učili naizust stihove starih epskih i lirskih pjesnika zajedno s napjevom, jer je poznato, da se do aleksandrinskih vremena lirika nije slagala za prosto čitanje, nego za pjevanje uz pratnju muzike. Pjevanje je za grčke mladiće bilo i u praksi važno, jer je pjevanju dopadalo znamenito mjesto u kultima, u obredima, kod žrtavâ i za procesijâ, u raznim javnim svetkovinama ili privatnim zabavama. Pjevanje, muzika, ples bijahu znatan dio uzgoja.

Teorija stiha (metrika), pjevanja (harmonika) i plesâ (orhestika) javi se u isto doba, pa se zajedno obradjivaše. Aristoksen, jedan od najvrlijih učenika slavnoga Aristotela, prvi je izložio ova pravila, podijelio ih po razložitim načelima u sistematičan red i tako pokazao ritmičke zakone, koji upravljaju ovim pravilima. U svojemu djelu „Počela ritmike“ raspravlja Aristoksen uporedo o stihu, napjevu i plesu. Ali počevši od aleksandrinskoga vremena, kad se lirika i dramatika odijelila od glazbe i plesa, te se počela samo čitati, metrika se odruži od svojih družica — harmonike i orhestike. Orhestika i harmonika, ovi jednostavni izrazi ritmičkih zakona, postadoše predmet točna proučavanja pojedinih matematika i fizika, dok su se oko metrike uzeli baviti gramatici sa svrhom skroz praktičnom i školskom. Tako se malo po malo zaboravljala sveza metrike s ritmikom, pa se metrika pretvorila u skupinu uobičajenih pravila, koja su često bila lišena pravoga naučna temelja. Takova je bila metrička teorija, kad su je primili Rimljani i primijenili svojemu jeziku, takova je prešla u srednji vijek i došla u moderna vremena.

3. Moderna metrika. Medju modernim je ljudima prvi pokušao unijeti u grčku i rimsku metriku naučno načelo i udariti im ritmički temelj veliki engleski filolog Rikardo Bentley († 1742.) u djelu o Terencijevim metrima. Iza njega su u velike usavršile razložitu nauku metrike genijalne radnje G. Hermanna, koji je resultate svoga ispitivanja sakupio u djelu „Elementa doctrinae metricae“ 1816., a još više se okoristi metrika radom A. Boeckha, koji je u djelu „De metris Pindari“ 1811. uskrsnuo na nov život Aristoksenovu nauku i spajajući metriku s teorijom glazbenoga ritma pokazao pravi put. Rad ovih vještaka nastavili su Rossbach i Westphal i drugi učenjaci kako filolozi tako i vrsni poznavači moderne muzike. Bez muzike ne može se razumjeti metrika. Na tom putu pokazala su se dva pravca. Ritmički zakoni, koje upoznajemo iz djela Aristoksenovih i drugih starinskih pisaca, pokazuju nam jasno, da se grčko ritmičko osjećanje ne podudara sasvim s našim modernim osjećanjem, pa prema tomu i njihova ritmička teorija nije u svemu istovetna s modernom teorijom. Rossbach, Westphal i njihovi pristaše priznajući ovu činjenicu nastoje obnoviti starinsku teoriju grčke i rimske metrike, kako nam se ukazuje u Aristoksena; naprotiv drugi n. p. Lehrs i Schmidt grade starinsku metriku sasvim po ritmičkim načelima moderne glazbe ne mareći mnoge za ono, što su pisali starinski pisci.

Znatnija su djela o klasičnoj metrici:

Rossbach u. Westphal, Theorie der musischen Künste der Hellenen. III. izd. Lpzg. 1885. d. u 3 sveska.

L. Müller, Metrik der Griechen und Römer (f. Gymnasien), Lpzg. 2. izd. 1884.

Schmidt, Kunstformen der griechischen Poesie und ihre Bedeutung. 4. sv. Lpzg. 1868. d

Christ, Metrik der Griechen und Römer. Lpzg. 2. izd. 1879.

Havet et Duvau, Cours élémentaire de métrique grecque et latine. Paris 1886.

Chaignet, Essai de métrique grecque. Paris 1887.

Gleditsch, Metrik der Griechen und Römer. 2. izd. München 1890. u II. svesku Müllerove enciklopedije.

IX.

Retorika. — Pojetika.

1. Retorika. — 2. Pojetika. — 3. Reakcija. — 4. Nacrt Ciceronove retorike.

1. Retorika. Možda nijedan narod nije umijeće govora držao tako nužnim u javnom životu, kao narod grčki i rimski. A i prirodno bijaše tako: gotovo svi poslovi i politički i sudbeni, koji su znamenit dio narodnoga života, vršili su se u mnogobrojnim skupštinama, u kojima se čar besjede doimao upravo silno. Svi veliki državnici grčki i rimski bjehu u isti mah vrsni govornici, te se govorničko umijeće razvilo u najrazličitijim oblicima i usavršilo se kao nikada prije. Ova se umjetnost više ili manje odrazila i u drugim književnim područjima, nada sve u historiografiji, u kojoj su govori svake ruke sastavljeni u upravnoj formi uvijek zapremali dosta široko mjesto, a gdjekad, kao n. p. u Tucidida, upravo važno mjesto.

Posve je prirodno, da se uz praksu veoma razvila i teorija ili retorična umjetnost (rhetorice techne, ars rhetorica). Aristotel i ako nije prvi obradjivač, jamačno je bio najdublji i najumniji ispitivač ovoga umijeća, kako se može slušatelj uvjeravati i potresati, umijeća u isti mah korisna i pogibeljna u životu narodâ i pojedinacâ. Njegova je „Retorika“ još i sada nedostignut spomenik oštra duha i fina opažanja. Proučavajući razloge, s kojih su se govori velikih govornika tako duboko doimali slušateljâ, iznalazio je osnovna pravila njihova umijeća i govorniku podavao pravu metodu. Ulazeći s finom psihologijskom analizom u tajne ljudskoga srca razlikovao je razne afekte, koji ga mogu potresati, i uzroke, koji afekte pobudjuju; promatrajući razne slučajeve i predmete, kojima se bave govori, odredio je po sistematičnom redu gradju, koja se može birati za dokaz zadane teme, pa je kasnije iznio pojedina opažanja o poredjaju gradje, o slogu, o obliku rasprave.

Poslije Aristotela bilo je nebrojeno mnogo drugih rasprava grčkih i latinskih o retorici, ali se većina izgubila ili tek u ulomcima sačuvala. Ipak retorična djela Dionizija Halikanaršanina, Ciceronova i osobito djelo Kvintilijanovo (Institutio oratoria u 10 knjiga) podaju nam jasnu sliku starinske nauke o govornom umijeću i slogu, te svjedoče, s kolikom su pomnjom stari proučavali retorična pravila, s pomoću kojih mogu izići savršenim govornicima.

2. Pojetika. I za pjesnička djela Aristotel je prvi obreo osnovne zakone, pošto je ispitao djela velikih pjesnika, koji su živjeli prije njega. On je s velikom točnošću razlikovao razne vrste i svakoj odredio osobite značajke. Njegova rasprava o „Pojetici“, i ako je došla do nas nepotpuna i iskvarena, obiluje ipak oštrim i opravdanim opažanjima, koja vrijede i dandanas. Jedino u shvaćanju, što je izvor pojezije, moderno se doba udaljilo od Aristotela. Već je Patricij u napomenutom djelu s uspjehom dokazao, da nije svoj pojeziji, kako Aristotel uči, izvor u — nasljedovanju (mimezi), a to prihvaća i najnovija pojetika (n. p. Schererova). Očito je, da je Aristotel imao na umu u prvom redu dramatičnu pojeziju, koja je doista nastala iz mimeze. Danas držimo, da je početak pojezije u korskoj pjesmi, u poslovici i priči. U pjesmi razlikujemo tri stupnja: pjesmu s plesom, onda pjevanu pjesmu i napokon pojeziju, koja se odijelila od plesa i pjevanja. Iz priče u prozi razvila se epika, ali se uporedo sačuvala i priča u prozi. Isto tako moderna pojetika dopušta didaktiku, koju je Aristotel uklonio. A sâm pjesnički ritam ne tražimo više samo u plesu, nego i u radu (n. p. žetelačkom). Čak u šumu valova, u kucanju bila, u nebrojenim pojavama prirodnim nahodimo temelj ritmici.

Pravilnik, koji je starima bio važan za samu praksu, uskrsnuo je za preporoda, te su humanisti uzeli proučavati retoriku i pojetiku. Nicale su knjige bez kraja. Ali pravila velikoga filozofa Stagiranina često su bila nepravo shvaćena ili pretjerana. Ono, što je Aristotel odredio po djelima velikih pjesnika i govornika, uzelo se shvaćati neoborivim skupom apsolutnih pravila, kojih treba da se drži svako dobro djelo. Uzori starinskih pisaca postali su jedini oblici za stvaranje novih pisaca, kako

to n. p. pokazuje francuzka klasična drama. Tako se dogodi, da je zlo shvaćeni Aristotelov pravilnik upravo stezao slobodno stvaranje. Aristotelovu je pojetiku preveo na hrvatski A. Pavić (Zagreb 1869.).

3. Reakcija. Razumljivo je, što se javila i reakcija osobito u naše vrijeme, ali kako već svaka reakcija pretjeruje, tako je i ovdje. Mnogi hoće da se iz škola ukloni retorika i pojetika, budući da misle, da ovakova pravila samo ude slobodnu razvoju talenta, te da će mladiću više koristiti samo čitanje velikih govornika i pjesnika. Ali se zaboravljaju dva momenta. Škola prije svega nije stvorena tek za genijalne mladiće. Genij će doista i sâm naći put No škola je nada sve namijenjena mladićima srednjega talenta, a njima treba da se pokaže put. A u drugu ruku: pojetika i retorika i ne idu za tim, da grade velike govornike i velike pjesnike; njihov je cilj čedniji, naime, da u sviju oplemene duh opažanja, da usavrše njihov sud, da ih upoznaju s onim skrovitim razlozima, s kojih se djela velikih pisaca i umjetnika tako moćno doimaju našega srca i s kojih nam podaju umno uživanje.

Govornička vještina danas nije više onako važna kao nekoć, ali ipak je korisna, jer se često svakomu u društvenom životu može dogoditi, da mu valja govoriti pred slušateljstvom o svojemu mišljenju ili pobijati tudje, da mu valja govoriti u skupštini ili u društvu. Samo treba ovomu pravilniku podati duh modernih vremena.

Filologu je nužno, da se upozna sa starinskom retorikom i pojetikom, ako želi, da duboko shvati staru književnost i starinski život.

Od novijih se retoričnih djela ističu:

Volkmann, Die Rhetorik der Griechen und Römer, 2. izd. Leipz. 1885.

Volkmann, Rhetorik der Gr. u. R., u II. knjizi Müllerove enciklopedije (II. izd. München 1890).

Chaignet, La rhétorique et son histoire. Paris 1888.

4. Nacrt Ciceronove retorike. Poznato je, kako je važna bila u starinskim slobodnim državama rječitost. Bez govorničke vještine nitko nije mogao biti ugledan. Premda je rječitost zadavala dosta nemira i često se na zlo upotrebljavala, ipak je ona prijala političkomu razvoju i oživljavala vas duševni život. Gdje je nije bilo kao n. p. u dorskim državama, ondje se skoro javila stagnacija. U moderno je doba pisana i štampana riječ znatno pretegla govor, ali nekoć bijaše drugačije.

Stari nisu samo iz praktičnih razloga učinili retoriku središtem svoje nastave, nego i zato, što su mislili, da nema čovječje zrelosti bez moćne besjede. Jezik je najosobitiji dar čovječjega duha i ujedno njegovo najvjernije zrcalo. Doduše je već mišljenje bezglasan govor duše same sa sobom, ali istom u govoru misao dozrijeva. Ciceron to više puta ističe (n. p. de orat. 1, 8, 32), a često govori i o kulturno-historijskoj važnosti govora, te hvali rječitost, da je krotiteljica divljih običaja i da uvodi red i zakon. Bez sumnje je već u prethistorijsko doba besjeda navodila svjetinu na pravi put, ali do prave rječitosti još se htjelo mnogo vremena.

Ciceron se u svojim retoričkim djelima ne zadovoljava time, da ponavlja pravila školske retorike, već hoće da podade opažanja više ruke. Ipak gdjekad pripadom iznosi glavne momente školske retorike (de orat. 1, 31, 137—145). Rječitost mu je vještina, da slušatelja uvjeriš. Osobito mu je važno pitanje o opsegu rječitosti. Kako se razabira iz Ciceronovih retoričnih spisa, o tom se u ono doba živo raspravljalo. Jedni su tvrdili, da je dosta, ako govornik može s uspjehom govoriti na sudu, u skupštini i u senatu. Dapače i za ovo područje zahtijeva Ciceron, da govornik dobro poznaje pravo, državne uredbe i psihologiju. Da n. p. govornik pobudi mržnju i gnjev, sućut i milosrdje, treba da dobro poznaje ljudsku dušu. Nijedno područje ljudskoga znanja, veli Ciceron, ne smije biti govorniku nepoznato. Na taj način veli Ciceron, ne može biti dobar govornik, tko nije svestrano naobražen. Samo iz ovoga obilatoga vrela crpući može govornik ispuniti svoj uzvišeni zadatak. On nije samo odvjetnik i vikač, nego svećenik, komu je povjereno čuvati božanski dar ljudskoga govora. Siguran kao vjesnik mira prolazi on izmedju protivnikâ. Zločinca predaje mržnji i kazni, brani nevinost, u javnom vijeću podiže zamrlo čuvstvo časti, čas ukroćuje, čas pobudjuje vatrom svoje rječitosti. Obična školska retorika u tom poslu nije dovoljna (de orat. 1, 42, 202). Svakomu savjetu, svakoj pouci istom rječitost daje snagu, a svakomu znanju punoću i sjaj.

Za potpunu rječitost hoće se opća naobrazba. Samo se po sebi razumije, da je govorniku dužnost poznavati zakone i pravo, prijašnja vremena i suvremene običaje. No pored toga treba da je dobro upućen u filozofiju, poimence u etiku. Samo tko je ljudsku prirodu duboko i jasno upoznao, moći će njom upravljati. I Aristotel mnogo govori u „Retorici“ o afektima. Samo filozofijski obrazovani govornik moći će iz pojedinosti upoznati opće pojmove. Uza sve to nužna je govorniku i estetička naobrazba, koju će steći proučavanjem sviju područja književnosti, a osobito pojezije.

*

S ovom naobrazbom treba da se združi moralna zrelost. Definicija Katonova, da je govornik — vir bonus dicendi peritus (dobar čovjek vješt govoru), sasvim ugadja Ciceronu. Zašto je medju grčkim učiteljima retorike (t. zv. retorima) tako malo pravih govornika? Ponajviše zato, jer u njih nije bilo pravoga dostojanstva. Da osvojiš slušatelje, još se više hoće moralnosti nego naobrazbe. Dapače neki su govornici rimski, n. p. Antonije i Kraso, krili svoju učenost, pa i sam Ciceron u javnim govorima nije iznosio na vidik svega blaga svoga znanja. Rječitost je samo onda prava, ako izvire iz tla moralno zrele prirode. Inače je rječitost slična oružju u ruci ludova (de orat. 3, 14, 55).

Nada sve pobija Ciceron misao, da je rječitost samo vještina riječî. Samo bogat i dostojan sadržaj daje lijepu formu. Velika je razlika izmedju ništave i brbljave govorljivosti i prave rječitosti. Nekoć je bilo, veli Ciceron, jedinstvo rječitosti i bogate uvidjavnosti, kasnije je nastao raskol. Ciceronu je stalo do toga, da ovo jedinstvo obnovi. K znanju, kojemu je vršak u filozofiji, valja da se pridruži dar govora, a k daru govora znanje. Prema tomu čini mu se rječitost krunom znanosti. Ali temelj je rječitosti — mudrost. Školska teorija retorike slabo se može mjeriti s filozofijom. Lijepa je forma samo adekvatan izraz misli i upravo iz nje nastaje.

Kako se vidi, Ciceron je visoko zamislio rječitost, pa je bilo i otpora. Protivničko mišljenje brani Antonije u Ciceronovu dijalogu „De oratore“ (O govorniku). Sve da je i moguće govorniku pored javnih posala svladati sva područja i steći ovako golemu naobrazbu, veli Antonije, to bi govorniku više smetalo nego pomagalo. Ovakove duboke studije otudjit će ga javnomu životu i narodu i priviknuti školskoj rječitosti. Sva hvaljena retorična pomagala sasvim su prirodna, pa je samo do vježbe i navike. A da podaš govoru značaj duhovite raznoličnosti, ne treba ti dubokih studija na svim područjima, već je dosta, da si živa duha. Da se dojmiš slušateljâ, ne treba ti ulaziti u sve dubine psihologije. S bitnim zadaćama govorničkim filozofija je upravo u sukobu. Ili zar filozofija upravo ne pobija onih afekata, koje govornik želi pobuditi? Govornik će drži onoga, što narod govori o dobru i zlu, o sreći i nesreći, dok filozof za to i ne mari. Problemi moralne filozofije i spoznajne teorije za govornika nisu važni. Za to mu se hoće tek zdrav razum, iskustvo i jasan pogled na misli, osjećanja i težnje ljudi. Filozof Publije Rutilije Rufo prezreo je vas nakit retorički, kad je bio optužen, pa kakov je bio uspjeh ove hladne, bestrasvene obrane, koja bi dolikovala idejalnoj državi Platonovoj? Bio je osudjen. Jamačno mu je bio

uzorom Sokrat, koji takodjer nije ništa učinio, da bi ganuo suce, pa mu se dogodi, da su ga nevina osudili na smrt. Tko još može tvrditi, da je filozofija savršenoj rječitosti nužna?

U napomenutom dijalogu zastupa visoko gledište Ciceronovo Kraso, a njemu odgovara Antonije, da izmedju potpunoga znanja i potpunoga neznanja ima još treće, srednje stanje. Kako ne bi n. p. govornik, koji je vazda zabavljen u javnim poslovima, stekao dovoljno znanje pravnih prilika u domovini? Treba li mu za to posebne studije? Ako mu se nametne koji zamršeniji slučaj, lako će ga uputiti koji pravnik. Ali istom dobar govornik moći će ovakovo dobiveno oružje vješto upotrebljavati. Zato Antonije ište, da govornik umije o svemu, što se zbiva u javnom životu, govoriti s uvjerenjem, a ne treba mu za to posebnih dubokih studija.

Antonije je svakako praktičnoj rječitosti bliži nego Kraso. Predmeti, koji se raspravljaju na sudu, u skupštini i senatu, rijetko sežu do najviših problema ljudske misli. Uza to govornik obično govori velikoj svjetini, pa treba da se prilagodi razini njezine naobrazbe. Dubljih misli svjetina ne bi ni shvatila.

No Ciceronova nauka pričinja se sasvim drugačija, ako pomislimo, da ne prikazuje govorničkoga idejala, nego da nam pokazuje idejal opće ljudske naobrazbe. Dok nije iznadjeno pismo i kasnije štampa, govor je bio važniji, te se u govornika najviše razvilo dostojanstvo ovoga božjega dara ljudske prirode. Ako je svečani javni govor bio najsavršeniji oblik govora, onda je bilo opravdano misliti, da se idejal čovječje naobrazbe najsavršenije očituje u savršena govornika.

Otkako je obretena štampa, pisac je pobijedio govornika. Pisac ne govori lakomišljenoj svjetini, nego zrelim, umnim ljudima. S potpunim mirom slaže on svoje misli. No ako pravo promislimo, veliki i pravi književnici i nisu drugo nego govornici više vrste. Oni sa snagom i toplinom zastupaju sve važne interese čovječanstva, nikakova ih visina ni dubina ne zastrašuje; čas hvale, a čas kore, čas brane, a čas tuže; sad svjetuju, sad opet odvraćaju. Ne budući vezani o vrijeme i mjesto oni obuhvaćaju područje dobrote, pravde, koristi.

Prema tomu su u novije doba shvatili retoriku kao teoriju proze u opreci prema pojetici, teoriji stiha. Ali već Ciceronova retorična djela prelaze tijesni okvir same rječitosti; može im se i prigovoriti, da im nije cilj točno odredjen; ali to ne umanjuje vrijednosti samoj teoriji. O svim čestima književničke djelatnosti podaje nam Ciceron izvrsna i duhovita opažanja, koja se slažu u divnu cjelinu. Budući dakako zasjenjen sjajem umjet-

nosti, oko koje je neumorno nastojao, Ciceron uzdiže javni govor na najodličnije mjesto prozne forme. Mi se s njime u tom ne slažemo, ali mu jezična poraba latinska daje pravo, jer i ako se oratio (govor) u latinskom upotrebljava takodjer u širem smislu kao proza, govor je poglavito oratio.

I u starini i u modernom vijeku retorika je našla ljutih protivnika. Dapače valja priznati, da i danas imade neku mrlju. Često je zovu prijateljicom laži. Na tu je stranputicu doista ona i zabasala, pa i poslije, kad je sofistika bila već zakopana, bilo je književnika, kojima je preča bila sjajna forma nego misao. Ali ne bi bilo pravo poradi pojedinačkih grijeha svu retoriku osuditi, nego valja sofistiku razlikovati od prave retorike. Samo pobijajući sofistiku imali su Sokrat i Platon pravo. Možda i sva rječitost Ciceronova nije sasvim prosta od koje sofisterije, ali njegova teorija daje misli i istini dostojno, pravo mjesto. Najviša se ljepota forme, uči Ciceron, može postići samo onda, kad je sadržaj i oblik u potpunu skladu. Previše retoričkoga nakita čini mu se većom pogrješkom nego premalo. Umjetnost se ne smije narivavati. Ništave misli u zvučnim riječima čine mu se vrhuncem ludosti.

Prava retorika poštuje istinu. Ne želi ona potisnuti istinu lažju i opsjenom, nego metodskom porabom naše tvorne djelatnosti želi istinu dovesti do točna i pobjedonosna izraza; prirodjeni dar govora želi ona usavršiti, da bude umjetnost. Ujedno ona obasjava našu svijest, rasvjetljuje radionicu velikih pisaca i uči nas, da ono, što smo čitali, jasnije shvaćamo i čistije uživamo. Retoriku možemo nazvati naukom o iznalasku, poredjaju i obrazovanju misli. To je bitna jezgra Ciceronovih retoričnih spisa, premda i o dikciji govornikâ obilato govori. Zadnje dvije česti retoričke tehnike — nauke o pamćenju i akciji — očito su manje važne Ciceronu.

Po gradji razlikuju stari počevši od Aristotela tri vrste rječitosti, a to su:

a) Sudbena rječitost (genus iudiciale, γένος δικανικόν), koja optužuje ili brani (accusatio, defensio; κατηγορία, ἀπολογία), a kojoj je predmet pravo i nepravo. Ona se tiče prošlih dogadjaja.

b) Politička rječitost (genus deliberativum, γένος συμβουλευτικόν), koja u senatu ili u narodnoj skupštini nuka na korisno i odvraća od štetna (suasio, dissuasio); tiče se budućnosti.

c) T. zv. svečana rječitost (genus demonstrativum, γένος ἐπιδεικτικόν), koja hvali ili kori (ἔπαινος, ψόγος), a kojoj je predmet dobro i zlo. Stari su govorili, da se tiče sadašnjosti.

Obje prve rječitosti često su nazivali praktičnom rječitošću. I Ciceron ih stavlja u opreku s demonstrativnom rječitosti, koja ne ide za tim, da odmah izvojuje, što preporučuje, nego tek želi slušatelju podati nasladu. Ciceron veli, da je rječitost oružje, a govorenje boj. Dok praktičan govornik upotrebljava oštro brušeno oružje u ozbiljnom boju, demonstrativna je rječitost slična prividnim borbama u palestri. U nje nema energije i svježe boje pravoga života, ali ipak drži Ciceron, da govornik, koji teži za najvišim ciljem, mora upravo ovu formu rječitosti pomnjivo proučavati poradi njene fino i bogato razvite dotjeranosti.

Starinska nauka o retorici imade pet česti: invenciju, dispoziciju, elokuciju, nauku o memoriji i o akciji.

I. Inventio, εὕρεσις, iznalazak. Tko želi predmet ma koje ruke pišući ili govoreći obraditi, treba da ponajprije sakupi gradju, kako činjenice tako i dokaze. Istom kad potpuno znamo predmet, moći ćemo kako valja obraditi predmet. Scribendi recte sapere est et principium et fons (Uvidjavnost je početak i izvor ispravna pisanja), reče Horacije. Istom kad pretražimo pomnjivo svu gradju, razabrat ćemo sve, što nam treba. Tražiti pak možemo koje izvan svoga duha, koje u svojemu duhu. Dokazala prve ruke zove Aristotel neumjetnima (ἄτεχνα). Da ih nadjemo, hoće se metodske radnje (extrinsecus assumuntur, kaže Ciceron). Vrijednost im je u ostalom nejednaka; ako ih i ne dobivamo iz svoje duše razmišljavanjem, opet se hoće jasna suda, da valjano odaberemo, što se može upotrebiti, i da to pravo upotrebimo. Ovakova dokazala navodi Ciceron u spisu „De oratore“ 2, 27, 116. Dokazala su druge ruke unutrašnja (ἔντεχνα), koja crpemo upravo iz samoga predmeta i iz svoga razmišljanja.

Da možemo steći sve bogatstvo predmeta, valja nam poznavati nalazišta (τόποι, loci) mislî. To su opća gledišta, koja vrijede za bezbroj pojedinih dogadjaja. Samo tko s lakoćom nalazi put od pojedinosti do općenitosti i od općenitosti do pojedinosti, može predmet s pravom točnošću obraditi. Generalizaciju nazivlje Ciceron više puta glavnom sposobnošću govorničkom, a upravo ona i uvodi u prikazivanje jedinstvo, suvislost i metodu. Ova nalazišta treba da znade govornik i pisac. Isto tako treba da je vješt govornik i pisac podredjivanju. Samo tako se može nadati, da će mu zasjati sve strane njegova predmeta, samo tako će moći bogatstvo svoga predmeta urediti, svezati i oživiti. Aristotel je neumoran u postavljanju općih gledišta, a Ciceron ide tragom njegovim, premda u svojim glavnim djelima retoričkim ne govori najobilatije o njima. Dakako i nalazišta su još uvijek veoma mnogobrojna, pa se hoće ne samo dugačke

vježbe, nego i sigurna nagona, da u svakom pojedinom događjaju nadješ najbolja gledišta. I najfinija i najjasnija topika ne može nespretnjaka sačuvati od pogrješaka, ne može pustoj i neplodnoj unutrašnjosti podati bogatstvo. Takov čovjek često kuca na neprava vrata i onda predmet steže u okvir, koji se protivi njegovoj prirodi ili mu bar ne dopušta, da se jasno istakne. Tako je često nastajalo s pomoći topike ništavo, razvučeno naklapanje, koje bi kao moglo opravdati Kantovu definiciju, da je topika uputa u mnogorjeku brbljavost. Pa ipak nema druge metodske upute, kako valja otkriti sakriveno blago koje teme. Vještaku će uz njenu pripomoć krila porasti, slabije vješta oslobodit će ona od neugodna pritiska nesigurnosti i nepouzdanja. Ako u istinu nespretan i duhom siromašan čovjek i s pomoću njenom ne može dalje od dosadna brbljanja, onda se pravilima topike dešava ono, što i drugim pravilima u opće, koja mogu silu razvijati i voditi, ali jê ne mogu stvarati. Svaki je normalan čovjek u svojoj unutrašnjosti bogatiji, nego gdjekad i sluti. Mnogi su ga slučajevi života porazili, skupio je bezbroj iskustava, koja tek pripadom probijaju do površine svijesti. Ova zatomljena blaga treba s pomoću topike podići, upotrebiti, dovesti u zgodne sveze. Tako se opori duh podaje, te daje na porabu svoje bogatstvo. Istina mnogi i mnogi veliki pisci i govornici nisu možda ni znali za pomoćnu struku, koju Aristotel zove topikom, ali nema sumnje, da su po unutrašnjem nagonu prema onomu, što uči topika, tražili plodonosna gledišta kao zvijezde prethodnice, pa tako svojemu prikazivanju podali bogatstvo i očuvali ga od nereda.

Pravila invencije idu samo za tim, da nadju, što je izvan duha našega ili u njemu samom, a ne teže za tim, da ni od čega što stvaraju. Ipak brojimo u invenciju i one upute, koje nastoji unutrašnjost do prigode obogatiti i tako utrti put budućemu uspjehu. Prije svega treba iskustva sabrati i organe shvaćanja u nas izoštriti. Sama su iskustva dvojaka. Ili su crpena upravo iz općenja s drugim osobama i iz dodira s drugim stvarima, ili su primljena već gotova od kudagod drugud, ponajpače iz književnosti. Uvijek usko područje osobnih iskustava treba povećavati, a u svakoga se pravog čovjeka nahodi nagon, da dobije potpunu sliku čovjeka. Ovdje mu dolazi u pomoć sve golemo bogatstvo književnosti. Kako se danas razvilo čovječanstvo, gotovo i ne možemo zamisliti naobrazbu bez velike lektire. I Ciceron i Kvintilijan drže lektiru nužnom za svoj idejal naobrazbe. Dašto nije do toga, da čitaš mnogo kakogod, nego razborito, što je dobro. Multum legendum, non multa! Ono, što

si pročitao, valja da i prisvojiš. A za to se hoće, da čitanje uhvati korijen u duši, a da ne prodje samo površno. Nije dosta samo uzimati i gomilati, nego valja nove predstave dovesti u svezu sa starima. Samo tako lektira oživljava, te podaje duhu krila i okretnosti.

I prezirač retorike ne može pravo prigovoriti prvomu dijelu retorike, invenciji, jer ne ide za tim, da umjetnički dotjera misli, nego da nadje zgodne misli. Riječ Katonova „Rem tene, verba sequentur“ (Shvati predmet, a riječi će slijediti) nije naperena protiv invencije. Jamačno je ovaj odio retorike bar toliko opravdan, koliko pravila formalne logike, ako nije i više. Svak će dopustiti, da su pravila prave retorike za teoriju važna, jer nam obasjavaju najotmjeniju čovječju djelatnost, postanje i razvoj mislî. Ali su ova pravila važna i za praksu. Istina je, da rječitost, kao prosto umijeće, nije u početku potekla iz svijesne i okretne porabe onih retoričkih pravila, kao ni pojezija iz pojetike ni jezik iz gramatike. Nego su pravila udešena po djelima znamenitih ljudi, koji su ih stvarali bez teorije. To je jasno shvaćao i Ciceron. Kad su ljudi stali dublje razmišljati o velikim ovim djelima, izišlo je na vidjelo mnogo finoća. Na taj su se način sve umjetne forme razvile iz prirode; svagdje je svijesno stvaranje postalo s vremenom sve važnije, a samo se po sebi razumije, da nijedno polje stvaranja nije ostalo prosto od cifrarijâ i igrarijâ. Samo genijalan čovjek može sam po sebi, po svojemu nagonu uvijek naći pravi put. Velika gomila običnih smrtnika prištedjet će mnogo truda i vremena, ako u retorici kao i u drugim područjima pripazi na ona pravila, koja napokon nisu samovoljno izmišljena, nego osnovana na proučavanju u istinu znamenitih djela. Tko umije ova pravila sa sigurnim sudom upotrebljavati, približit će se lakoći genijalnih ljudi u stvaranju.

Svakako odviše utančena pravila o općim gledištima (loci communes) mogu biti pogibeljna. I Ciceron je znao, da bi to moglo slaboumnika dovesti do puste brbljavosti. Zato i veli Ciceron, da se teorija invencije mora zadovoljiti jezgrom i okaniti se cjepidlačarenja. No u iznalasku i porabi glavnih misli treba da se duh dobro izvježba, ako želi, da uz redovnu nadarenost dodje do metodskoga i umjetnoga razvoja misli. No tko je jezgru shvatio, veli Ciceron, ne treba mu za sve posebne slučajeve odjelitih pravila.

Biće su svakoga pismenoga i naustičnoga prikazivanja — dokazi. Aristotel se u svojoj retorici mnogo bavi oko njih, dok slabije mari za obrazovanje govora. Težište Ciceronovih retoričnih spisa nije na istom mjestu. U opreci prema običnim

retorima i on jednako ističe, da obliku podaje važnost i ljepotu istom sadržaj. Ali se on ne zadržava toliko vremena kod početnih operacijâ mišljenja, koje se u svakoga čovjeka, koji je normalan, pravo i točno ovršuju gotovo besvjestice. Retorički je dokaz dakako pokraćen postupak (entimem), ali ipak treba, da se uvijek može raširiti u potpun silogizam. U tom je retorička, ili ako hoćemo, književna forma dokazivanja odraz običnoga govorenja. Bilo bi i dosadno i zališno, dapače i neprirodno, kad bi tko uvijek prikazivao predmet strogo izvedenim dokazima. I najjednostavniji čovjek tako je izvježban u stvaranju zaključaka, da neprestano s potpunom sigurnošću prelazi mnoge spojne članove. Najgora je pedanterija, kad tko hoće da sve kaže. Majstor se sloga pokazuje upravo u tom, što mudro premučava. Ono, što se samo po sebi razumijeva, samo bi smetalo onome, što se upravo želi istaknuti i dokazati. Treba koješta ostaviti, da se čita, što vele, izmedju redaka. Logično je dokazivanje monotono, široko i suhoparno, a uza to se pričinja nekako ishitreno i ukočeno. Kako u našim tjelesnim kretnjama jedan stadij brzo i neopazice prelazi u drugi, tako se i mišljenje dapače tromih ljudi ovršuje uvijek još mnogo brže, nego kad bi tko sve logički točno isticao. Takov je evo i retorično-književni oblik dokazivanja: okretan, lagan, raznolik, izostavljajući doimlje se življe i umije uvijek logičnu okosnicu zgodno zaodjenuti.

Ipak je logična ispravnost u mišljenju i dokazivanju nužno svojstvo govorničko i književničko. Sastav djela treba da je dobro zglobljen, inače i nije vrijedno dogradjivati i kititi djelo. Ne naliče živim bićima, nego blistavim lutkama književna djela, u kojih nema čvrste zgrade mislî. Zato je prva zadaća invencije, da nadje misli, slične glavnim gredama, pa da ih sklopi, kako valja. Samo tako će neodredjene misli naći središte svoje kristalizacije. Troma gomila sabranih misli počne tada vreti, pa se onda okupljaju srodne misli, k njima pridolaze i neznatnije, a glavne misli, koje su se možda s početka činile gotovo suvišne i proste, drže na okupu vas poredak.

Na taj način valja logiku držati pomoćnom strukom retorike. I ako ne može logika stvarati misli ni iz čega, opet nas uči, kako ćemo pustu gradju obraditi i složiti. Samo zaključivanje tako je prirodna operacija, da mu se ne treba učiti; no logika nas upućuje, kako ćemo množinu sastaviti i iskustvo upotrebiti; pokazuje nam put do općenitosti, do generalizacije. Poimence je generalizacija mučan posao, koji valja metodski izučavati. Ta ona bijaše u sva vremena, ako je bila prenagla, glavni izvor

zabludâ. Logici pripada i umijeće definicije, koja je nužna i govorniku i književniku. I svezu izmedju predjašnjega i kasnijega valja s logičnom bistrinom upoznati, da se ne drži uzrokom i posljedicom već zato, što je jedno bilo prije, a drugo kasnije.

No govornik ne želi samo poučavati i dokazivati, nego i omiljeti, ganuti i potresti. A to vrijedi i za književnike. Učenjaci pojedinih struka idu jedino za tim, da poučavaju i tumače, dok govornici i književnici (n. p. pjesnici) misle na svega čovjeka. Sve, što nam se govori, treba da je osnovano na sigurnom tlu razuma. Ali čovjek ne misli samo. Ako hoćeš, da predobiješ slušatelja ili čitatelja, nije dosta, da govoriš samo njegovoj glavi, nego treba da govoriš i njegovu srcu. Da se to može složiti, najljepše nam dokazuju govori Demostenovi, koji mogu potresti dušom, a opet su potpuno jasni u dokazivanju. Invencija treba da pazi i na ono, čime će govornik osvojiti slušatelja.

II. Drugo mjesto u retoričnoj tehnici zaprema nauka o poredjaju gradje (dispositio, τάξις, διάθεσις). I o njoj govori Ciceron u svojem djelu „De oratore“ (2, 76—81). Kad si potpuno proučio predmet, treba ono, što si našao, poredjati. Odatle se nadaju prirodno ovi glavni dijelovi: uvod, prikazivanje, dokazivanje i pobijanje, a napokon konac.

Svrha je uvoda (exordium, principium), da slušatelja zgodno pripravi za predmet i za predavača, da pobudi u slušatelja pozornost i da mu olakoti razumijevanje (benevolum, attentum, docilem reddere). Prvi je dojam često veoma važan i odlučan. Ujedno je potrebno, da se slušatelj odmah uputi u jezgru. Predmet sâm valja da mu se čini vrijedan njegove pažnje, da bude voljan slušati. U kratko uvod hoće da osvoji slušatelja i čitatelja. Zato je takodjer znatno, da se govornik bez taštine umije prikazati kao razborit i čestit čovjek.

Kako su slušatelji obično za osobinu pojedinih slučajeva slabo pripravljeni, treba da uvod segne nešto dalje. Prirodni mu je tečaj od općenitosti do pojedinosti, jer je općenitost vazda nepripravljenu umu bliža nego pojedinost. Uvod će od dobro odabrane točke po putu, koji nije odviše dugačak, dovesti do same teme, koju valja obraditi. Samo u dogadjajima, koji su svima poznati i jasni, ne treba uvoda. Tako je na priliku prvi govor protiv Katiline bez uvoda. Često je opet zadaća projemija (uvoda) ne samo pripraviti slušatelja za predmet, nego takodjer suzbiti protivnost slušateljâ. Predmet govora možda je u opreci s općim mišljenjem ili nameće slušateljima bolne žrtve, kao n.

p. često u Demostena. Uz takove teške okolnosti hoće se uvodu najveće umjetnosti i pomnje. Slavan je primjer ove ruke uvod govora, koji je izrekao Ciceron kao konzul protiv zemljišnoga zakona tribuna Rula. Zemljišni zakon bješe popularan, no Ciceron je ipak umio puk osvojiti za se.

Izuzevši ovakove osobite dogadjaje uvod će nastojati bez ikakove buke, da neopazice osvoji slušatelja. Ciceron veli, da bez sumnje uvod ne smije biti žestok i ratoboran. A to vrijedi i za književnika. Zadaća uvoda i nije, da nahrupi na slušatelja i čitatelja, nego da pobudi u njih pažnju. A to nije lako. Prije svega uvodu su odmjerene uske granice. Već iz daljine treba da se razpoznaju razmjeri. Prije smo kazali, da se uvod pomiče od općenitosti do pojedinosti, no pri tom valja uzeti na um, da je općenitost relativan pojam. Kako historik svoj odjeliti predmet ne smije započeti s kratkom povješću od postanja svijeta, isto je tako naopako i izazivlje ironiju, ako u govoru iza svečana uvoda dodje pretrijezno raspravljanje. Radjaju gore, a rodit će se smiješni miš, reče Horacije (parturiunt montes, nascetur ridiculus mus). Uza vas opći značaj treba da uvod bude ujedno dobro označen i da prospe zrake svjetla. A da se to postigne, valja crpsti iz same unutrašnjosti predmeta (ex ipsis visceribus causae, veli Ciceron). Na početak — veli Ciceron — mislim istom na koncu. Da nadješ zgodan uvod, valja da si promozgao vas predmet. Samo na taj način moći će uvod ispuniti svoju zadaću.

Nije dosta, da se uvod očuva od ništave fraze: hoće se, da bude u organskoj svezi s ostalim dijelovima. Svaki uvod pripada osobitu slučaju; ako pristaje i mnogim drugim sličnim slučajevima, onda je jasno, da nije dobro sklopljen u organizam. Uza sve to može uvod obilovati mislima, koje pobudjuju, kako pokazuju uvodi Ciceronovih filozofijskih djela. Ovi uvodi sami su po sebi zanimljivi i rek bi samostalni, te rijetko kad pripravljaju čitatelja za osobit predmet spisa.

Za uvodom je prirodno mjesto, da se naznači tema (propositio). Naznaka treba da bude nada sve jasna i oštra, da rasprava od početka poteče sigurnim smjerom. Zato valja dobro upoznati samu jezgru. Što Ciceron govori o tom za sudbenu rječitost (de orat. 2, 31 i 39), vrijedi u neku ruku i za sve ostale pismene rasprave. Nebrojeno bogatstvo pojedinostî može se (veli Ciceron) svrstati pod neznatan broj općih kategorija. Istom ovako dobiva pojedinost pravi smisao. A upravo je zadaća propozicije, da pravi smisao oslobodi od svega, što je sporedno.

Ovo apstraktno jedinstvo teme često pobudjuje, da temu

podijelimo (divisio, partitio), pa će ova podjela kratko i jasno istaknuti glavna gledišta. Podjela ne smije bitnih članova izostaviti, a opet se ne smije predaleko izgubiti u cijepanju, već treba da je prirodno izvedena iz unutrašnjih svojstava predmeta. Inače zabunjuje, mjesto da objašnjuje. Formalnu su diviziju često nazivali pedantnom i pobijali jê, pobija jê u neke i sam Ciceron, koji je u praksi na nju mnogo pazio. Zato podjela ne smije biti nasilna, već treba da je ukusna i da samo tiho napomene čvorove.

Izmedju uvoda i propozicije nahodi se u sudbenom govoru pripovijedanje dogadjaja (narratio). Staro je pravilo glasilo: naracija mora biti kratka, jasna i vjerojatna. Prvi se zahtjev čini Aristotelu (rhet. 3, 6) smiješan, jer će jasnoća odrediti, hoće li naracija biti kraća ili duža. I Ciceron doduše želi, da u naraciji ne bude suvišnosti, ali odmah dodaje, da prevelika kratkoća dovodi do nejasnoće. Naracija treba da zanima i uvjerava. I drugi je zahtjev relativan. Ciceron doduše veli, da bi nejasnoća na ovom mjestu bila kobna, ali je opet istina, da je umijeće pripovijedanja tajna, koja se ne može razabrati iz suhih pravila. Svakako treba da se naracija čuva prevelike suhoparnosti i preduge govorljivosti. Ono, što je značajno, treba živo prikazati ne štedeći potrebnih riječi; a što je sporedno, dosta je tek natuknuti. Motivi činâ nada sve treba da se jasno iznesu. Za sam nakit ne mogu se dati posebna pravila; tu se nahodi prema predmetu i okolnosti velika raznolikost. Ipak ne smijemo zaboraviti, da jednostavna prirodnost podaje pripovijedanju osobit čar i da najjača pomagala ne radjaju vazda najjačim dojmima.

Poslije ovih pripravnih dijelova dolazi dokaz (confirmatio) i pobijanje (refutatio). Ako pregledamo nadjenu gradju, veli Ciceron, opazit ćemo mnogo zgodnih misli, koje možemo upotrebiti. Ali i izmedju njih valja strogo birati. Prije svega valja ukloniti sve dokaze, koji su slabiji, a od jačih one, koji nisu savršeni. Napokon valja prebrati sve dokaze, pa okupiti samo najbolje dokaze, a poimence ukloniti onakove, koji su samo jeka glavnih dokaza. Sam Ciceron veli, da dokaze ne broji nego da ih važe (de orat. 2, 76, 309: equidem cum colligo argumenta causarum, non tam ea numerare soleo quam expendere). Dokazi idu uvijek samo za poukom. Oni će biti nalik na krv, koja se razlijeva po svim dijelovima tijela, pa će dokazi ne samo poučavati, nego i osvajati i potresati sami po sebi.

Ne bi bilo dobro dokaze poredjati tako, da se prije iznesu jači, a onda istom slabiji. Prirodan je upravo obrnuti poredjaj. Ipak Ciceron preporučuje, da najslabijih dokaza ne stav-

ljamo na prvo mjesto, jer se hoće da se već na početku izvede jak dojam. Zato će biti najbolje na početku iznijeti jake dokaze, u sredini nešto slabije, ali ipak još zgodne, a najjače valja pričuvati za zadnje mjesto. Tako uči i Kvintilijan. Na taj je način i Nestor poredjao svoje čete (u Ilijadi 4, 299).

Konac (peroratio, conclusio) imade isto tako važnu zadaću kao i uvod. Konac ne smije biti pusta prikrpina. Već je hora, da se izvojšti pobjeda. Ciceron više puta ističe, da nijedan dijel govora ne govori samo duhu (docere), nego i srcu (conciliare, permovere), ali ujedno dodaje, da je koncu osobita zadaća ganuti čuvstvo u slušatelja. Za početak konkluzije pristaje mala rekapitulacija (collectio, enumeratio, ἀνακεφαλαίωσις), da se osvježi uspomena, da se prikupi, što je rastreseno, i da se sabere za jak glavni dojam. Stari retori pripisuju koncu zadaću, da pobudi milosrdje, gnjev, strah, mržnju, u opće jake afekte, ali to dakako u prvom redu valja za praktičnu rječitost, poimence sudbenu. Ipak se može tvrditi, da svim književnim vrstama pristaje na koncu toplina i svečanost. Ovdje je mjesto mislima, koje su jake uhvatiti dubok korijen, ovdje je zgodno otvoriti daleke perspektive. Ostavlja duboke tragove, ako se predmet u svojim posljedicama i svezama kao gubi u daljinu. Tko tako završuje, ostavit će u duši žalac, koji će poticati na dalje razmišljanje.

Kako se vidi, sva su ova pravila dispozicije udešena prema prirodi. Gdje nema osnove i reda, ne može govor biti savršen. Ipak su i ovomu dijelu retorike mnogi prigovarali. Istina je, knjiga s dobrim sadržajem može više vrijediti nego djelo sa slabim sadržajem, ma kako dobro uredjeno bilo. I za dispoziciju vrijedi, što u opće za formalna svojstva: ona su nemoćna sama po sebi bez sadržaja, ali samo s pomoću njihovom može misao razviti svu svoju umjetnost i potpunu ljepotu. Red doduše nije najviše književno svojstvo, ali mu je korijen prirodan, te je više nego samo san kakova pedanta.

III. Na trećem je mjestu starinske retorike nauka o izrazu (elocutio, φράσις), koju Ciceron potanko obradjuje u spisu „De oratore“ (III, c. 10, 25, 26, 30, 31, 37 — 54) i u djelu „Orator“ (c. 19 — 71). Ovaj dio obradjuje u istinu ono, što je značajno po djelatnost govorničku i književničku. Osobito ističe Ciceron, da su riječi i misli od prirode isto. S toga je lažna retorika, kad se mislima traži uvijek što bogatije i kićenije ruho, nego je po zakonima prave retorike najviša ljepota izraza — primjerenost. Izmedju riječi i misli treba da je potpun sklad. I Ciceron zato ne drži, da je dovoljan zdravi razum za dobru

rječitost. Filozofija mu se čini za umijeće govora upravo nužna; on se ne slaže sa Sokratom, koji reče, da su svi dosta rječiti u onom, što znadu. On doduše veli, da ne zna ljepšega uresa govoru, nego kad se riječ kao rodi iz samoga predmeta, ali ipak dodaje, da samo znanje nije dovoljno za govorničku sposobnost. Uz sretan dar hoće se i studije, hoće se vježbe, da umijeće govora potpuno procvate. Njemu je idejalom naobrazbe, kad se veliko znanje složi s vještom retorikom.

Velik je paradoks, kad se pobija govornički dar, u kojemu osobina čovječja dozrijeva. Čovjeku je govor ponos, najljepši ures njegova duha. Vježbajući se u govorenju čovjek izvježbava svoju najplemenitiju snagu. Zašto bi mu se kratilo, da razvije njene klice i da je umjetnički dotjera? Neki odvraćaju, da je jezik samo odijelo mislî i da mu je zadaća zgodno zaodjenuti misli; a sve, što je preko toga, drže, da je zlo. Znači na zlo upotrebljavati govor i iznevjeravati se prirodi njegovoj, kad nastojimo, da s pomoću govora dobijemo samostalne dojmove. Svrha je jeziku služiti, a ne zapovijedati.

Poštena će se retorika s time složiti. I Ciceron ne kaže ništa, što bi se tomu protivilo. Ali jezik ispunjava svoju zadaću potpuno istom onda, kad obasjava sve strane misli i tako je izrazi, da je i drugi jasno i duboko shvate. Što je preko toga, doista je ništava igra riječima, koja se mora osuditi. Na žalost ova se granica ne može strogo i točno odrediti. Govor većine, govorila ona ili pisala, pokazuje samo grube orise mislî, kadikad samo zasjenjene. No čitatelji onda nadopunjavaju nesvjestice iz velike riznice svoga iskustva. Sasma je drugačije, kad isto kaže majstor riječi. Koliko sjaja prodre u dušu čitateljâ i slušateljâ! Ono, što sami osjećaju, vide, da je ovdje natkriljeno. Čini im se, kao da slušaju objavu, a srećne i zgodne rečenice prolaze od usta do usta.

Ovu su čarobnu snagu govora ljudi već davno zamijetili, te su stali razmišljati o smislu riječî ne razlikujući još točno svih pojedinosti. Ponajprije ih zanimaše zvuk. Zatim su nastojali u ugodno složenim rečenicama izražavati misli. I zvani i nezvani dali su se na to, da prisvoje umijeće, koje im je pomagalo, da osvoje druge ljude i da se podignu nad ostale. Dašto bilo je i zlih upotreba. Kad su pronadjena pomagala umijeća, nije čudo, što su ih se laćali ne samo razumni ljudi nego i oni, kojima je to bila igrarija. Ovu sudbinu nahodimo i u drugim umjetnostima.

Na lažnu retoriku udarali su ozbiljni ljudi, ali borba ne poznaje mjere. Neki su pregonili. Tako nije pravo, kad se kaže, da je misao sve, a do oblika da nije stalo. Nikako se ne može

dopustiti, da je sva retorika kao umijeće lijepoga izraza suvišna. Tko se trudi oko toga, da što bolje izrazi misao, radi u prilog i samoj misli.

Tražeći pravi izraz ispitujemo ujedno dubine misli. Bez ovoga traženja lako se može mišljenje prometnuti u sanjanje. Zajedno s oblikom dotjeruje se i misao. Retorika ne dodaje misli, što joj ne pripada, a još manje svojim velom zamućuje prirodnu jasnoću misli. Samo to se može dopustiti, da govor uza svu pomnjivu kulturu izobraženih naroda još uvijek ne može obasjati sve dubine misli i sve pokrete osjećaja. Htjelo bi se često tisuću jezika, da izraze sve neiscrpno bogatstvo naše unutrašnjosti. U drugu ruku ipak je ujamčeno, da smo potpuno prisvojili u istinu samo one misli i osjećaje, za koje nam je pošlo za rukom naći razumljiv izraz. Dokle će još riječ doprijeti, to ne možemo kazati. Što obični smrtnici nisu mogli izraziti, za to su veliki pisci više puta našli za čudo zgodan izraz. To je u opće zadaća književnikâ, da objavljuju ono, što drugi tek tamno naslućuju ili osjećaju.

Najstariji pjesnici i književnici nastojali su zaodjenuti u riječi samo ono, što je dozrelo u duši njihovoj; kasniji su neki pisci dašto htjeli, da se doimlju tek praznim riječima, a to je upravo lažna retorika.

I prava retorika ne zadovoljava se samo onim, što je upravo nužno. Ali njezin cilj nije, da iznosi lažne predstave, nego da sa sviju strana rasvijetli misao s pomoću jezičnih izraza i tako izazove dobru sliku misli, a ne tek slabe orise. Uz razumnu djelatnost dozivlje retorika još u pomoć razmnivu i čuvstvo želeći tako, da se dojmi ne samo duha nego i srca.

Zajednički je znak govorničke savršenosti, kako uči Ciceron, stroga primjerenost izraza, koja je prema predmetu različita. U jezgri se mogu razlikovati neke glavne skupine sloga (stila). Držeći se obične podjele Ciceron razlikuje prosti, srednji i uzvišeni slog.

Jednostavni slog (tenue genus, ἰσχνὸν γένος, orat. 23, 76—26, 90) pristaje jednostavnu predmetu. Glavno mu je svojstvo prirodnost. U njega nema osobita nakita ni naprave. Jasno i jednostavno zvuči ovaj govor. Odlikuje se time, da je oštar i izrazit. Kao majstoru ovoga sloga divili su se u Grčkoj i u Rimu Liziji. Medjutim je čar jednostavnoga sloga teže označiti, nego bi se i mislilo. Ciceron veli, da se mnogi i mnogi drže vještima ovako pisati, a ipak na djelu ne pokazuju ove vještine. I za ovu vrstu sloga nije dosta, da se izraziš lako i površno. I ova je vrsta umjetnička, pa ju je s tim teže naći, jer pored sve umjetnosti treba da ostane prirodna. Vidi se, da se ovaj slog ipak nešto uzdiže nad svakidašnji govor. Nigdje se ne opaža prije nego ovdje, ako je što previše. A kako lako možeš iz ove pogrješke zabasati u suhoparnu svakidašnjost izraza! U uzkoj sredini nahodi se fina i duhovita primjerenost pravoga jednostavnoga sloga. U opće ova rječitost, koja se služi tako blagim pomagalima, u javnom životu obično ne izazivlje većega uspjeha. Fini je ukus starih Atenjanâ dakako umio cijeniti ovakovu vrlinu, no u Rimu valjalo je govoriti punije i jače. Dapače treba priznati, da je punoća i jakost u opće značajna za običnu rječitost. No u svim književnostima veoma je široko polje jednostavnoga sloga, jer pretežitoj većini predmetâ pristaje obradba u ovom slogu. Gdje se ne ide za praktičnom svrhom pred neobrazovanom svjetinom, bit će za prikazivanje odlučan ukus obrazovanih ljudi. koji je vazda više ili manje atičan. Najčuveniji prozajici moderne književnosti služili su se takodjer ponajpače jednostavnim slogom. U samoj rječitosti može se reći, da u opće uvodu govora pristaje jednostavni slog. Prirodan je tečaj, da se uzlazi. Jednostavno govoriti ne znači govoriti suhoparno. I u jednostavnom slogu imade nakit, ali nije osobit. I jednostavni slog pazi na uho, ali ne mari za ponosniji ritam. Ovakav je govornik uza svu jednostavnost ipak elegantan, kako veli Ciceron, jer bira (eligit).

Izmedju jednostavnoga i uzvišenoga sloga nalazi se srednji slog (medium genus, μέσον γένος, kasnije takodjer ἀνθηρὸν ili γλαφυρὸν nazvan, orat. 26, 91—27, 96). Kako jednostavni slog ide za tim, da poučava (docere), tako srednji nastoji nasladjivati (delectare) po nauci starih retora. Ugodna neka punoća i elegancija u modernom smislu značajna su svojstva srednjega sloga Od retoričnih pomagala odabira ona, koja podaju prikazivanju zvučnost i sjajnost. Češće, nego ona druga dva sloga, ovaj se slog primiče pjesničkomu jeziku, premda nije isprvice obilovao pravim pjesničkim elementima onoliko, koliko u modernim književnostima veoma raširena pjesnička proza. I ovomu slogu nameću se neke pogibelji Njegova se punoća lako može prometnuti u ništavu mnogorječnost, a njegova elegancija lako može nastati afektacija. No gdje se ovaj slog sa sigurnim ukusom upotrebljava, pokazuje se u živoj opreci prema neumjetnoj nemarnosti svakidašnjega govora. Duhovit izraz mislî i metaforsko obilje osobito gode ovoj vrsti. Ovdje su na mjestu i figurae concinnitatis (figure umjetna, zvučna spajanja riječî i mislî). Ali u svemu tomu hoće se prirodnosti. Dražest prestaje, ako joj se pridoda taština. I nakićeni srednji slog treba da se služi

samo onim oblikom, koji dobro prikazuje same misli. Svečano odijelo ove vrste zgodno je osobito za svečane prilike. Poimence se njom rado služi demonstrativna rječitost. Nijedna se vrsta nije u starini toliko na zlo upotrebljavala kao ova. Sva sofistička rječitost nije drugo nego izopačena srednja vrsta. Umjereniji bijaše Izokrat, ali je i njemu nedostajalo prirodne milote. Najsjajnijim zastupnikom ove vrste označuje Ciceron Demetrija Falereja. I praktični govornici, gdje im je dopuštao predmet, nisu prezirali ove vrsti. Nada sve nam i Ciceronovi govori podaju sjajne primjere srednje vrste, a za njegove retorične i filozofijske spise može se reći, da su pretežito pisani u ovome slogu.

Svu svoju snagu razvija govor istom u uzvišenom slogu (grande genus, σεμνὸν γένος, orat. 28, 97—99), koji dakako pristaje samo u istinu velikim predmetima. Ovdje ključa strast i moćan pokret. Što se govori o moćnoj, potresnoj sili rječitosti, vrijedi o ovoj vrsti, o ovom vrhuncu rječitosti. Nijedno pomagalo izraza nije za ovaj oblik govora presmiono. Samo se ne smije ova vrsta tašto igrati. Iz širokoga područja duhovitih uresa valja joj s pomnjom crpsti. Umjetnička pomagala jezika najobilatije će upotrebljavati srednji slog, dok se većine njih uzvišeni slog mora odreći, budući da ne pristaje njegovoj veličini. No uzvišenomu slogu pripadaju zato najjače patetične figure. I ova se rječitost može pokvariti. Prije svega bilo bi neukusno služiti se njome za nedostojan predmet. Pa i ondje, gdje je predmet uzvišen, može govornik bez dobra ukusa od uzvišenosti učiniti bombast (tumidum genus). Uza sav napon izrazâ treba da je i ovdje sve nastalo iz jasnih i prirodnih mislî i osjećajâ. Samo nenaobraženu čeljad može zadovoljiti lažna slika svečane veličine. Patetičnost je pravi živalj uzvišene rječitosti, te nije čudo, što su je u Rimu mnogo njegovali. Grk, a osobito Atenjanin bio je odviše umjeren, da bi najveći patos držao vrhuncem govorništva. Zato se Ciceronu, premda inače štuje Demostena, čini, da slavnomu grčkomu govorniku nešto nedostaje. Ne napunjava uvijek ušiju mojih (non semper implet aures meas), veli za nj. Kako mirno i jednostavno zvuče Demostenovi govori prema govorima Cicerona, koji običava otvorati sve cijevi rječitosti! I u našem modernom javnom životu imade zgodâ, kad treba da govor zablista i zagrmi, pa da trome duše podigne do visine svoga predmeta. A to isto valja i za pjesnika i za književnika.

Koja je vrsta najbolja? To se ne može odlučiti, ako se ne pogleda na predmet. Najbolja je u pojedinim slučajevima ona, koja najbolje pristaje prirodi predmeta. Zato i veli Ciceron, da

je rječit, tko može o neznatnu predmetu govoriti prosto, o srednjem umjereno, a o veliku uznosito (is erit eloquens, qui poterit parva summisse, modica temperate, magna graviter dicere, orat. 29, 101). Rijetko se i jedan predmet u svim dijelovima može jednako obradjivati. I u tragediji nije zgodno od početka do kraja napinjati patetične žice. Hoće se lakih prijelazâ iz jedne vrste u drugu, kako je već potreba.

A kako to, da su govornici tako različiti, premda je broj glavnih oblika ograničen? Čini se, da svaki govornik imade osobit slog. Jezik nije samo spoljašnja prikrpina, nego izvire iz tajnih dubina našega duševnoga i moralnoga bića. Zato je i mučno označiti individualnu crtu svakoga pisanja, koja je sad ugodna, sad neugodna, a ponajviše se ne može nasljedovati. U načinu govora i pisanja odrazuje se — ako baš nisu sasvim stvarne bilješke — naobrazba i značaj pisaca. Seneka veli: U ljudi je takov govor, kakov im je život (talis hominibus fuit oratio, qualis vita). A poznata je i riječ Buffonova, da je slog čovjek sâm (le style est de l' homme même). Stil je odraz unutrašnjosti; ako tko hoće da piše jasno, treba da mu je i predmet prije jasan u duši; želi li pisati uzvišeno, treba da mu je značaj takov. To vrijedi takodjer za pojedine narode i za pojedine periode. Biće se narodâ najbolje pokazuje u jezicima, koje su stvorili, a tko hoće da shvati duh pojedinih vijekova, prije svega će naći upute u tadašnjem jeziku i slogu.

Ogledajmo sada pomagala za izražavanje mislî. Na prvom su mjestu tropi (figure riječî). I jednostavna rječitost ne može se svagda zadovoljiti običnim pravim izrazom (proprie dicere), nego joj treba često u pomoć prizvati prenesene, metaforske izraze (translate dicere, de orat. 3, 38, 155—41, 167). I prostonarodni govor obiluje metaforama. Metafore, kao i druga retorična pomagala, imadu korijen u prirodnim nagnućima čovječjim. Zapravo su i svi izrazi, koji su pravi, isprvice bili tropi. Glavni trop metafora nije drugo nego pokraćena poredba, a nastala je ondje, gdje nije bilo pravoga izraza. Doskora se ona raširi i razvriježi po svemu jeziku. Ona pobudjuje duh, podražava maštu, daje govoru jasnoću i sjaj sve dotle, dok nije nezgrapna. Ona neumorno ište sličnosti i suvislosti; svagdje potiče pokret, život, osjećaj; oplemenjuje, što je obično, oživljava, što je mrtvo, čini zornim, što je tamno. Kadikad pokazuje slike iz daljine sasvim blizu, a kadikad opet na lakim krilima razmnive leti u daljinu. Ništa nije tako jednostavno, tako obično, tako suho, što metafora ne bi mogla dotjerati do toga, da se zazeleni i procvate. No ako je odviše nagomilana, lako će umoriti razmnivu i uro-

*

diti zagonetnom tamnoćom poimence, kad poseže predaleko. Tko sve pretvara u metafore, piše zagonetke, rekao je već Aristotel.

Druga su dva tropa: sinegdoha i metonimija (de orat. 3, 42), ali nisu tako važne kao metafora. Sinegdoha uzima jedninu mjesto množine, dio za cjelinu, pojedinost za vrstu i obrnuto. Metonimija (immutatio) zamjenjuje dva bližnja pojma, ali je valja upotrebljavati s velikom pomnjom; ona uzima posljedicu mjesto uzroka, gradju mjesto izratka, ono, što drži, mjesto onoga, što je sadržano, i obrnuto.

Na drugom su mjestu misaone figure (σχήματα διανοίας, orat. 39, 134—40, 139; de orat. 3, 52, 199—54, 210). Njihova je svrha, da jednostavnim učincima pridodadu nešto sile. Retori su složili svu silu imenâ, da razlikuju pojedine ove figure mislî. Kako tropi, tako i ove misaone figure ne će mnogo vrijediti, ako se bude činilo, da su mučno nadjene. I ove misaone figure ne smiju biti nakit, koji je vješta umjetnička ruka naknadno pridodala jednostavno izraženim mislima; već one niču same po sebi svagdje, kad je k mišljenju pridošlo nešto jače pobudjeno osjećanje.

Ponajprije imademo misaone figure, koje su osnovane na poredbi, te i nisu često ništa drugo, nego razvedeni tropi. Zato ih neki i broje medju trope. Amo ide prije svega alegorija (Horacije C. 1, 14 ladja države), hiperbola (odgovor Lacedemonjana: Borit ćemo se dakle u sjeni — in umbra igitur pugnabimus), litotet (non me fugit — nije me mimoišlo), ironija, oksimor, antiteza, paradoks, klimaks (u Cicerona: abiit, excessit, evasit, erupit).

Ali i samim načinom izricanja može se snaga misli znatno pojačati. To su figure u užem smislu. Amo ide: asindet (veni, vidi, vici), polisindet, elipsa, aposiopeza (Verg. Aen. 1, 139: Quos ego!), anafora (kad je na početku svake rečenice ista riječ), epifora (kad je na koncu svake rečenice ista riječ), epanalepsa (Cic. Cat. 1, 1: Fuit, fuit ista quondam in hac republica virtus). Ovamo idu i retorična pitanja.

Stari retori napominju još mnogo drugih, slabijih figura. Razumijeva se, da osobito jake figure pristaju samo svečanim mjestima. Tako bi n. p. bilo nezgrapno za neznatan dogadjaj upotrebiti prosopopeju, dok je Ciceron krasno u prvom govoru protiv Katiline uveo domovinu, da govori, a Platon u „Kritonu“ zakone (orat. 39, 138; de orat. 3, 53, 205). O figurama umjetna, zvučna namještaja (figurae concinnitatis) takodjer raspravlja Ciceron u orat. 39, 134—135 i 54, 180—182.

Nauka o tvorbi rečenicâ ide u praktičnu stilistiku, pa zato mnogi stilistiku prislanjaju kao samostalan dodatak gramatici. Stari su razlikovali parataktično pisanje (λέξις εἰρομένη), kakovo nahodimo n. p. u Homera, i kasnije periodično pisanje (λέξις κατεστραμμένη), u kojemu se misli podlažu jedna drugoj i onda sve zajedno vežu u skladnu cjelinu. Perioda se u Cicerona zove ambitus ili comprehensio, njeni glavni članovi membra (κῶλα, a sporedni članovi incisa (κόμματα). Perioda, bila ma koliko otegnuta, treba da ostane prijegledna. Glavna misao treba da drži na okupu obilje članova. Stari jezici, a poimence latinski, grade periode mnogo duže, nego je običaj i u opće moguće u modernim jezicima. Ciceron je gdjekad, da dobije dostojanstvenu periodu, koja uzlazi ili silazi, umetnuo i suvišne sporedne članove. Na taj način može težnja za periodizacijom uroditi bombastom. Naprotiv u retoričnim i filozofijskim djelima Ciceron sasvim rijetko čini takovu pogrješku. U poslanicama pak njegovim pretežu kratke rečenice, kako i pristaje razgovornomu tonu.

Stilističnoj vještini pripada i umjetan red riječi, a to vrijedi osobito za starinske jezike. Moderni su jezici slobodniji. U ostalom ovo umijeće poglavito valja prepustiti nagonu. Ciceron se osvrće samo na uho. No upravo njegovi govori pokazuju, što se sve može u prilog dojma postići zgodnim redom riječî.

Golemo mjesto zaprema u Ciceronovoj retorici nauka o ritmu (de orat. 3, 44, 173—51, 198; orat. 50, 168—71, 236). Osobito je znatan odsjek u spisu „Orator“. U tom je osjećanje starih bilo finije nego naše. I proza, uči Ciceron, imade ritam. A ovaj ritam odgovara prirodnoj potrebi našega uha. I o psihologijskom dojmu ritma govori Ciceron s velikom finoćom. To je najfiniji dio njegovih retoričnih spisa, a svrha je ovoj teoriji, da obasja ritamske instinkte čovječjega uha i da naznači pomagala, po kojima ih možemo zadovoljiti.

Kako se vidi, starinska je retorika obuhvatila vas razvoj mislî počevši od prvoga svitanja sve do umjetničke obradbe izraza. Jezgra je retorike Aristotelu u invenciji, a Ciceronu u elokuciji. Za nju postavlja Ciceron prvo pravilo, da izraz mora točno odgovarati misli. Odatle proizlazi drugo pravilo, da govor mora biti raznolik i da se mora lako i okretno povoditi za svim obratima misli. To vrijedi za sve književne vrste. Dakako za svaku vrstu preporučuje se poseban ton. Drugačiji govor pristaje filozofu, koji poučava, nego historiku, koji pripovijeda, ili govorniku, koji pobudjuje afekte (orat. 19, 62—22, 74). Danas je retorika izgubila hegemoniju nad ostalim vrstama proze, pa i one razlike nisu više onako oštre.

IV. Četvrto mjesto starinske retorike zaprema nauka o pamćenju, a peto nauka o predavanju. Obje su važne samo za praktične govornike. Pamćenje treba da je u govornika jako i pouzdano. Nije tek izuzetak, da su stari govornici pomnjivo izradjivali govor i učili ga onda naizust. To je posljedica onih velikih zahtjeva o formi. Ali i tko je već svoj predmet dobro obradio, ne može biti bez pomoći pamćenja, ako želi, da ostane vjeran svojemu pravcu i da sve postavi na pravo mjesto. Tako je brzo nastala teorija o pamćenju (mnemonika). Potpuno savršen govornik treba dakako da umije progovoriti i smjesta, ali se ne će ovom vještinom hvastati poput sofistâ. Bit će mu draže, ako uzima vremena, da se pripravi. Tko se prerano poda improvizaciji, veli Ciceron, ne će nikada dotjerati do savršenstva. Kvintilijan u odjelitu poglavlju (10, 7) govori o improvizaciji (subito ili ex tempore dicendi facultas, extemporalis facilitas). On se u opće slaže s Ciceronom, ali navlaš ističe, da se govornik mora uvježbati i u improvizaciji.

V. Osobito je važna za praktične govornike peta čest starinske retorike: actio, ὑπόκρισις (de orat. 3, 56, 213—61, 228, orat. 17, 54—18, 60). Predavanje u govoru jedino gospoduje (actio in dicendo una dominatur), veli Ciceron, ona odlučuje srećom govornikovom. Akcija je nijema tjelesna rječitost. Ona upravlja kretnjama tijela, ona je rječit izraz unutrašnjosti i sili slušatelja, da s govornikom čuvstvuje. Ali akcija ne smije da prijedje u glumačku živost. Njena je snaga u oku i u zgodnoj porabi glasa. I najveći govornik ne može uspjeti bez akcije; njoj je Demosten dao prvenstvo, kad su ga pitali, što je u govorništvu glavno.

X.

Povjest jezika.

1. Povjest jezika u opće. — 2. Povjest grčkoga i latinskoga jezika.

1. Povjest jezika u opće. Već smo kazali, da se danas jezik proučava ponajpače s historijskoga gledišta. Jezik se neprestano mijenja, ali to ne biva po kakvoj samovolji, nego po stalnim zakonima, kojima je temelj u fiziologijskoj skrukturi govornih organa i u psihologiji ljudske duše. Jezik se neprestano pomladjuje. Svaki gotovo naraštaj govori više ili manje različno od predjašnjega, po koja se čest jezika baštinjena od otaca ne upotrebljava, a opet po koja nova dolazi u običaj.

Povjesti je nekoga jezika zadaća, da pokaže promjene jezika za vijekova.

Promjena je neprestana, te se tiče jezika u svim njegovim pojavama. Mijenja se izgovor vokala i konsonanata, mijenja se naglasak, značenje riječî i njihova funkcija; sav zamršeni organizam jezika podvrgava se neprestanoj promjeni. No ove promjene nisu uvijek jednake; sad su više ili manje nagle, sad dolaze same ili pod utjecajem spoljašnjih uzroka, sad zahvaćaju više jednu čest gramatike nego drugu. Nagli razvoj kulture, veliki dogadjaji političnoga života, koji pokreću i pomiču razne česti naroda, dodiri s narodima drugoga plemena i jezika bilo u ratu bilo u miru — sve su sami uzroci, koji utječu na razvoj jezika, te mu uskoruju ili zaustavljaju promjene.

2. Povjest grčkoga i latinskoga jezika. Grčki i latinski jezik danas su mrtvi jezici, takovi jezici, kojima se ne služi više nijedan od živih naroda; ali ovaj izraz nije ipak sasvim točan. Grčki i rimski narod nisu nikad prestali bivati, jer se u današnjem grčkom i talijanskom jeziku vidi nastavak njihova života, i ako se jezici znatno promijeniše. Klasično doba grčkoga i latinskoga jezika samo su faze u njihovu životu. Mi vidimo onaj dio njihova života, koji se počinje s Homerom i Heziodom, pa s Nevijem i Enijem, ali se grčki i latinski govorilo prije toga vremena. A isto tako ne znamo točno ni njihova kraja.

Povjest grčkoga i latinskoga jezika u prvom redu proučava promjene njihove u klasično doba, ali joj se valja osvrtati i na tamne početke, ako hoće da uhvati pravu sliku.

U tom ispitivanju najstarijih slojeva treba filologu lingvistike, ona će mu pokazati, kako su se dijelovi govora razvijali u indoeuropskim jezicima, kako li napose u grčkom i latinskom.

Kad dodje filolog do pisanih spomenika, bit će mu historijsko ispitivanje samostalnije, dapače ovdje će mu valjati prekoračiti granice lingvistike, jer svaki pisac ima u neku ruku osobit slog. Sad će povjest jezika bilježiti promjene jezika u pojedinih pisaca, govoriti o raznim utjecajima.

Ovakove potpune historijske gramatike još nema, ali ima radnjâ, koje su dobre priprave za takovo djelo.

Načela povjesti jezika krasno je izložio Paul u svojem djelu „Principien der Sprachgeschichte“ (Halle, 2. izd. 1886., 3. izd. 1899.). On je historijsku metodu dobro složio sa psihologijskom, te se njegova knjiga drži najboljom metodskom knjigom za historijsko ispitivanje jezikâ u opće. Paul se mnogo osvrće

i na pojave grčkoga i latinskoga jezika. Neki zovu njegovo djelo evandjeljem novije lingvistike.

Povjest latinskoga jezika lijepo je prikazao u svezi s razvojem kulture i ćudi rimskoga naroda Weise u djelu „Charakteristik der lateinischen Sprache“ (Leipzig 1891; II. izd. 1899.). Isp. Šrepel, Rimska književnost i latinski jezik (Zagreb 1898.).

C. Bitne struke.

XI.

Povjest književnosti.

1. Razvoj književne povjesti. — 2. Metode. — 3. Znatnija djela o povjesti klasičnih književnosti. — 4. Glavni grčki i rimski pisci. — 5. Bizantinizam i latinizam.

1. Razvoj književne povjesti. Stari Grci i Rimljani nisu imali književne povjesti, kakova je danas; u njih nahodimo tek književnu kritiku i učenost, ali nema još povjesti. Književna se kritika počinje sa sofistima, a u Aristotelovim djelima (u Retorici i Pojetici) dobiva naučnu ozbiljnost i filozofijsku dubinu. Djela, koja su napisali Dionizije Halikanaršanin (spisi retorički), Ciceron (Brut), Kvintilijan (10. knjiga) i Longin (O uzvišenom), imadu mnogo finih estetičkih opažanja, mnogo dragocjenih historijskih bilježaka, ali to nije sustavna slika, kako se narodna književnost razvijala.

Književna se učenost započinje s gramaticima u Aleksandriji, Pergamu i u drugim znamenitim školama onoga vijeka. Vjekopisna djela, katalozi javnih knjižnica (πίνακες), tumačenja pjesničkih i prozajičnih djela, spomenice (ὑπομνήματα), predgovori (ὑποθέσεις) novih izdanja (ἐκδόσεις), učinjenih za školu ili opću porabu, imadu veliko i dragocjeno blago književnih bilježaka, ali ove bilješke nisu složene sistematično ni kritično. Razne vrste književnih djela razlikuju se u njima s dobrim estetičkim ukusom i razredjene su s pomnjom, ali se ne promatraju u historijskom razvoju, ne ispituju se uzroci, koji su u vremenu ili na mjestu podupirali ili zaustavljali razvoj njihov. Život pisacâ prikazan je

površno, a pisci su s pomnjom svrstani u odredjene kategorije (κάνωνες, classes, odakle i riječ klasici), ali se ne ulazi u psihologijske momente njihove književne djelatnosti. Grci i Rimljani na ovom polju kao da nisu marili za historijski smisao.

A nije ga bilo još ni u humanistâ, pa ni u filologâ poznijih vijekova. Istom u XVIII. stoljeću nahodimo prve pokušaje prave književne povjesti grčke i rimske.

Golemo djelo Fabricijevo (Bibliotheca graeca, Hamb. 1705.—28., i Bibliotheca latina, Hamb. 1696., s osvrtom na crkvene i bizantinske pisce) udari književnoj povjesti prvi temelj. To je točan bibliografijski popis klasičnih pisaca i obilna zbirka bilježaka svrstanih po kronologijskom redu i po odjelima. Razložito historijsko prikazivanje još to nije, ali je ipak prvi pokušaj. Medju djelima o latinskoj književnoj povjesti možemo kao jedno od prvih napomenuti golemo djelo Tiraboschijevo o talijanskoj književnosti (Storia della letteratura italiana, Modena 1775.—95.), u kojemu se u prva tri sveska raspravlja latinska književnost do Karla Velikoga.

U Njemačkoj je prvi nacrt prave sistematične i naučne književne povjesti dao Wolf na početku XIX. stoljeća, on je upravo otac klasične književne povjesti, te su onda iza njega učestala mnogobrojna djela drugih pisaca.

2. Metode. Na dva momenta treba da nada sve pazi književna povjest: da podade potpunu sliku o svoj umnoj i umjetničkoj djelatnosti kojega naroda u raznim fazama njegova života i da prikaže u temeljnoj koncepciji i u kasnijim promjenama razne književne oblike (τὰ εἴδη τῶν γραμμάτων), koje je koji narod stvorio. Prema tomu, da li se historik osvrće više na prvi ili na drugi momenat, bit će i njegova metoda različita. Zvat ćemo jè sinkronističnom, ako bude raspravljao sve, štogod je na književnom polju uradio narod u odredjeno doba, i ako ne bude govorio o potonjem periodu, dok nije svršio predjašnjega; naprotiv zvat ćemo njegovu metodu eidografijskom, ako bude napose raspravljao o pojedinoj vrsti pojezije ili proze od početka do kraja, te ako bude sa svakom vrstom postupao na tako odjelit način. Tako će n. p. eidograf raspravljati o epskoj grčkoj pojeziji, najprije će govoriti o Homeru i nastaviti o kasnijim epskim pjesnicima sve do aleksandrinskoga i rimskoga vremena; onda će raspravljati o lirici od najstarijih pojava sve do najkasnijih; zatim o tragicima i komicima, nadalje o historicima, govornicima i t. d. To su, kako se vidi, samostalne paralelne crte, odijeljene od prvih početaka sve do kraja. Naprotiv

sinkronist govorit će n. p. o vijeku Augustovu, pa će prikazati na okupu sve pjesnike i pisce sviju vrsta u ovom periodu, govorit će o njihovim djelima ma kakova bila; tek onda, kad svrši ovaj period vas, na isti će način obraditi kasniji vijek. To su rek bi katovi zgrade, koji se dižu jedan iznad drugoga, da izidje cjelina.

I sinkronistična i eidografijska metoda imade svojih vrlina i mana, svojih ugodnosti i neprilikâ; a možda i nije moguće sasvim strogo provesti jednu ili drugu metodu, a da djelo ne izidje donekle nepotpuno.

Eidografijska metoda jasnije iznosi na vidjelo značajne ideje, koje pripadaju nekoj odredjenoj književnoj vrsti i koje jê razlikuju od drugih vrsta, — pokazuje, kako se isti osnovni tip uzdržava i mijenja u razno doba i na raznim mjestima bilo po zajedničkoj djelatnosti naroda, po njegovu geniju, bilo po osobnim zaslugama. U ovoj se metodi dobro razabira jaka jezgra književne predaje, po kojoj ma koja vrsta književne tvorbe čuva uvijek značajne crte u spoljašnjoj fiziognomiji kao i u unutrašnjem svojem organizmu. Epopeja, kako ju je stvorio Homer, komedija, kako ju je sazdao Aristofan, tragedija, kako se javlja u Eshila, Sofokla i Euripida, imadu neke osobite značajne crte u svojem organizmu ne samo u kasnijim vijekovima grčke književnosti, nego i izvan Grčke u književnostima, koje je izazvalo nasljedovanje, n. p. u književnosti latinskoj i u književnostima modernih naroda. Držeći se ove metode vidimo u savezu sve kasnije promjene neke književne vrste bez prekida.

No u drugu ruku ova metoda može izazvati pogibelj, da držimo, da se u književnim djelima neke vrste nahodi unutrašnja apsolutna nužda i da im vrijeme i mjesto nameću nepromjenljive neke značajke nezavisne od osobnih sposobnosti autorskih. Još je veća neprilika, što se književna djelatnost nekoga naroda ne vidi nikada u svoj potpunosti, nego samo s jedne strane. Može se dogoditi, da ova metoda ne pazi na to, kako je cvatnja ili propadanje koje vrste u savezu s većom ili manjom djelatnošću na kojem drugom književnom području. Tako n. p. tko odjelito proučava povjest grčke epopeje, mogao bi pomisliti, da je književnost u V. stoljeću prije I. klonula, jer je u to doba epopeja gotovo zasjenjena, a ipak je to vrijeme — vijek Periklov, zlatno doba grčke umjetnosti. Isto tako može na taj način obradba biti nepotpuna, jer su mnogi pisci djelovali na polju raznih književnih vrsta. Govoreći o povjesti epske pojezije historik će Vergilija promatrati samo kao pjesnika Enejide.

Metoda sinkronistična, zgodno razdijeljena u široke periode, podaje potpuniju sliku onih prilika, u kojima je bila književnost svega naroda, a i djelatnost pojedinih pisaca iznosi u cjelini. Zato i može ova metoda točnije svršiti svoj posao.

Najbolje će biti, ako se obje metode na zgodan način spoje bez prestroge podjele. No kako će biti spojene, stoji do samoga predmeta i prirode one književnosti, kojoj valja pisati povjest. U tom se književnost grčka i rimska dosta znatno razlikuju.

Književnost se javlja u Grčkoj kao prirodna tvorina samoga naroda bez jačih spoljašnjih utjecaja, kao dopuna vjerskoga kulta, kao genijalan nakit gradjanskih i narodnih svetkovina. Naprotiv u Rimu književnost nastaje kao jasno nasljedovanje grčke književnosti po zasluzi nekih ljudi, a namijenjena je samo jednomu razredu, i to najbogatijemu i najotmjenijemu. Književnost u Rimu počinje se s onim vrstama, koje su cvale u Grčkoj u doba, kad ih je Rim uzeo nasljedovati.

Dva velika politička dogadjaja, koji su političkomu životu u Grčkoj dali nove putove, dadoše takodjer smjer i značaj književnosti, pa kako politička, tako se i književna povjest dijeli u tri velika perioda: prvi period seže od prvih početaka do perzijanskih ratova, drugi od perzijanskih ratova do Aleksandra Velikoga, a treći obuhvaća vrijeme iza ovoga velikoga širitelja grčke kulture po dalekim stranama istočnim. Rimska povjest nema ovako odredjenih granica. Prijelaz republike u carstvo u Rimu nije tako nagao i dubok kao pobjeda Aleksandrova u sudbi Grčke, pa su i razlike izmedju raznih periodâ u književnosti manje. Periodi rimske književnosti nisu medju sobom toliko različni po značaju i smjeru umjetnosti, koliko većma po većem ili manjem savršenstvu. Period je najveće cvatnje i najvećega savršenstva vijek Augustov, pred njime nahodimo vijek priprave, a za njime vijek propadanja, ali u sva tri perioda nahodimo gotovo iste vrste književne produkcije.

Nije tako bilo u Grčkoj. U njoj svaki period imade svoju osobitu proizvodnju, koja je u tom periodu dosegla svoj vrhunac. Prvi je period vijek epopeje i lirike, u njemu rade Homer, Simonid, Pindar, kojih kasniji vijekovi nisu dostigli; drugi je period vijek dramatične pojezije, rječitosti i historiografije, te se može reći, da Grčka na tom polju nije nikada ni prije ni kasnije stvorila savršenijih djela; napokon je treći period — vijek filološke i starinarske nauke i učenosti, te je Grčka u tom stvorila znamenita djela, kakovih nije mogao iznijeti nijedan narod prije modernih vremena.

Evo dakle u povjesti grčke književnosti, u prva dva pe-

rioda mogu sinkronistična i eidografijska metoda stupati zajedno jednim korakom, jer kako se pojedine vrste radjaju, tako se redom razvijaju i usavršuju, te kako jedna vrsta iščezava, javlja se na njezinu mjestu druga. Naprotiv u rimskoj književnosti i u grčkoj iza Aleksandra Velikoga sve se vrste više ili manje goje u isto vrijeme, pa se često dogadja, da jedan pisac s raznim uspjehom obradjuje razne vrste književne proizvodnje. Dok Eshil i Sofoklo pišu samo tragedije, a Pindar samo lirske pjesme, dok su Herodot i Tucidid samo historici, a Demosten samo govornik, dok to vrijedi u opće za sve književnike grčke u prva dva perioda, u rimskoj i u aleksandrinskoj književnosti mnogi su pisci i pjesnici i prozatori, kao Kalimah i Seneka, lirici i dramatici, govornici, filozofi, historici i učenjaci, kao Ciceron, Dionizije Halikarnašanin i Plutarh; ovdje je veoma teško pisati književnu povjest samo po jednoj metodi.

Neki historici klasičnih književnosti običavaju obradjivati gradju na dva razna načina. Ponajprije podaju opći prijegled po kronologijskom redu, kako se književnost izrazila u prerazličitim vrstama svojim, pa to zovu unutrašnjom povješću; a u drugom dijelu onda govore obilatije o pojedinim periodima i potanje prikazuju biografiju pojedinih pisaca. Tako postupaju n. pr. Bernhardy i Teuffel. Bernhardy razlikuju unutrašnju i spoljašnju povjest, a Teuffel stvarni dio i osobiti, pa osobni dio.

3. Znatnija djela o povjesti klasičnih književnosti. Djelâ ove ruke imade veoma mnogo, te ćemo ovdje istaknuti samo znatnija. Pored ovećih djela imade sva sila kompendija u svim europskim jezicima.

A. Grčka književnost.

Schoell, Histoire de la littérature grecque. Paris 1813. Ovo je djelo na talijanski preveo Tipaldi (Venezia 1827. d.), a na njemački Schwarze i Pinder (Berlin 1828. d.).

O. Müller, Geschichte der griechischen Litteratur bis auf das Zeitalter Alexanders. Breslau 1841. Djelo je objelodanio piščev brat. 4. je izdanje priredio i dopunio Heitz (Stuttgart 1882. - 4.). Ovo je djelo preveo na francuski Hillebrand (1841.), a na talijanski Müller i Ferrai. Jasnoćom misli i oblika, kao i genijalnošću gledišta ovo je djelo još uvijek jedno izmedju najboljih.

Bernhardy, Grundriss der griechischen Litteratur. Halle u 3 sv. 1836.—40., 4. izdanje I. sv. izišlo je 1876., a 3. izdanje II. i III. sv. 1872. —5. Drugi i treći svezak zapravo su samo II. knjiga. Prvi svezak obradjuje unutrašnju povjest osvrćući se na kronologijski razvoj pojedinih vrsta. Bernhardy razlikuje 6 perioda:

1) Počeci književnosti do Homera.

2) Od Homera do perzijanskih ratova; potpuno se razvija epopeja, javlja se i usavršuje se lirika, a proza se tek započinje.

3) Od perzijanskih ratova do Aleksandra; to je doba dramatike, sofistike, rječitosti i historije.

4) Od Aleksandra do Augusta, to je doba historičke i književničke erudicije, kao i eksatnih znanosti.

5) Od Augusta do Justinijana, to je doba nove sofistike i konca spekulativne filozofije.

6) Od Justinijana do pada Bizanta (1453.), to je vijek kršćanske bizantinske književnosti.

U druga 2 sveska obradjuje B. spoljašnju povjest, to su bilješke o pojedinim piscima. Ovdje se drži eidografijske metode. U 2. sv. govori pisac o epopeji (od Homera do Kvinta Smirnjanina), o elegiji i jambu (od Kalina i Tirteja do posljednjih Aleksandrinaca) i napokon o melicima (od Alkmana do posljednjih ditirampskih pjesnika Filoksena i Timoteja). U 3. sv. raspravlja pisac o drami, zatim o aleksandrinskoj pojeziji, onda o bizantinskoj pojeziji, a napokon o basni Ezopovoj. — Proze B. nije obradio.

Ovo se djelo odlikuje dubinom i širinom pogleda, pravednošću kriterija, obiljem umnih bilježaka, te pripada medju najbolja djela; ali na žalost slog je počešće taman i gotovo neprevedljiv. Zato i nije ovo djelo prevodjeno na druge jezike. Bilješke su pune bibliografijskih starinskih i modernih navoda, tiču se sviju najvažnijih pitanja filologijskih, ali su gdjekad pisane u polemičnom tonu, te su danas više puta zastarjele.

Mure, History of the language and litterature of ancient Greece. London 1850.—7. u 5 sv. Djelo dopire samo do Aleksandra Velikoga, ali ne obradjuje ni govornikâ ni drame. Piscu je milija estetička kritika od filologijske erudicije.

Munk, Geschichte der griechischen Litteratur. Berlin 1850. u 2. sv. (u 1. je pojezija, a u 2. proza), 3. izd. izišlo je 1880. To je popularna knjiga s mnogim izvacima u prijevodu.

Nicolai, Geschichte der griechischen Litteratur. Magdeburg 1867. Novo izdanje 1873. u 3 sv. Nicolai razlikuje 2 glavna perioda: klasični i poslije klasika (počevši od Aleksandra). Drugi period opet dijeli u aleksandrinski, rimski i bizantinski. Držeći se eidografijske metode govori ponajprije o prozi, a onda o pojeziji. Kasniji je vijek obilnije obradjen nego klasični. Djelo obiluje citatima, ali je pisano slogom teškim i zamršenim. Djelo nije prevedeno.

Bergk, Griechische Litteraturgeschichte. Berlin u 4 sv.; samo 1. sv. objelodanio je g. 1872. sam pisac, ovdje je odugačak uvod, a onda rasprava o Homeru i Heziodu. 2. i 3. sv. objelodanio je poslije smrti piščeve njegov učenik Hinrichs (1883.—4.). Drugi sv. govori o liricima, a treći o tragicima. 4. sv. objelodani Peppmüller (1887.), ovdje se govori o komicima i sasvim malo o prozi, a ima i dodatak o aleksandrinskom vremenu. I Bergk razlikuje

dva velika perioda; klasični vijek i vijek poslije klasikâ. Ova dva perioda opet dijeli ovako: a) epopeja, b) lirika i početak drame, c) vrhunac književnosti, i a) aleksandrinsko doba, b) druga sofistika, c) Justinijanov vijek. I Bergk ne obradjuje proze kao ni Bernhardy. Bergk je veoma jasan, navodi samo starinske izvore, raspravlja i o modernim pitanjima filologije, ali ne navodi modernih pisaca.

Mahaffy, History of classical greek literature. London 1880. u 2 sv.

Burnouf, Histoire de la littérature grecque. Paris 1869., 2. izd. 1885.

Sittl, Geschichte der griechischen Litteratur bis auf Alexander den Grossen. München 1884.—7. u 3 sv. U 1. sv. govori S. o epici i lirici, u 2. sv. o prozi (govorničkoj i historiografskoj), a u 3. sv. o drami.

Croiset, Histoire de la littérature grecque. Paris u 5 sv. 1888.—99. Djelo su napisala braća Alfred i Maurice. U posljednjem sv. govori se o aleksandrinskom vijeku. Djelo je napisano s potpunim poznavanjem predmeta i literature, ali nije opremljeno spoljašnjom napravom učenosti i premnogim citatima; oblik mu je sjajan, djelo se čita slatko, a odlikuje se nezavisnim sudom i dobrim ukusom.

Christ, Griechische Litteraturgeschichte. Nördlingen 1888.—9. To je dio Müllerove enciklopedije. Izašlo je već i 3. izdanje (München 1898.). Ovo djelo ide medju najbolja.

Susemihl, Geschichte der griechischen Litteratur in der Alexandrinerzeit. Leipzig 1891.—92. u 2 velika sveska. To je najveća povjest aleksandrinskoga vremena.

Petračić, Historija grčke literature. Zagreb 1892.—98. u 2 sv. I. sv. govori o književnosti od postanka do perzijanskih ratova, a II. o prozi u 5. i 4. stoljeću.

Musić, Povjest grčke književnosti. I. dio. Povjest grčke poezije u klasično vrijeme. Zagreb 1893.

Pored toga imamo svu silu kompendijâ o svoj književnosti i djelâ o pojedinim vrstama.

B. Rimska književnost.

Schöll, Histoire de la littérature romaine. Paris 1815 4 sv.

Bähr, Geschichte der römischen Litteratur. Karlsruhe 1828. 4. izd. u 2 sv. 1868.—70. Amo pridolaze 3 suplementa: 1. kršćanski pjesnici i historici 1836. (2. izd. 1872), 2. kršćansko-rimska teologija 1837., 3. period Karolingâ 1840. Na početku podaje B. opći prijegled.

Bernhardy, Grundriss der römischen Litteratur. Halle 1830., 5. izd. Braunschweig 1872. Djelo je napisano na način kao i njegova povjest grčke književnosti.

Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur. Leipzig. 5. izd. priredio Schwabe 1890. Poretkom i jasnoćom izlaganja, nezavisnošću i točnošću

suda, pravim obiljem bibliografijskih bilježaka ide ovo djelo medju najbolja. Teuffel obradjuje najprije stvarni dio, a onda posebni i osobni dio.

Nicolai, Geschichte der römischen Litteratur. Magdeburg 1881.

Munk, Geschichte der röm. Litteratur. 2. izd. u 2 sv. Berlin 1875. i 1877. s prijevodima.

Zoeller, Grundriss der röm. Litteratur. Münster 1891. Kompendiozno djelo.

Aly, Geschichte der römischen Literatur Berlin 1894. Veoma zgodna knjiga kao dopuna školske lektire rimskih klasika.

Schanz, Geschichte der röm. Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. München 1890. d. To je 8. knjiga Müllerove enciklopedije, te se može reći, da je to danas najbolje djelo ove ruke. Do sada su izašla 3 dijela (do Konstantina). Pisac se drži sinkronistične metode. Prvi dio i prvu polovicu drugoga dijela imamo već u 2. izdanju (1898.—9.).

Ribbeck, Geschichte der römischen Dichtung. Stuttgart 1887. d. u 3 sv. To je najsavršenije djelo o rimskoj pojeziji, a pisano je popularno bez citata upravo sjajnim slogom. Ribbeck je bio jedan od najboljih znalaca ovoga predmeta. Neke su partije (n p. o drami i Vergiliju) uzorne. Djelo je prevedeno i na druge jezike.

Sellar, The roman poets of the Republic. Oxford 1881.

Occioni, Storia della letteratura latina. Torino 1897.

Patin, Études sur la poésie latine. Paris 1883.

Pichon, Histoire de la littérature latine. Paris 1898. Djelo je pisano veoma ukusno.

Modestov, Lekciji po istoriji rimskoj literatury. S. Peterburg 1888. To su sveučilišna predavanja.

Maixner, Historija rimske književnosti. Zagreb 1884.

Šrepel, Rimska književnost i latinski jezik. Zagreb 1898. Po Birtu i Weiseu.

Druge kompendije i djela o pojedinim vrstama mimoilazimo.

4 Glavni grčki i rimski pisci.

Anakreonat, grčki pjesnik, rodi se oko g. 559. prije I. u Teju u Joniji, bio je uzgajač sina samskoga tiranina Polikrata; poslije smrti Polikratove preseli se g. 522. u Atenu, gdjeno ga je sa zanosom primio Hiparh, sin Pizistratov. Kad je i Hiparh usmrćen, čini se, da Anakreonat nije ostao u Ateni. Drugih vijesti nemamo. Umro je u dubokoj starosti, bilo mu je, kažu, 85 godinâ.

On je bio pjesnik životnoga uživanja, ljubezan, ali ne podao, razuzdan, ali ne ciničan. Bio je elegantna dvoranska natura, koja se svemu podaje. On slavi pjesmu, ženu i vino. Starina mu priznaje etičku cijenu; Platon ga zove mudrim, a Goethe-u se osobito svidjala njegova pojezija. Danas imamo još

samo malo ulomaka njegovih divnih pjesama, koje su spjevane jonskim narječjem uz neke primjese dorskoga narječja. U rodnom mjestu njegovu nadjeni su novci s njegovim likom, a kip od mramora, koji prikazuje pjesnika, nadjen je kod Montecalva 1835., te se sada nahodi u Rimu u villi Borghese-ovoj.

Antologija grčka. Epigram se u početku ponajviše sastavljao za natpise na grobovima, na zavjetnim darovima i spomenicima; dotjerao ga je u tom pravcu Simonid (556.—467.). Čuven je epigram spartanskim junacima, koji su pali kod Termopilâ. Pomalo su se uobičajili ovakovi natpisi i bez osobita povoda, pa se uzelo nastojati, da se velik sadržaj zbije u što kraći oblik duhovite rečenice, šaljive ili satirične navale. Tako je epigram postao najoštrijim oružjem duhovitih ljudi. Već rano uzeli su se ljudi zanimati za znameniti sadržaj grčkih epigrama, a Meleagar iz Gadare u I. stoljeću prije I. pokrenu prvu zbirku epigramâ 46 pjesnika; ova se zbirka više puta popunjala, dok je napokon u X. stoljeću ne objelodani Konstantin Kefalas u Bizantu. Ovu antologiju imamo još danas, nadjena je g. 1606. u Heidelbergu, kasnije dodje u Rim i Pariz, a g. 1816. povrati se opet u Heidelberg. Ona je veoma zanimljiva; na svakom gotovo listu susrećemo se s poznatim znamenitim ljudima grčkoga svijeta. U zbirci se nahodi preko 4500 epigrama, koje je spjevalo više od 300 pjesnika, a imade medju ovim epigramima pravih bisera.

Arijan, grčki historik, filozof i geograf, rodio se pod kraj I. stoljeća poslije I. u Nikomediji, glavnom mjestu rimske pokrajine Bitinije; imao je atensko i (po caru Hadrijanu) rimsko gradjansko pravo. Njegov glavni učitelj bješe stoički filozof Epiktet, te je Arijan objelodanio njegova predavanja. Svršiv nauke podje Arijan u Rim, da stupi u državnu službu, te prodje sjajnu karijeru za carevâ Hadrijana, Antonina Pija i Marka Aurelija, g. 133. postade namjesnik rimske pokrajine Kapadocije, a onda konzul. Za Marka Aurelija kao Demetrin svećenik vrati se u rodno mjesto, da se dade vas na književnički rad. Umro je u dubokoj starosti.

Arijan je učen, uman, u porabi vrelâ pomnjiv. Pisao je grčki. Glavne su mu vrline ljubav k istini i kritičan duh, milota i jasnoća. Budući da je sam bio vojnik, osobito vješto prikazuje ratne dogadjaje, ali se puno osvrće i na geografiju i etnografiju, kao i na stare priče o gradovima i bogovima; isporedjuje razne zemlje i narode, upleće govore (n. p. govor Aleksandrov pobunjenoj vojsci), — a sve to čini bez štete za cje-

linu. Uza to mu možemo lako vjerovati, jer ga suvremenici hvale poradi čistoće značaja. On zaprema medju književnicima carskoga Rima svakako jedno od najvidjenijih mjesta.

Sačuvana su mu djela:

Anabaza, to je najbolje djelo o Aleksandru Velikom, obradjuje doba od početka vlade do smrti njegove (336.—23.). Njegove su vijesti pouzdane, jer je crpao iz izvješća vidokâ Ptolemeja i Aristobula.

Indijske vijesti. Pisano je djelo veoma zanimljivo, a obuhvaća sve, što se u ono doba znalo o Indiji.

Cinegetik (knjiga o lovu).

Ulomci: grčka povjest iza Aleksandra; partska i bitinijska povjest, nacrt bitke s Alanima i dr.

Aristofan. Rodi se oko 450 g. prije I. u Ateni, a umrije ovdje izmedju 387. do 380. On potječe od nepoznate obitelji, a jedan je od najvećih komika sviju vremena, medju starinskima svakako najbolji. Prvu svoju nesačuvanu komediju iznio je A. pseudonimno. Od njegovih 44 komedija imamo sačuvanih 11. Od njih su drame Arhanjani, Vitezovi i Žabe dobile prvu nagradu, a Ose, Mir, Ptice i Plutos drugu. Njegova najbolja drama Oblaci propade po svoj prilici poradi napadaja na Sokrata, te dobi samo treću nagradu.

Aristofan je jedini pjesnik starije atičke komedije, koji nam je sačuvan; u svoj svjetskoj književnosti imade mu malo premaca, a medju njima su Shakespeare i Molière. Neke njegove komedije (n. p. Lizistrata, Tezmoforijacuze i Eklezijacuze) nisu proste od frivolnosti, ali ne smijemo zaboraviti biće stare komedije i Dionizovu svetkovinu, za koju je Aristofan komedije pisao; uza to je ženama i djevojkama bio zakraćen polazak glumišta. U svojim napadajima bio je Aristofan oštar, tako on iznosi na pozornicu svoje protivnike Euripida, Kleona, Sokrata i izvrgava ih ruglu. Suvremeni mu ljudi nisu toliko zamjerali, koliko možda moderni. Za nas su njegove slike tadašnjega atenskoga društva veoma dragocjene. Starogrčka komedija bijaše društveno-politična, javni su je interesi najviše zanimali. Ona je u neke bila odraz javnoga mnijenja u humorističnoj formi; zato i nije sasvim vjeran odraz, nego nešto karikiran, kako se n. p. danas istinske crte za pokladâ nešto pretjeruju. Aristofan se nije zadovoljio, da zabavlja ljude, njegova je zadaća bila viša, htio je državu u politici i moralu podići; poruga i dosjetka, oružje njegovo, u službi su domovine. Duhovit je bio pjesnik i u privatnom životu, kako je pokazao u obrani protiv demagoga Kleona, koji mu je poricao atensko gradjansko pravo.

Aristofan se borio za sve, što je plemenito, te ga je cijenio Platon i dao mu mjesta u svojoj „Gozbi“, premda je njegova učitelja Sokrata izvrgao ruglu. Njegove su komedije po kronologiji ove:

1. Arhanjani, pjesnik savjetuje mir.
2. Vitezovi, napadaj na Kleona.
3. Oblaci, navala na Sokrata i sofiste.
4. Ose, pjesnik žigoše Atenjane, koji hoće vazda da sude.
5. Mir, pjesnik slavi Nicijin mir.
6. Ptice, pjesnik izvrgava ruglu atenske demokrate.
7. Lizistrata.
8. Tezmoforijacuze (žene, koje svetkuju svetkovinu Demetrinu).
9. Žabe, protiv Euripida.
10. Eklezijacuze (skupština ženâ). U komediji 7. 8. 10. prikazuje pjesnik uz opće prilike pokvarenost ženâ.
11. Plutos, bogatstvo i siromaštvo.

Poprsje Aristofanovo zajedno s Menandrovim nahodi se u Bonnu.

Aristotel. Rodio se g. 384. prije I. u Stagiri, u grčkoj koloniji u Halcidici. Roditelje je rano izgubio. Otac, liječnik i prijatelj macedonskoga kralja Aminte II., istakao se medicinskim knjigama. U 18. g. dodje Aristotel u Atenu, da sluša Platona, te ostade ondje 20 godina kao učitelj rječitosti. G. 347. podje k svomu nekadašnjemu suučeniku i prijatelju Hermiji, tiraninu u Atarneju u Eolidi, te se oženi njegovom rodjakom Pitijom. Kad su g. 345. Perzijanci Hermiju zarobili i smaknuli, preseli se sa ženom u Mitilenu, odakle ga je 343. pozvao Amintin nasljednik Filip u Macedoniju, da mu uzgaja tada 14-godišnjega sina Aleksandra (Velikoga). Ondje se 8 godina bavio oko uzgoja Aleksandrova i oko raznih studija. Kad je Aleksandar naslijedio oca i krenuo g. 334. na Istok, vrati se Aristotel u Atenu. Poslije Aleksandrove prerane smrti bi optužen kao prijatelj Macedonaca, te morade pobjeći 323. u Halcidu na Eubeji, gdje no je 322. umro 62 godine star od kronične želudačne bolesti.

Aristotel je univerzalan genij. Po njemu udje književnost u službu znanosti. Filozofija pobijedi ostale nauke. Platon hodi nebesima, dok Aristotel gvozdenom rukom pribija filozofiju o zemlju. Aristotel je čista značaja; budući rano samostalan razvio je svoje misli, koje je branio od svoga učitelja Platona. Zato mu je Platon prebacivao, da je nezahvalan, veleći, da je sličan ždrebetu, koje bije svoju mater. Aristotel se brani time, da prijateljstvo ne smije biti na uštrb istini. Kako su ga ljudi štovali, vidi se odatle, što su za života njegova Stragirani svake godine slavili slavu njemu u čast. Kad se Filipu rodio Aleksandar, reče, da se ne raduje toliko sinu, koliko da se sin rodio za života Aristotelova; a Aleksandar je rekao: Svome ocu zahvaljujem, što živim, a svome učitelju još više, što dostojno živim. Aleksandar je poštovao svoga učitelja i davao mu s kraljevskom darežljivošću novac za studije, koje su ne samo obuhvaćale poznate struke, nego zahvatile i sasvim nova područja. Aristotel je udario temelj gramatici, logici, pojetici, prirodnoj znanosti, fiziologiji i psihologiji, pisao je povjest filozofije i ustavâ, stvorio je svu silu naučnih izraza. Svaka bi od ovih strukâ dostajala, da mu osigura besmrtno ime. Njegov je utjecaj na čovječanstvo silan. Aristotelu je osnova praktična. On skuplja s orijaškom marljivošću, da na temelju sabrane gradje nadje pravila i onda zakone. Nije mu dosta znati, što je, nego i zašto je. Istinito mu je, što potvrdjuju iskustvo i mišljenje. Ovomu načelu odgovara i slog; on piše bez slikâ i frazâ; sve je u njega jednostavno, oštro, naučno.

Od Aristotelovih su spisa na žalost izgubljene Didaskalije (vrsta atenske dramaturgije), Tehne (retorične upute) i Politije (u kojima je opisao i ocijenio 158 grčkih i tudjih ustava). Od posljednjega je djela nadjen 1891. g. ovelik ulomak u papiru londonskoga muzeja, a u tom je ulomku sačuvan „Ustav atenski“.

Znatnija su sačuvana ova djela:

Politika: u njoj daje A. nauku o svrsi i elementima države, o raznim vladavinskim oblicima, o ustavima i njihovim osnivačima, o idejalnoj državi, o uzgoju u državi.

Četiri knjige o dijelovima životinja. Prirodopis životinja. Ova se dva djela popunjavaju, te prikazuju tadašnje znanje o životinjskom svijetu.

Pojetika: podaje nauku o osnovnim zakonima pojezije, osobito tragedije i epa.

Retorika: politična, sudbena i svečana rječitost, pobijanje predjašnjih retora i njihovih zakona; podaju se pravila prave retorike.

Spis o duši: obradjuje biće, snagu i sposobnosti duše; raspravlja o tom, što je duša, govori o pojedinim čulima itd.

Nikomahova etika. Eudemova etika. Velika etika. Ova su djela u savezu. Nikomahova se zove po Nikomahu, sinu Aristotelovu, koji ju je — kaže se — izdao. Ova prikazuje Aristotelovu nauku. Druga podaje nauku učenika Aristotelova Eudema, a treća je izvadak iz obiju prvih. U njima se podaju načela etike, nauka o dobru, o blaženstvu,

o kreposti, o prijateljstvu, o ljubavi, o slobodi i nuždi; najviše je dobro i najviša mudrost čudorednost.

Organ (t. j. organ za spoznaju istine), obično logika. Ovdje govori A. o kategorijama, o gramatičnom izrazu, o stvaranju zaključaka, o dokazu i o definiciji.

Topika: ovdje se daje uputa o općim gledištima, o lažnim zaključcima i o sofisteriji.

Metafizika: njeno biće i zadaća, kritika prijašnjih nauka, glavni problemi metafizike, bitak, princip spoznaje, zasada o protuslovlju i o isključenom trećem (stvar jest ili nije, treće je nemoguće), supstancija, bog, vječne stvari itd.

Manji prirodopisni spisi.

Palazzo Spada u Rimu imade najljepši lik Aristotelov, koji nam je sačuvan iz starine.

Cezar. Rodio se 12. jula 100. prije I., a umro 15. marta 44. pr. I. On je državnik, vojskovodja, govornik i pisac, bez sumnje jedan od najgenijalnijih ljudi sviju vremena i naroda. Stalan i odlučan u svojem cilju, da steče najvišu moć, uzlazi do sjajne visine slave, pa kad mu je sav svijet bio do nogu, stiže ga bodež od onoga, koga je najviše ljubio! Mlad je započeo služiti državi, 68. bijaše kvestor, 65. edil, 63. vrhovni pontifeks i 62. gradski pretor. Svagdje osvaja srca. Puk je predobio dijeleći zemljišta, vitezove dajući im zakupe, protivnika Pompeja zauzimajući se za njegove prijedloge. Osvojio je Rim sjajnim narodnim svetkovinama, s jedno 10 milijuna for. duga podje kao propretor u Španjolsku, a vrati se kao bogataš. Malo po malo primiče se svome cilju. G. 59. bio je konzul. Iznova utvrdi svoju moć prvim triumviratom; Pompej dobije njegovu kćer Juliju, a bogati Kraso konzulat; Katon i Ciceron, njegovi krvni protivnici, moraju u prognanstvo. Sad može Cezar mirne duše ostaviti Rim. Poslije svoje službe ima pravo upravljati rimskom pokrajinom. On odabere Galiju i Ilirik, najbliže još sasvim nepokorene pokrajine, da bude što bliži Rimu i da može vojsku što bolje izvježbati. Sve više steže Cezar mrežu, pa kad ga Rim stane nepovjerljivo slušati, kad se lav više ne će da svija pred pogledom orlovim, kad mu senat naloži, da nakon 9 godina svoje službe u Galiji ostavi vojsku i preda se u ruke sadašnjega svoga protivnika Pompeja, — tad Cezar bez odvlake kao munja dohrli na sveto tlo domovine. Neprekidno prodje sa svojim pobjedničkim legijama Italiju, Grčku, Egipat, Afriku i Španjolsku razbijajući sve, što bi mu se protivilo. Sad mu pokoreni i poniženi Rim dade sve časti, koje je samo mogao dati;

Cezara štuju kao boga u Kvirinovu hramu i tamo mu bi podignut kip; treba mu još samo ime carsko, — — a u taj hip krvareći od 23 rane stropošta se mrtav podno kipa Pompejeva!

Užasno su mrzili na njega, a ipak su ga poštovali poput boga. Ali i najljuća mržnja nije mogla baciti ljage na njegov značaj. Iza svojih pobjeda on se brinuo, da blago postupa s pokrajinama, ograničio je lihvu, popravio je kalendar, nije poput Sule i drugih svoje protivnike ubijao, nego je volio velikodušno opraštati. Radio je, kako je mislio, da ište potreba domovine razrovane gradjanskim ratovima. Republika je već bila prezrela, a monarhija je već kucala na vrata; za nekoliko godina doista postade August carem.

On je napisao u 8 knjiga „Uspomene o galskom ratu“, od kojih je 8. od generala Cezarova Hircija, i „Uspomene o gradjanskom ratu“ u 3 knjige. Oba su djela napisana pod svježim dojmom doživljajâ. Cezar prikazuje lijepo i prijatno, te nigdje ne narivava svoga mišljenja. Za Francusku je važno osobito prvo djelo, to je Francuzima, što je Nijemcima Tacitova „Germanija“!

Od likova Cezarovih imamo poprsje od bazalta u Berlinu i glavu nametnutu na figuru s togom u istom gradu; drugi kip prikazuje Cezara kao vrhovnoga pontifeksa u Vatikanu.

Ciceron, rimski govornik i državnik, rodio se 3. januara 106. kod Arpina. Za mlada je slušao velike govornike Krasa i Antonija, te se izobrazi u najboljih pravnika tadašnjega vremena. Kasnije ga je poučavao u filozofiji Filon iz Larise, u retoričnim vježbama Molon s otoka Roda, a u dijalektici stoički filozof Diodot. Budući tako pripravljen započe s velikom srećom svoju govorničku djelatnost. Od 79. do 77. boravio je poradi viših nauka u Grčkoj i Maloj Aziji. Prve je državne službe vršio po zakonitom redu, 63. bijaše konzul. Za svoga konzulata uguši Katilininu urotu; u nju su bili upleteni otmjeni mladići, koji su se nadali, da će se s pomoću prevrata osloboditi svojih dugova. Ciceron je dopustio, da se urotnici bez formalne presude usmrte, a to su njegovi protivnici g. 58. upotrebili, da ga protjeraju iz Rima. G. 57. bi u Rim natrag pozvan, g. 53. postade augur, a od 51. do 50. upravljaše kao prokonzul Cilicijom, gdje se svojim poštenjem i nekim manjim ratnim djelima odlikovao. Kad je buknuo gradjanski rat, kolebao se izmedju stranaka, a napokon pristane uz Pompeja. Poslije smrti Pompejeve pomiluje ga Cezar. Kad je Cezar umoren, stupi Ciceron opet u javu i izreče svoje glasovite govore protiv Antonija, a kad se Anto-

nije složio s Oktavijanom i Lepidom (u II. triumviratu), bio je Ciceron proskribiran i na bijegu kod Kajete ubijen.

Ciceron nije bio odlučan i srčan u političkom radu, a uza to bijaše i nešto tašt. Ali uza sve Ciceron ostaje velik u povjesti čovječanstva kao učenjak, kao zastavnik humanizma, kao najveći govornik rimski. On je osnivač klasične proze, on je rimskomu narodu otvorio nova do tada nepoznata duševna polja presadivši grčku filozofiju na rimsko tlo. Samo čovjek tako velike stilistične vještine mogao je filozofiju udomiti u naroda, koji nije po prirodi spekulativan. Kao svjetski čovjek on je probleme filozofijskih škola prenio u sredinu života bez sektarstva i formalnosti, pa njegovoj revnosti zahvaljujemo, što bogatstvo grčkih mislitelja nije ostalo mrtvim blagom. Ciceronov je duh vazda težio za moralnošću, bio je pun ljubavi prema domovini, a uza to je bio Ciceron prijateljstvu odan kao malo tko.

1. Filozofijska djela.

Ciceron zastupa filozofiju novije Akademije, pristaje uz umjereni skepticizam, koji sve ispituje i prihvaća ono, što je vjerojatno. Protivnik je Epikuru, u etici se prislanja uz stoicizam. Najmilija mu je etika, te osobito ističe moralnim zakonom zapovjedjene dužnosti.

O najvišem dobru i zlu, 5 knjigâ; ovo je djelo možda najbolje medju Ciceronovim.

Tuskulanske rasprave, 5 knj.

O prirodi bogovâ, 3 knj.

O proricanju, 2 knj.

Paradoksi stoikâ.

O dužnostima, 3 knj.

O državi, 6 knj.

O zakonima, 6 knj.

Akademijska ispitivanja.

Katon stariji (hvala starosti).

Lelije (hvala prijateljstva).

2. Nefilozofijska djela.

O govorniku, tri knjige; ovo je djelo po svojem obliku i jeziku jedno od najsavršenijih u rimskoj književnosti.

Govornik; ovdje se prikazuje idejalni govornik.

Retorika, 2 knj.

U ova tri djela podaje Ciceron nauku o retoričnim pravilima.

Brut ili o slavnim govornicima. To je dragocjena povjest rimskoga govorništva sve do Cicerona.

Govorničke podjele, prijegled retorike u pitanjima i odgovorima.

Topika, po Aristotelu.

O najboljoj vrsti govornikâ, o azijanskom i atičkom govorništvu.

Govori, na broj 57, osim toga imamo od 20 govora ulomke.

Listovi (861). To je prava riznica za suvremenu povjest. Zbirke su ove: listovi „ad familiares“ u 16 knj., Atiku u 16 knj., bratu Kvintu u 3 knj. i Brutu u 2 knj. Da su očuvani listovi Ciceronovi, steče velikih zasluga pjesnik Petrarka.

Demosten, najveći govornik grčki, rodi se 383. g. prije I. u Ateni; bilo mu je 7 godina, kad izgubi oca. Kako su ga skrbnici prevarili za mnogo talenata, odluči, da se izobrazi za govornika, kako bi novac opet stekao. Izej mu postade učitelj. Tko hoće da dobro razumije Demostena, treba da valjano poznaje suvremenu povjest. Atena je u ono doba već duboko odmakla sa svoje nekadašnje visine; peloponeski rat zadade Ateni tešku ranu, od koje je polagano krvarila. Mir i užitak — to bijaše geslo gradjanâ! Gradjani nisu više sami vršili vojne službe, nego su imali najmljeničke čete, pa kako nije bilo novaca, najmljenici bi vodili rat bez energije ili bi se sasvim razišli; jer novac atenski bio je odredjen za pučke zabave, a čekala je smrt onoga, tko bi se usudio predložiti kakovu drugu upotrebu novaca. Medjutim je polagano stezao sve jače i sve tješnje sustalu Atenu gvozdeni lanac macedonskoga kralja Filipa. Usred ovoga lakoumnoga i tromog života diže se čovjek jasna pogleda, koji je razabirao, kako se približava pogibelj i propast. On kuša s velikim talentom svojim, da njegov očajni krik prodre u spavaćivi narod, da osokoli svjetinu za staro junaštvo, — ali uzalud: njegova je ponosna osnova bila, da bude Atena voditeljica u Grčkoj i da se sve grčke države slože protiv Filipa i Aleksandra, no osnova njegova propade.

Govori Demostenovi, osobito politički, vjerno su zrcalo jednoga od najčistijih značajeva sviju vremena. S nepomućenim poštenjem i domovinskom ljubavlju u njega se spaja jasan, miran pogled za prosudjivanje protivnika i divna ustrajnost u pobijanju, kao i duboka bol poradi neplodnosti vlastitoga rada, poradi političke ravnodušnosti sugradjanâ. Demosten ne želi blistati govorom, nego poučavati; zato mu je jezik čist i jednostavan, ali kako snažan i pun! I pravo reče Filip, da on vodi rat s Demostenom, a ne s Atenom. Demostenova smrt odgovara njegovu

životu. Progonila ga je macedonska stranka, pa zato pobjegne na otok Kalauriju, a ondje, kad su mu se već približavali stražari, u hramu Pozidonijevu ispi otrov, koji je vazda nosio u svojem pisaćem stilu. Bilo je to u oktobru 322. prije I.

Pod njegovim je imenom sačuvan 61 govor; najvažniji su politički govori. Znatniji su govori ovi:

1—3. Tri olintska govora.
4—6. Tri filipska govora.
7. Govor o miru.
8. Govor o prilikama u Herzonezu.
Ovi su govori napereni protiv Filipa.
9. Govor protiv Leptina; govori u prilog tomu, da se zaslužni gradjani oslobode od poreza.
10. Govor protiv Midije, koji je Demostena teško uvrijedio.
11. Govor protiv Androtiona, o podjeli počasnoga vijenca gradskomu vijeću.
12. Govor protiv Aristokrata, političkoga sadržaja.
13. i 14. Demostenov i Eshinov govor o vijencu: za Ktezifonta i protiv njega, koji je predlagao, da se Demostenu dade počasni vijenac.
15. 2 govora protiv Afoba.
16. 2 govora protiv Onetora. Ova 4 govora idu za tim, da mu povrate njegov novac.
17. Govor protiv Konona, poradi napadaja.
18. Govor protiv Eubulida, obrana gradjanskoga prava.

Diodor iz Sicilije, grčki povjesničar, živio je za Cezara i Augusta. Opisao je u 40 knjiga povjest sviju naroda od početka od prilike do 60. god. prije I., pošto je jedno 30 godina putovao po Europi i Aziji skupljajući gradju. Njegova „Historijska biblioteka“ nije sva sačuvana, nego samo knjige 1.—5. i 11.—20. potpuno, a osim toga imamo ulomke. U ovim se knjigama opisuje najstarija povjest Egipćana, Azijata i Etiopa, pa onda (u 2. dekadi) grčka povjest od Kserksa do rata s Antigonom. Diodorovo je djelo važno poradi sadržaja, ali Diodor ipak nije pravi historik. Djelo mu se rado čita poradi toga, jer je krcato zanimljive gradje.

Epiktet. O njemu su vrela oskudna. Kažu, da se rodio u Hijerapolu u Frigiji, a živio je od Nerona možda do Hadrijana. Došavši u Rim bijaše rob Epafrodita, oslobodjenika i pouzdanika Neronova, a kasnije bi u slobodu pušten. Kad je god. 94. poslije I. Domicijan protjerao sve filozofe iz Italije, podje Epiktet

u Nikopol u Epiru. Poslije Domicijanove smrti po svoj prilici vrati se u Rim, te je možda živio još za Hadrijana. Svagdje je nalazio mnogobrojne učenike; vele, da je umio zanosno govoriti. Kad je upravo umro, ne znamo.

Epiktet bijaše plemenita značaja, jednostavan, blag i čedan; uzor mu bijaše Sokrat. Njegov filozofski mir svjedoči nam dogadjaj, koji nam ujamčuje Celzo: Njegov gdjekad okrutni gospodar udari ga žestoko u nogu. „Prebit ćeš je“, reče Epiktet. A gospodar navali još jače tući, te mu prebije nogu. Sasvim mirno odvrati filozof: „Nisam li ti rekao, da ćeš je prebiti?“ — Kažu, da se u kasnije doba još i oženio, samo da može lakše uzgajati neko poradi siromaštva izloženo dijete. Epikteta su ljudi u velike štovali. Augustin ga nazva najplemenitijim, a Gelije najvećim stoičkim filozofom. Njegova zemljana lampica bi poslije smrti njegove prodana za 3000 drahama. Epiktet je imao samo lampicu, strunjaču, pokrivalo i drvenu klupu. Bio je slabežljiv, a i šepesao je. Nije ništa sam pisao, nego nam je njegovu nauku sačuvao učenik Arijan. Epiktet je u jezgri stoik; srećan je, tko je krepostan, a krepostan je, tko je razborit, te živi prema prirodi. Neznanje i nevaljalost je zlo. Njegova je filozofija pretežito praktična.

Eshil. Rodio se oko g. 525. prije I. u Eleuzini blizu Atene od plemenita roda, on je osnivač atenske pozornice. Odlikovao se junaštvom u perzijanskom ratu, pošto se već oko godine 500. javio kao pjesnik satirske drame, no istom g. 484. zadobio je prvu pjesničku nagradu. G. 476. podje na Siciliju, da pohodi kralja Hijerona, koji ga je pozvao. Onda se opet vrati u Atenu. Mladi ga je Sofoklo g. 468. u pjesničkoj utakmici pobijedio, ali g. 458. steče opet pobjedu Eshil svojom Orestijom. Kasnije bilo iz ličnih ili političkih razloga ostavi Atenu i podje opet k Hijeronu. Umro je u Geli (na Siciliji) 456. god., a gradjani mu gelski podigoše nadgrobni spomenik. Grčka nije zaboravila svoga velikog pjesnika. Na prijedlog Likurgov odluči Atena, da mu se u samom glumištu postavi kip i da mu se svaki put, kad bi se njegova drama prikazala, prizna pobjedni vijenac, kao da je živ. Uza sve to od njegovih 90 drama sačuvalo se samo 7, pa i u ovima je tekst donekle oštećen.

Eshilu zahvaljuje grčka drama vas niz novosti. On je uveo pozornicu (pulpitum); da bi povećao dojam, dao je glumcu koturan, visoku obuću u tragediji, dugo odijelo, vlasulju i masku, koja je pojačavala glas. On je uveo u dramu glasnika, pa je tako mogao ukloniti grozna djela ispred očiju gledateljâ (n. p.

grozote Atridà); umanjio je kor, od 50 glava bilo ih je sada 12, a tako je dobio mjesta za najvažniju novost, na ime da je uveo drugoga glumca (koji se zove deuteragonist, dok se prvi nazivlje protagonist). Na taj je način i Eshil Tespidov monolog pretvorio u dijalog, — drama bijaše za sve vijekove osnovana!

Uza to valja pomisliti, da je pjesnik sam morao uvježbavati glumce i plesače (u koru). Njegov dijalog teče još sporo, razvoj je gdjekad klimav. Struja istom ište svoje korito, — pjesnik istom stvara svoja pravila. Ali ove mane iščezavaju prema čaru njegove besjede, prema zlatu njegova osjećanja. Eshilov govor nije fino istančan, nego napreduje mjednom težinom; ovdje vidiš novu, smionu riječ, ondje silnu, nenadanu sliku; sve je jednostavno, plemenito i veliko. A kakov je oblik, takov je i sadržaj. U Eshila nema umjetno izvedenih značajeva ni finih zapleta. U njega se ne ukrštavaju čuvstva u lakoj igri, nego se bori strast sa strašću gotovo bez daha. Pa i ako gdjekad zadje u patos, kojemu se Aristofan ruga u „Žabama“, opet se on skoro vraća k onoj filozofskoj umjerenosti, koja mu je za života pribavila pridjevak „Pitagorinca“, učenika Pitagore, koji je harmoniju držao glavnim načelom. Ova se filozofija slaže s pobožnošću, koja se javlja u njegovim tragedijama.

Sačuvane su ove njegove tragedije:

1. Hiketide (pribjegarke). Egipat je pobijedio svoga brata Danaja, te želi, da bratovih 50 kćeri podje za njegovih 50 sinova. Zato pobjegne Danaj s kćerima u Arg, gdje nadje obranu od Egiptovih sinova.

2. Perzijanci. Opisuje Kserksov poraz kod Salamine.

3. Vojevanje sedmorice na Tebu. Edip, kralj Tebe, ostavio je dva sina Eteokla i Polinika. Svak od njih treba da vlada po jednu godinu izmjenice. Ali Eteoklo ne će da predade bratu prijestola i zato Polinik sa 6 knezova podsjedne Tebu. Oni navale na 7 vrata tepskih. Eteoklo se bori s bratom, te obojica poginu.

4. Okovani Prometej. To je sačuvani dio trilogije. Prometej poradi toga, što prkosi Zeusu, bi prikovan na stijenu. Uzalud ga salijeće Ocejan, bog mora, da se pokori. Dodje Iona, tjerana Herinom ljubomornošću po svijetu. Prometej joj proriče propast Zeusovu. Hermo, božji glasnik, nastoji po nalogu Zeusovu saznati od Prometeja, kakova Zeusu prijeti pogibelj. Prometej nikako ne će da oda tajnu. Zato ga Zeus uz potres i gromove surva u Tartar.

5. Agamemnon. Tu se prikazuje, kako su se Klitemnestra i njen ljubavnik Egist osvetili Agamemnonu, što je u Aulidi žrtvovao Ifigeniju.

6. Hoefore (djevojke s mrtvačkom žrtvom). Orest, sin Klitemnestrin i Agamemnonov, bi spasen, kad su mu oca ubili, pa se vrati po zapovijedi božjoj i ubije Egista i mater.

7. Eumenide. Osvetnice Erinije progone Oresta do hrama Palade Atene. Božica s pomoću atenskih mudraca riješi u prilog Orestu. Umirenim osvetnicama Erinijama bi podignuto svetište.

Ove su tri zadnje tragedije jedina trilogija, koja nam se sačuvala iz starine, a zove se Orestija.

Euripid. Rodio se g. 480. prije I. na otoku Salamini. Tragedije poče pisati u 18. godini, prve svoje tragedije iznese na pozornicu godine 455., ali je prvu nagradu stekao istom godine 441. Kasnije je još 4 puta dobio prvu nagradu. Značaja bijaše čista, ali je bio mrk i nepristupan, osobito otkako mu se iznevjerila i prva i druga žena. Pod kraj svoga života podje u Macedoniju, gdje ga je kralj Arhelaj u velike štovao. Umro je u Aretuzi godine 406. Uzalud je nastojala Atena, da dobije njegovo tijelo; mogla mu je samo podići kip u teatru i spomenik s natpisom: „Sva je Helada Euripidov spomenik, Macedonija krije samo kosti njegove.“ Sofoklo je žalio za Euripidom, a i narod je teško osjećao gubitak čovjeka, koga je Aristotel nazvao najtragičnijim medju tragicima.

Euripid pripada vremenu, kad se auktoritet na svim poljima pokolebao. On je realist starine. Euripid nam podaje zrcalo pravoga života, iznosi nemilice sve mane i nedostatke svoga vijeka. On je zavirio u dubine ljudskoga čuvstva, otkrio nam je strast u najžešćoj borbi, opisao nam muku bijede i progonstva, pakao ludila najživljim bojama, prvi se usudio ženu prikazati u njenoj najvatrenoj ljubavi i najljućoj mržnji. Budući filozofijom potaknut na sumnje, ogorčen nezasluženom sramotom u domu, izvrgnut ruglu u komedijama (poimence u Aristofana) — sâm je prepatio u svojim grudima boli, koje je opisivao.

Euripid je stajao na raskršću, te je prokrčio prijelaz od starinske narodnosti k modernomu humanitetu.

Euripidove su drame bile do skora svima omiljele; ljudi su se osobito divili lakoći stiha, jezgrovitoj dikciji i obilju krasnih rečenica. Gotovo svi kasniji tragici drže se Euripida.

Kažu, da je napisao 88 drama, ali se čini, da je i taj broj premalen. Danas imademo Euripidovih 18 tragedija i satirsku dramu „ Ciklopa“. To je jedina sačuvana satirska drama iz starine.

1. Alcestida. Admet, kralj grada Fere u Tesaliji, treba da umre, jer je uvrijedio božicu Artemidu. Apolon ponuka Sudjenice, da ostave Ad-

meta u životu, ako se tko drugi za nj žrtvuje Admetova žena Alcestida to učini. U to dodje k Admetu Heraklo, otme pokojnicu smrti i vrati je Admetu.

2. Medeja. Prikazuje se poznata gradja o Medeji i Jazonu, koju je obradio i Seneka kao i Corneille i Grillparzer.

3. Hipolit. Tezejev sin Hipolit zakratio je poštovanje Afroditi. Iz osvete potakne ona žarku ljubav u njegove maćuhe prema njemu. Hipolit je odbije, a ona se objesi okrivljujući ga na samrti. Tezej zaklinje svoga božanskoga oca Pozidona, da se osveti kriveu. Hipolit umre, a Artemida se javi i reče tužnu ocu, da mu je sin bio nevin. — I Racine je napisao „Fedru".

4. Trojanke. Ovdje se opisuje sudba uhvaćenih Trojanakâ, koje nadju smrt ili dopanu ropstva. Na koncu gori Troja.

5. Helena. Paris, sin trojanskoga kralja Prijama, nije ugrabio prave Helene, koja je žena Menelajeva, nego samo utvaru Heleninu, koju su stvorili bogovi. Pravu je Helenu naprotiv božanska moć prenijela u Egipat. Ovdje jê kraljević Teoklimen progoni ljubavnim ponudama. Menelaja vraćajući se iz Troje zanesu vjetrovi ovamo na obalu, a s njime je ona utvara, koju je Paris bio ugrabio. Menelaj i prava Helena onda se prepoznaju, a utvare nestane u zraku. Menelaj i Helena umiju, da varkom pribave brod od Teoklimena, te pobjegnu. Teoklimena umire Dioskuri. — I Wieland je obradio ovu gradju.

6. Orest. Istom poslije osvetnoga čina uhvati Oresta sjeta. Narod je njega i njegovu sestru Elektru osudio, da se sami ubiju. Menelaj s Helenom i Hermionom iz Sparte u pomoć prizvan ne usudjuje se ništa za njih učiniti. Orestov prijatelj Pilad hoće da pogine s Orestom i Helenom, pa svjetuje za osvetu Menelaju ubiti Helenu i Hermionu, a palaču upaliti. Helena se na čudan način spase; već je trgnut bio mač na Hermionu, već je buktio visoko plamen, kad se ukaže Apolon i javi, da je Helenu podigao u eter, Orest da će nakon jednogodišnjega progonstva biti oslobodjen, a Pilad da će napokon Elektru uzeti za ženu. — Orestu obeća Menelaj Hermioninu ruku.

7. Ifigenija u Aulidi. Obradjuje se poznata priča o smrti Ifigenijinoj, kad grčka mornarica nema vjetra, da otplovi u Troju, pa svećenik Kalhanat ište, da se žrtvuje Ifigenija. Agamemnon zamami u Aulidu ženu i kćer pod izlikom, da će se kći (Ifigenija) zaručiti s Ahilejem. Osnova bi otkrivena. Ahilej se zauzme za Ifigeniju, a vojska ište njenu smrt. Već je pogibelj, da bukne rat, kad se javi Ifigenija i sama zaželi, da umre za spas Grčke. U to dodje glasnik, te javlja, da je Artemida Ifigeniju odnijela i mjesto nje postavila do žrtvenika košutu.

8. Bakhe. Jedno od najboljih pjesnikovih djela. Vinski bog Bakho ulazi u Tebu oduševljavajući žene za svoju službu. Kralj Tebe Pentej protivi se kultu boga Bakha, ali ga na ponuku uvrijedjenoga božanstva razderu bijesne žene, medju kojima je i njegova majka.

9. Andromaha. Sin Ahilejev, a unuk Pelejev Neoptolem poveo je sa sobom kao plijen iz rata Andromahu i dobio od nje sina Molosa. Neoptolem se prema svomu staležu oženi Hermionom, kćerkom kralja Menelaja u Sparti. Budući da ona mužu ne rodi djece i drži, da ju je opčinila suparnica Andromaha, u doba, dok je Neoptolem otišao u Delfe, nagovori oca svoga, da ubije Andromahu i sina njezina. No u sretan čas spase ih Pelej. U to dodje Orest i ugrabi Hermionu, koja se silno boji gnjeva svoga muža. Neoptolema je Orestovim lažima pobunjeni narod u Delfima ubio, jer je nekoć i Orest tražio ruku Hermioninu. Kad stigne tužni glas, Pelej i Andromaha udare u veliko naricanje. Morska božica Tetida, žena Pelejeva, dodje i obećava Peleju, da će postati božanstvom, a Andromahi nalaže, da se u moloskoj zemlji uda za Helena, Prijamova sina. — Isporedi Racineovu Andromahu.

10. Elektra. Obradjuje se priča o Orestu i njegovoj osveti, koju je obradio takodjer Eshil u Agamemnonu, a Sofoklo u Elektri.

11. Feničanke. Ovdje se prikazuje smrt Eteoklova, Polinikova i Jokastina kao i izgon slijepoga kralja Edipa i kćeri njegove Antigone.

12. Hekaba. Grci su zauzeli Troju, pa plove doma blizu Ahilejeva grobnoga humka; Ahilej im se ukaže i zatraži, da mu prinesu žrtvu. Medju Trojankama nahodi se Hekaba, žena Prijamova, i njene kćeri Kasandra, robinjica Agamemnonova, i Poliksena, Ahilejeva ljubimica. Grci odluče žrtvovati Poliksenu. Ona voli umrijeti nego robovati, pa junački pogine pred svom vojskom. Još ljuća bol čeka Hekabu. Njezin najmladji sin Polidor bio je za podsjedanja Troje s blagom pobjegao k tračkomu kralju Polimestoru, a Polimestor ga iz pohlepe za blagom iza pada Troje ubije i baci u more. Hekaba to sada sanja, pa kad se nadje mrtvo tijelo sinovo, odmah prepozna svezu. Agamemnon joj dopusti, da osveti sina. Polimestor bi pozvan u tabor grčki, ondje ga primami Hekaba u ženski odio, Trojanke ubiju oba sina njegova, a njemu iskopaju oči. Grčki sud oslobodi Hekabu.

13. Heraklo, s pridijevkom „mahniti". Dok izbiva Heraklo, navali Liko, sin predjašnjega gospodara Tebe, na grad i ubije pobjednika svoga oca, kralja Kreonta i sinove njegove. Ujedno naloži ubiti Heraklova oca Amfitriona, njegovu ženu Megaru i troje djece, koje je bio zakrilio Kreonat. Još u dobar čas stigne Heraklo i ubije Lika. No Hera, ljuteći se na Herakla, učini ga mahnitim, te on ubije svoju djecu. Kad se razabere, Heraklo od žalosti hoće sâm da umre. Ali ga odvrati prijatelj Tezej od ove misli.

14. Heraklovci. Euristej, kralj u Argu, a protivnik Heraklov, progoni i poslije junakove smrti po svoj Heladi njegovu majku i djecu, medju njima Hila i Makariju. Nevoljnici se zaklone u svetište Zeusovo na Maratonu u Atici, a kralj ove zemlje obeća im pomoć i zakrilje. Proročanstvo medjutim kaže, da će Eristej — koji se primiče s vojskom — biti istom onda pobijedjen, kad se plemenita djevojka svojevoljno žrtvuje i podje u smrt. Makarija se podvrgne smrti, da spase svoje. U to sakupi Hilo vojsku, sjedini je s atenskom, pa pobije i zarobi Euristeja. Na zahtjev Alkmenin bi Euristej usmrćen.

15. Hiketide (pribjegarke). Ova se drama nadovezuje o Eshilovo „Vojevanje sedmorice". Majke junaka, koji su pali pred Tebom, mole Tezeja, da im dade mrtva tijelesa. Tezej krene na Tebu, pobijedi i svečano pokopa junake, koji su poginuli. Ukaže se božica Atena, te joj nazočni sinovi pokojnih junaka obećaju, da njihova domovina Arg ne će nikada podići oružja protiv Atene i da će svakoga neprijatelja priječiti u tom.

16. Ifigenija u Tauridi. Ovdje se obradjuje predmet, koji se nalazi i u Goetheovoj Ifigeniji.

17. Ion. Kreuza, kćerka kralja atenskoga Erehteja, dobila je od Apolona sina i izložila ga. Sina spase njegov božanski otac, te sin odraste u Delfima kao sluga u hramu. Muž Kreuzin Ksut nemajući djece podje u Delfe, da izmoli blagoslov u boga. Apolon mu odvrati, neka drži sinom onoga, koga najprije sretne. To je Ion, sin Apolonov i Kreuzin. Da ovako stečenu sinu osigura nasljedstvo, proglasi ga Ksut svojim naravnim sinom. Kreuza silno plane, te odluči, da se otrovom riješi ovakova sina. Ali joj pokušaj ne podje za rukom. Ion se razljuti na zločinku, te ho e da je otkine od oltara Apolonova, kojemu se bila utekla. U to preda svećenica Ionu kolijevku, u kojoj ga je nekoć mati izložila. Ukaže se Palada, te sinu i materi zapovjedi, da ništa ne govori o tom Ksutu, a uza to obeća Kreuzi, da će Ksutu roditi dva sina.

18. Rez. Za ovu dramu mnogi s formalnih razloga drže, da i nije prava Euripidova, nego iz poznijega vremena. Euripid je doduše napisao tragediju pod ovim imenom. U „Rezu" obradjuje se epizoda iz podsjedanja Troje, uzeta iz X. knjige Homerove Ilijade. Rez bijaše trački kralj, koji dodje s krasnim konjima u trojanski oko; ne našavši Hektora Odisej i Diomed ubiju Reza i odvedu konje njegove.

19. Ciklop. Obradjuje se na humoristićan način pustolovina Odisejeva s Ciklopom. Priču je opjevao Homer u 9. pjevanju Odiseje.

Eutropije, rimski pisac. Bio je za Konstantina Velikoga tajnik, a g. 363. poslije I. bio je u ratu protiv Perzijanaca. Po svoj prilici bijaše poganin. Drži se, da je umro g. 370. On je napisao kratak nacrt sve rimske povjesti (Breviarium historiae Romanae) od početka do cara Jovijana (364. poslije I.) po svoj prilici za školsku svrhu. On je nepristran i umjeren u izboru gradje, a slog mu je ukusan i jasan. Kasniji su ga pisci mnogo upotrebljavali, za svega srednjega vijeka, pa i u novom vijeku bila je njegova knjiga omiljela u školi. Već oko g. 380. prevede djelo na grčki Peanije.

Ezop, grčki pisac basana. Živio je od prilike u 6. stoljeću prije I. kao suvremenik 7 mudraca. Priča se, da je rodom iz Frigije i da je robovao raznim gospodarima, dok ga nije oslobodio neki filozof upoznavši njegove velike duševne sposob-

nosti. Putujući mnogo po svijetu u velike se izobrazi i izadje na glas tako, da ga je kralj Krezo pozvao na svoj dvor u Sardu. Plutarh pripovijeda, da su ga stanovnici Delfâ, kamo je došao, poradi toga, što ih je uvrijedio, strmoglavili sa stijene. Kasnije su htjeli okajati svoj grijeh, pa su mu podigli kip. Priča se, da je bio kržljav i gurav, pa ga tako prikazuje mramorna figura u Albanijevoj vili u Rimu. Koje mu se basne pripisuju, nije ih sam napisao, nego su se širile naustice. Kad je nastala prva zbirka njegovih basana, nije poznato. Ujamčeno je, da je Demetrije Falerej priredio zbirku, koja se izgubila. Babrije preodjenu njegove basne u jambe. Ove su basne u srednjem vijeku postale opće dobro sviju naroda.

Fedro. rimski pisac basana. On je prenio basnu u Rim. Rodio se u Pijeriji, kao rob dodje u Rim, te za Augusta steče slobodu. Objelodanio je 5 knjiga po uzoru Ezopovu, koješta je preveo, a koješta dodao sâm, pa zato i nazva svoje basne Ezopovima. Njegove su basne ponajviše životinjske. Kako su neki otmjeni ljudi za Tiberija nalazili u nekim basnama oštricu protiv sebe, pošlo im je za rukom, da bude Fedro protjeran iz Rima, ali se on opet vrati onamo i umre u dubokoj starosti. Njegove su basne spjevane u jampskom senaru, pisane su jednostavno i jasno, te još danas živu u ustima sve djece, n. p. basna o vuku i ovci, o magarcu i lavu u lovu i dr.

Heliodor, grčki pisac, rodom je iz Emeze u Siriji, živio je u 3. stoljeću poslije I. Neki misle, da je ovaj pisac bio biskup u Triki u Tesaliji, koji je živio pod kraj 4. stoljeća. Vjerojatnije je, da je pisac bio sofist 3. stoljeća odan novopitagorinskoj nauci. On je napisao krasan roman „Etiopske priče" (Aethiopica), pa je to valjda najbolji roman starine. Ovdje se opisuju pustolovine egipatske kraljevne Harikleje i tesalskoga plemića Teagena tako vjerno i zanimljivo, da ih je Melanchton držao pravom povješću. Tasso u Jerusolimu u velike hvali Heliodora, a nasljedovao ga je Cervantes. Rukopis je spasao neki vojnik 1526. godine u Budimu iz knjižnice Matije Korvina.

Herodijan, grčki historik. Bio je po svoj prilici po porijetlu Grk, a živio je od prilike od 170. do 240. poslije I. Boravio je najviše u Rimu. On je napisao carsku povjest rimsku u 8 knjiga od god. 180. do 238. poslije I. (od Komoda do Gordijana III.). Kako se vidi, opisuje suvremene careve. On nije vazda pouzdan, ali daje dragocjene dopune djelu Diona Kasija. Najvrednije su posljednje knjige. Herodijan je prost od predsuda svoga vremena, te nastoji što vjernije opisati, što je sâm do-

živio. Opisujući grozote i zločine ljudi Herodijan se umije savladavati.

Herodot, najstariji grčki historik, „otac povjesti“, rodio se oko 500. g. prije I. u Halikarnasu u Kariji, a izobrazio se ponajpače čitajući grčke pjesnike, poglavito Homera. Čini se, da je rano zamislio sastaviti oveće historijsko djelo, pa kako mu je obitelj bila bogata i izobražena, mogao je za tu svrhu obaći daleke krajeve. Iz samoga djela Herodotova može se razabrati, da je osim grčkih otoka i obala Male Azije obišao većinu onih dijelova Azije, koji pripadahu perzijskoj drzavi, i Afriku, gdje se osobito zanimao za Egipat. Nadalje je ujamčeno, da je sebi pribavio znanje o Feniciji, da je dopro do Babilona i do Arderike kod Suze i do Ekbatane, a isto tako, da je pohodio obale Crnoga mora. U domovini je pomogao srušiti tiranina u Halikarnasu Ligdamida, a odanle podje na otok Sam, gdje je počeo obradjivati gradju. G. 445., kažu, da je bio i u Ateni, gdje se sprijateljio s Periklom i Sofoklom i čitao ulomke svoga djela. Iza toga podje, možda g. 444., u Turije u Italiju. Ne znamo, je li Herodot još jedan put duže vremena boravio u Ateni. Umro je oko 424. prije I. u Turijima.

Njegovo je djelo napisano u jonskom narječju, u kasnije je vrijeme djelo razdijeljeno u 9 knjiga, te je svaka knjiga dobila ime po jedne Muze. Djelo obuhvaća 320 godina do bitke kod Mikale (479.), a svrha mu je prikazati ratove Grkâ s barbarima. Uza to se opisuju zemlje i narodi u mnogobrojnim epizodama (Lidjani, Egipćani, Babilonci, Sciti). Prikazivanje mu je jednostavno i umiljato. Priznaje mu se u opće vjernost i točnost, premda ga je neznanje tudjih jezika gdjekad zavelo i premda pokazuje veliku simpatiju prema Ateni.

Njegovo je djelo u istinu narodna knjiga, proniknuta vjerom, da vječna pravda kazni zlo, i zadahnuta mržnjom na silnike, a ljubavlju prema domovini.

Njegovo se poprsje nahodi u Napulju.

Heziod, grčki pjesnik, rodjen u Askri u Beotiji. Živio je u 8. stoljeću prije I. Samo je priča, da se s Homerom natjecao u Halcidi. Heziod je, kako se pripovijeda, zaglavio od zločinačke ruke u Naupaktu u Lokridi.

Njegova su djela:

1. Teogonija (nauka o bogovima). U ovom se djelu podaje popis bogova grčkih, napominju se razne narodne priče o njima s motivacijama, ujedno se razlaže kozmogonija (nauka o postanju svijeta). Ovo djelo po svoj prilici ne potječe od jednoga čovjeka, nego je ili skupina raznih djela raznih pjesnika ili je bar nastalo porabom tudjih pjesama.

2. Djela i dani; ovo je djelo pjesnički više vrijedno nego Teogonija; u ovom didaktičnom djelu podaje nam Heziod ne samo uputu o gospodarstvu, nego takodjer pravila o životnoj mudrosti, o izboru žene, o uzgoju djece. U ovom djelu napominje Herodot svoga brata, kojemu bješe ime Perses, ali se čini, da i u ovom djelu ima tudje primjese.

3. Heraklov štit. Ulomak djela o prababama pojedinih heroja.

Homer, kralj sviju pjesnika grčkih. Izuzevši neke gramatike (t. zv. horizonte) sva je starina vjerovala, da je Homer spjevao Ilijadu i Odiseju; u prvom epu spjevana je borba Grka pod Trojom, a glavno mjesto u radnji zaprema Ahilejeva srdžba; u drugom epu prikazuje se lutanje i povratak Odiseja, koji se osvećuje snubocima svoje vjerne žene Penelope.

U starije doba pripisivahu se Homeru i druge pjesme.

Homerovi su epi u svezi s narodnom epskom pojezijom grčkom. Njegov utjecaj na razvoj Grčke bijaše silan. Sva naobrazba započinjala se s Homerom; njegova prirodna umiljatost i njegov zdravi moral ostao je uzorom. Što je rekao o bogovima Homer i poslije njega Heziod, vrijedilo je kao pravilo: u kratko Homer bijaše sveto pismo klasične starine. Homer je i kasnije ostao uzorom epske pojezije.

U novije doba (počevši od Wolfa 1795.) počelo se sumnjati o osobi Homerovoj, nanizala se ogromna literatura o Homeru, nikle su mnoge hipoteze, ali se ne može reći, da je Homerovo pitanje riješeno.

Iz starine imademo izvrsnih mramornih glava Homerovih, n. pr. u Napulju, Rimu, Londonu i Sanssouci-ju.

Horacije, najbolji lirik rimski. Rodio se 8. decembra 65. prije I. u Venuziji, a umro 27. novembra 8. g. prije I. u Rimu. Bi dobro uzgojen i izobražen, g. 45. podje u Atenu na više nauke. S Brutom je krenuo protiv Antonija, ali u boju kod Filipa (42.) pobježe s vojskom, no Antonije ga pomilova. Pjesnik Vergilije preporuči Horacija Mecenatu, koji mu se oda sa svom dušom i još ga uvede u kuću Oktavijana Augusta (38.). Mecenat pokloni pjesniku dobarce kod Tibura, kamo se zaklanjaše od gradske buke.

Horacije je napisao ode, epode, sekularnu pjesmu, satire, poslanice i medju njima poslanicu o pjesničkom umijeću, što ozbiljno što šaljivo udarajući na mane društva i preporučujući naslade života. Ove su naslade umjeren užitak, upotreba momenta, prijateljstvo i ljubav. G. 35. izdade Horacije prvu knjigu

satira, 30. drugu knjigu satirâ i epode, 23. prve tri knjiga odâ, 20. prvu knjigu poslanicâ, a 17. sekularnu pjesmu. Četvrta knjiga odâ izadje istom oko 13. god. Zadnji su plod njegova pjevanja poslanice II. knjige, od kojih je treća o pjesništvu.

Malo je koji pjesnik sviju vremena i naroda bio toliko štovan, čitan i tumačen kao Horacije, te su mnoge njegove rečenice postale poslovice. Mnoge ljude prati Horacije iz škole za svega života. On je pravi pjesnik životne mudrosti i svjetovnjačke elegancije.

Izokrat, grčki govornik, rodio se u Ateni g. 436. prije I. Izobrazio se slušajući sofiste i Sokrata. On je osnovao retorsku školu najprije na Hiju, a onda u Ateni. Bilo mu je 98 godina, kadno od svoje volje umrije od gladi, kako se veli, budući žalostan, što je Filip, macedonski kralj, uništio slobodu njegove domovine. U ostalom Izokrat je prije sâm držao, da će Filip biti upravo spasitelj Grčke.

Izokrat je govor učinio umjetnim djelom; slog mu nije onako mjedan kao Demostenov, nego je fino izrezuckan. Cilja su mu dva: da s pomoću retorike dotjera oblik i da dotjeranomu obliku dade moralan sadržaj.

Cijenili su ga i Grci i Rimljani. Od 60 govora, koji su mu se u starini pripisivali, sačuvan je 21, a najvažniji su:

1. Panegirik, oko koga je Izokrat radio 15 godina. U njemu preporučuje govornik, da se pomire Atena i Sparta, pa da svi Grci budu složni protiv Perzijanaca;

2. Panatenejik, u kojem Izokrat slavi Atenu i njene gradjane;

3. Areopagitik: preporučuje, da se prihvati opet Solonov ustav i da se uspostavi vrhovno sudište areopag.

Justin, rimski historik, živio je po svoj prilici u Rimu u doba Antoninâ oko 160. god. poslije I., on je sastavio izvadak iz velikoga historijskoga djela Pompeja Troga „Filipove povjesti“, u kojoj je prikazana opća svjetska povjest od Nina do suvremenosti. Justin je izostavio sve, što je bilo nezanimljivo i zališno.

Juvenal, rimski satirik, rodio se u Akvinu oko 55. god. poslije I., a bio je retor u Rimu. Pokušao je kao diletanat pisati stihove, budući da mu nije imutak dopuštao, da živi bezbrižno. On je bio napisao epigram na Parisa, glumca i miljenika cara Domicijana; ovaj je Paris zaveo caricu, pa ga je car na ulici usmrtio. Poradi onoga epigrama razljuti se car na Juvenala i pošlje ga kao tribuna iz Rima. Istom poslije smrti careve 96. g. poslije I. vrati se pjesnik u Rim. Bilo mu je bar 80 godina, kad je umro (oko g. 135. poslije I.).

Boraveći mnogo godinâ izvan Rima, opažao je na povratku još jače sve one mane i pogrješke, kojih je bilo puno društvo rimsko. Zato njegove satire, kojih imade 16 u 5 knjiga, pune su ljuta gnjeva i nemilosrdna napadanja. Osobito 6. i 9. satira pokazuju veliku moralnu pokvarenost ženâ. Juvenal je jedan od najvećih satirika svjetske književnosti, i ako se osobito u zadnjim satirama prečesto nameće retorika na štetu pojezije.

Katulo, rimski lirik, rodio se 87. g. prije I. u Veroni. Potječući od otmjene obitelji probavio je mlade dane u Rimu živo i veselo u svezi s prvim ljudima. U Rimu se zaljubi u Klodiju, koju u pjesmama slavi pod imenom Lezbijinim, ali poradi njene nevjere zamrzi na nju; ipak je nije mogao sasvim zaboraviti. Ova je ljubav, puna slasti i boli, glavna os njegova života; ova mu je ljubav izmamila divnih pjesama. Pored toga napisao je i drugih pjesama (n. pr. porugljivih epigrama i elegijâ na način aleksandrinski), a ima njegovih pjesama preko 100. Njegove pjesme pripadaju medju najsavršenije plodove rimske lirike.

Ksenofonat, grčki vodja i pisac, rodio se po svoj prilici godine 430. prije I., pridružio se Sokratu, komu ostade za svega života vjeran i zahvalan učenik. Kad se svrši peloponeski rat, udje u službu mladjemu Ciru protiv njegova brata, perzijanskoga kralja Artakserksa, bio je u nesrećnom boju kod Kunakse (401.), u kojemu je poginuo Cir, te povede poraženu grčku vojsku, u kojoj je bilo jedno 10.000 momaka, iz unutrašnje Azije do Bizanta. Ovaj je povratak trajao 15 mjeseca. Poslije drugih vojna u Aziji i Grčkoj i nakon razne sudbe umrije oko 354. godine.

Njegova mnogobrojna djela odlikuju se jednostavnošću, jasnoćom i umiljatošću, te su stari nazivali Ksenofonta „atičkom pčelom“. Djela su mu historijska, filozofijska i praktična.

1. Anabaza u 7 knj. Ovdje opisuje Ksenofonat glasoviti onaj povratak grčkih pomoćnih četa, a da bude što više nepristran, objelodani ga pod tudjim imenom (Temistogen).

2. Helenska povjest, prve dvije knjige nastavljaju Tucididovu povjest do konca peloponeskoga rata, a 3.—7. opisuju grčku povjest od ovoga vremena do bitke kod Mantineje (362.) sa spartanskoga gledišta.

3. Ciropedija u 8 knjiga, ovdje se opisuje uzgoj starijega Cira, to je moralno-politički roman, u kojemu se po Sokratovim načelima prikazuje idejalan vladar.

4. Agezilaj, hvala spartskoga kralja ovoga imena.

5. Apomnemoneumata (Memorabilia Socratis) u 4 knjige,

ovdje se opisuju uspomene piščeve o Sokratu, ali je koješta Ksenofonat dodao, što je upravo sâm mislio.

6. Simpozij (Gozba): Sokrat u veselu družtvu govori o ljubavi i ljepoti.

7. Ekonomik: Sokratov razgovor s Ishomahom o najboljoj upravi kuće i imutka.

8. Hijeron: pjesnik Simonid razgovara se sa sicilijanskim tiraninom Hijeronom o prednostima vladarskoga i privatnog života, kao i o vještini vladanja.

9. Cinegetik ili knjižica o lovu.

10. Hiparhik: o jahanju.

Ima još i drugih djela, koja se pripisuju Ksenofontu, ali sva jamačno nisu njegova.

Kurcije. Kurcije Rufo, rimski historik, napisao je djelo „O djelima Aleksandra Velikoga“ u 10 knjiga, od kojih nemamo prvih dviju, a ostale su manjkave. Kako se njegovo djelo napominje istom u XII. stoljeću, slabo znamo reći što o piscu. Jedni misle, da je živio za Augusta, drugi za Klaudija ili Vespazijana, a treći čak za Konstantina ili Teodozija. Vjerojatno je, da je on bio retor za Klaudija. Historijska je cijena njegova djela neznatna, jer ne mari za kritiku, ali se ugodno čita kao roman, osobito su neke česti sjajno i slikovito prikazane. U srednjem vijeku njegovo se djelo čitaše mnogo i poštovaše u velike. U 17. stoljeću pokuša Freinsheim, da nadopuni, čega nema. Kurcijevo djelo vrijedi isporediti s Arijanovom Anabazom.

Kvintilijan, rimski retor. Rodno mu je mjesto Kalagura u Španjolskoj, a rodio se g. 35. poslije I. Izobrazio se u Rimu, pa onda podje u zavičaj, da bude učitelj rječitosti. G. 68. povrati se s Galbom u Rim, gdje je dočekao velike časti: Vespazijan mu odredi godišnju plaću, a Domicijan mu dade konzulsku titulu. Poslije 20 godina učiteljevanja sakupi svoje iskustvo u djelu „Uputa u govorništvo“ (Institutio oratoria) u 10 knj. Djelu je svrha uputiti mladića od najranije mladosti u govorničku vještinu, pa se može reći, da je Kvintilijan i sadržajem i oblikom potpuno izvršio svoju zadaću. Osobito je važna 10. knjiga; u njoj Kvintilijan s finim ukusom podaje značajku svih važnijih grčkih i rimskih književnika (i pjesnika i prozajika), dakako imajući na umu korist, koju mogu podati učeniku retorike.

Kvinto Smirnjanin, grčki pisac 4. stoljeća poslije I. On je spjevao nastavak Ilijade (Posthomerica) u 14 pjevanja, i to od propasti Hektorove do povratka Grkâ. Djelo nas podsjeća

Homera, te je za svoje vrijeme odlična radnja. Rukopis se našao kod Otranta u Kalabriji, zato je i Kvinto dobio pridjevak Calaber.

Likurgo, atenski državnik i govornik, Demostenov prijatelj, rodio se poslije 396. god. prije I. u Ateni. 12 godina upravljao je financijama atenskim (od 338. god. d.), pojačao je obrambenu moć i podigao mnoge sjajne zgrade (glumište, stadij, morski arsenal i dr.). Umro je oko 325. g. Istina i pravo! bijaše njegova lozinka, koje se vazda držao u životu. Od njegovih 15 govora sačuvan je samo jedan, i to govor protiv Leokrata poradi izdaje domovine iz god. 330. Govor pokazuje duboka etična načela, ali mu nedostaje elegancija. Leokrat je poslije poraza kod Heroneje ostavio grad i otišao na Rod, gdje je širio rdjave glasove o domovini, pa sada Likurgo u svojem govoru predlaže, da se Leokrat kazni smrtnom kazni.

Livije, slavni rimski historik. Rodio se g. 59. prije I. u Pataviju (s. Padovi), oko g. 31. prije I. dodje u Rim, da se poda književničkomu zvanju. Ovdje se združi s prvim ljudima, pa i s Augustom, premda je osjećao republikanski. Livije umrije 17. g. poslije I. u Pataviju. Bio je veoma učen, te je pisao i djela filozofijska i retorična. Glavno mu je djelo rimska povjest („Ab urbe condita libri“), u kojoj je prikazano doba od sagradnje Rima do smrti Druzove (g. 9. prije I.); a čini se, da je ovo djelo izradjivao preko 40 godina sve do smrti svoje. Ovo djelo po kritičnoj metodi zaostaje za nekim drugim historijskim djelima starine, ali po umiljatosti i umjetničkoj formi, po plemenitoj humanosti, po čistoći i zvučnosti prikazivanja pripada medju najbolja djela rimske književnosti u opće. Livije nije išao za tim, da ispituje vrela, nego da napiše djelo, koje će potresti dušom naroda i trgnuti ljude iz moralnoga drijemeža i pokvarenosti. Livije piše, kao da govori narodu s tribune.

Djelo je imalo 142 knjige, koje se dijele u dekade, u skupine od 10 knjiga. Sačuvano je samo 35 knjiga, i to prvih 10 i 21. do 45.; od ostalih imademo samo ulomke i kratke sadržajne prijeglede (Periochae). U 17. stoljeću je po ovim periohama Freinsheim priredio svoje dopune Livijeva djela.

Lizija, grčki sudbeni govornik, rodio se oko 444. god. prije I. u Ateni; kad mu je bilo 15 godina, podje u Turije u Italiji, gdje se izobrazi u retorici. G. 411. povrati se u Atenu, ali za vlade 30 tirana morade Atenu ostaviti i podje u Megaru. Kasnije se opet vrati u Atenu, gdje i umrije u dubokoj starosti. Od njegovih su nam se govora sačuvala 33, ali su neki nepotpuni,

a neki sumnjivi. Izuzevši govor protiv Eratostena Lizija ovih govora nije sam govorio, nego ih je pisao ili za druge ili tek za vježbu. Govori se njegovi odlikuju čistoćom i jednostavnošću jezika. U njega nema nikakova patosa. Najvažniji je govor protiv Eratostena, iz kojega saznajemo, da su ga tirani istisnuli iz Atene iz pohlepe za njegovim blagom.

Lucijan, grčki pisac, rodio se izmedju 120. i 130. god. poslije I. u Samosati u Siriji; obitelj mu bijaše siromašna, te je trebalo da izuči zanat. Ali se izobrazi za retora i sofista, pa je i predavao u Joniji i u Masiliji (Marseille), galijskoj Ateni. Iza toga je proučio filozofiju u Grčkoj. Kasnije je primio mjesto prokuratora (sudbenoga predsjednika) u Egiptu, koje mu dade Komod. Priča se, da je umro od pasjega ujeda, ali nije ujamčeno. Lucijan je platonovski dijalog prožeo Aristofanovom dosjetkom i tako stvorio satirički dijalog. U svojim satirama udara na mane ljudî u svim područjima, ne štedeći nijednoga staleža. Dok Juvenal pokazuje golu grozotu skinuvši s nje odijelo, Lucijan se smije i smijući govori istinu. Lucijan ne umije pisati, da ne bude duhovit, ne umije crtati, da ne bude satiričan. Fino opažanje, umjetna značajka, krasni jezik čisto atički, duhovita dosjetka i nepresušni humor učinili su ga ljubimcem sviju vijekova. Osobito navaljuje na moralnu propalost svoga vremena i na narodno sujevjerje, kao i na taštinu i nepoštenje filozofâ. Pripadom udara i na znamenite značajeve, kako nije poštedio ni kršćanstva, koje je u ostalom poznavao tek spolja. Mnogobrojna su djela njegova, pripovijesti, spisi filozofijski, retorički i satirični. Medju njima imade pravoga biserja. Ovdje se n. pr. nahodi i uzor Gulliverov i Münchhausenov.

Lukan, rimski epik, rodio se g. 39. poslije I. u Kordubi (s. Kordovi) u Španjolskoj, rano dodje u Rim i pohodi kasnije Atenu, odakle ga je njegov stric Seneka, prijatelj i učitelj Neronov, preporučio Neronu, te je više godina Lukan bio Neronu drag. No kad je pjesmama Lukan već stekao glas, zamrzi na nj Neron, jer je htio i u pojeziji biti prvi. Neron zabrani Lukanu, da se u javi pokaže kao pjesnik ili govornik. To zabolje Lukana, te se uplete u Pizonovu urotu protiv Nerona, ali kad bi urota otkrivena, plati Lukan svoje urotništvo životom. Bilo mu je istom 26 godina, kad bi osudjen god. 65. na smrt, te on sam sebi prereže žile, kako je učinio i Seneka. Njegovu su uspomenu slavili ljudi cijeneći ga ne samo kao pjesnika, nego i kao mučenika. Od njegovih se djela sačuvala samo nedovršena epska pjesan u 10 pjevanja „Pharsalia“, u kojoj je historijski vjerno

prikazan gradjanski rat izmedju Cezara i Pompeja, bitka kod Farzala i dogadjaji do zauzeća Aleksandrije. Pompej se prikazuje u pjesmi kao zatočnik slobode, a Cezar nepovoljno. Lukanov je stil živahan, prepleten krasnim sentencijama i žestokim opisima, deklamacija prekipljuje strasvenim frazama. Uza vas retorički bombast pjesma imade u istinu pjesničkih mjesta.

Lukrecije, rimski pjesnik, rodio se 98. g. prije I., a umro je g. 55. prije I. Filozofiju je učio u Rimu, te se riješi za Epikurovu nauku, koju i opjeva u velikoj pjesmi „De rerum natura“ (O prirodi). Djelo je posvetio prijatelju Memiju Gemelu. On želi pokazati, da je Epikurova nauka bolja od svih drugih filozofijskih sistemâ, a ujedno nastoji ljude osloboditi od straha božjega dokazujući, da nema bogova; na taj način držaše pjesnik, da će podići svijest i povećati samostalnost ljudî.

Djelo imade 6 knjiga, u 1. govori se o neprolaznim atomima, u 2. o tjelesnom svijetu, u 3. o duhu i duši (protiv straha od smrti), u 4. o mišljenju, čuvstvovanju i osjećanju, u 5. o postanju svijeta, a u 6. o pojavima u vazduhu.

To je jedina rimska didaktična pjesma sačuvana iz vremena prije Augusta. S pravim zanosom obradjuje pjesnik svoju gradju, koja se više puta upravo opire pjesničkoj obradbi. Lukrecije je prvi u Rimu pjesnički obradio znanstvenu gradju, prvi u cjelini izložio Epikurovu nauku i tako jê udomio u Rimu. I danas se dive ljudi plemenitomu zanosu i dostojanstvu djela.

Marcijal, rimski epigramatik, rodi se oko 40. g. poslije I. u Bilbilu u Španjolskoj; kad su mu bile 22 godine, dodje kao odvjetnik u Rim, gdje je praćen prijaznošću Titovom i Domicijanovom, a u prijateljstvu sa Juvenalom i Plinijem odvjetničko zvanje zamijenio pjesničkim. Za Trajana, koji nije ljubio satirikâ, vrati se u zavičaj, ali ga je srce vuklo za bučnim, sjajnim životom svjetske prijestolnice. Skoro iza 100. g. poslije I. umrije.

Marcijal je napisao preko 1500 epigrama, koje je podijelio u 15 knjiga. On šiba pogrješke i mane svoga vremena, ne toliko da ih popravi, koliko da zabavi svijet i dvor. Zato je on samo dosjetljiv, pikantan, gdjekad i lascivan, u njega nema one ozbiljnosti, koja resi Juvenala. Marcijal ide za tim, da dobro opremi svoje dosjetke; zato zabavlja čitatelja, da ga na koncu osupne. Čitatelj se divi bogatstvu i oštrini njegove kratke i duhovite dosjetke. Za stid i moral ne mari mnogo, dapače i svoje i sebe samoga izvrgava ruglu. I njegova pretjerana laskanja vladarima nisu mu pribavila slave. U eleganciji i miloti stiha Marcijal je

takmac najboljih rimskih pjesnika. Marcijal je upravo osnivač novijega epigrama, te su se za njime poveli nebrojeni epigramatici.

Marko Aurelije, s pridijevkom filozof, rodio se u Rimu 24. aprila 121. poslije I. Oženio se s Faustinom, kćerju tadašnjega cara Antonina Pija. Poslije smrti njegove postane car, te je carevao od g. 161. do 180. Vojevao je sretno na raznim stranama s raznim barbarima, koji su navaljivali na carstvo, te je osim toga dobrim zakonima nastojao popraviti unutrašnje prilike. Umro je 180. g. u Vindoboni u vojni s Markomanima; kako se čini, otrovao ga je sin.

On bijaše veoma plemenite prirode, a uz dobrotu bilo je u u njega snage i odlučnosti. Ostavio nam je u grčkom jeziku 12 knjigâ „Promatranjâ samoga sebe“ (εἰς ἑαυτόν), osnovanih na etičkoj osnovi Stoe. Ovo je djelo jedno od najljepših spomenika starinskih, to je zbirka zlatnih riječi, te je gotovo na sve evropske jezike prevedena. To nije umjetno djelo, koje nam podaje car filozof, bez strogoga sistemskoga reda obradjuje on pitanja, koja zanimaju svakoga mislitelja, a tiču se zadataka ljudskoga života.

Na kapitolijskom trgu u Rimu nahodi se konjanički od mjedi, nekoć pozlaćeni kip cara Marka Aurelija, a na pijaci Colonna u Rimu stoji kip podignut njemu u čast s reliefima iz markomanskoga rata.

Nepos. Kornelije Nepos, rimski historik, rodio se oko 99. god. prije I. u gornjoj Italiji. Prijateljevao je s Ciceronom i Katulom, koji mu je posvetio svoje pjesme. Rano je došao u Rim i ondje živio samo za knjigu. Umro je oko 24. god. prije I. On ne piše naučno, već ide za tim, da zabavlja. On je nepristran, plemenit, te se raduje primjerima vjernosti, pravednosti i pobožnosti. Njegovo je najznatnije djelo „O slavnim ljudima“ (De viris illustribus), od kojega nam se sačuvala čest „O izvrsnim vodjama tudjih naroda.“ Ovdje se opisuje život 22 vodja, i to 19 Grka, 3 Kartažana i 1 Perzijanca. Pored toga imamo životopis Katonov i Atikov.

Ovidije, rimski pjesnik, rodi se u Sulmonu 20. marta g. 43. prije I. Potječući od ugledne, viteške obitelji mlad dodje u Rim. Kasnije je putovao po Grčkoj, Maloj Aziji i Siciliji. Vršio je i manje službe. No skoro ga sasvim presvoji pjesništvo. Budući bogat, omilio na dvoru i u gradu, u trećem braku sretno oženjen (dok je prva dva braka razvrgao) mogao se nadati sjajnoj budućnosti. Iznenada usred ove sreće stiže ga nesreća g. 9. poslije I., te bi prognan u maleno, hladno, negostoljubivo mjesto na Crnom moru, — u Tome (d. Köstendže). Nije

ujamčeno, što je upravo na to ponukalo cara Augusta. Svakako je Ovidije pometnjom nešto vidio, što bi mu mogao oprostiti car August, ali ne bi muž August. Možda se to ticalo kćeri careve Julije. Govorilo se, da je uzrok frivolni sadržaj njegova „Ljubavnoga umijeća“, ali je to djelo sastavljeno prije 10 god. Pjesnik se više nije smio vratiti u Rim k ženi i djeci. Daleko od domovine, u surovu podneblju uzalud je pjesnik čeznuo za materinskim govorom, pa je ondje, ostavljen i sam, umro g. 17. poslije I.

Ovidije je rodjen pjesnik, vještak u obliku. Nijedan rimski pjesnik ne pokazuje toliko nagnuće k stihu kao on, nijedan nije tako opjevao ljubav i ljubavne zablude svoga vremena. Bez muke mu teku stihovi, sve u njega titra i bliska. A lagan mu je i i sadržaj kao i oblik, u ostalom takovo mu je bilo biće i život. Pravilo mu je bilo: Uživaj, dok možeš! Ali je to ljuto okajao. Ipak mu ostade slava besmrtna, bio je pravi ljubimac Muzâ. Jaka je u njega retorična žica.

Njegova tragedija Medeja nije nam se sačuvala, ali imamo drugih djela, koja posvjedočuju njegov talenat.

1. Ljubavi (Amores) u 3 knjige; to su prave ljubavne elegije, ponajviše namijenjene pjesnikovoj ljubovci Korini.

2. Poslanice ili heroide, 21 list, pišu ih heroide ljubavnicima i heroji udaljenim dragima (n. p. Penelopa, Helena, Hermiona).

3. Ljubavno umijeće (Ars amandi) u 3 knjige, to je najsavršenije djelo pjesnikovo po obliku, ovdje daje pjesnik uputu muškarcima i ženama o ljubavi.

4. Lijekovi od ljubavi (Remedia amoris): pjesnik upućuje, kako se može ljubav zatomiti.

5. Lijekovi za lice (Medicamina faciei): daje toiletne propise.

6. Metamorfoze u 15 knj., ovdje se prikazuju razne grčke i rimske priče o prijetvoru ljudi od prvoga početka do Julija Cezara. Ovo je djelo Ovidijevo najpoznatije i najviše čitano.

7. Kalendar (Fasti), 6 knjiga. Pjesnik prikazuje znamenite dane i svetkovine u rimskom kalendaru za prvih 6 mjeseca uplećući krasne epizode o historijskom i pričajnom postanju. Djelo je nedovršeno.

8. Tužbalice (Tristia) u 5 knj., pjesnik pjeva iz prognanstva caru, ženi i prijateljima tužne pjesme.

9. Poslanice iz Ponta (Epistulae ex Ponto) u 4 knj., sadržaj im je kao i predjašnjima.

10. Ibis: to je pogrdna pjesma protiv nevjerna prijatelja, a nazvana je po sličnoj pjesmi Grka Kalimaha.

11. Halieutica: opis ribâ Crnoga mora.

Pauzanija, grčki pisac, rodio se u Magneziji u Maloj

Aziji; za Hadrijana i Antoninâ putovao je Grčkom, Malom Azijom, Sirijom, Egiptom, Libijom i Italijom, te je napisao izvješće o tom putovanju izmedju 160.—180. g. poslije I. u 10 knjiga („Perijegeza Helade"). Ponajpače ide za opisom umjetninâ, te je uz Plinija St. najvažniji izvor za povjest grčke umjetnosti, a pored toga i za topografiju Grčke. Nije sve, što opisuje, sâm vidio, koješta je prenio iz tudjih djela.

Perzije, rimski satirik, rodio se 34. godine poslije I. u Volaterama u Etruriji. Stoik Kornut mnogo je utjecao na nj. Umro je već g. 62.; nije mu još bilo 28 god. Napisao je 6 satira, koje su nam sačuvane, u njima žigoše pokvarenost u Rimu i ističe idejal stoičke mudrosti i starorimske stege; ali mu satire nisu proste od neke mladenačke nezrelosti i tamnoće. Crkveni su ga otci u velike štovali, a i kasnije su ga ljudi vazda brojili medju prve rimske satirike.

Pindar, grčki lirik. Rodio se g. 522. prije I. u Cinoscefali, u predgradju grada Tebe. Živio je u Ateni, a neko se vrijeme bavio na dvoru sirakuskoga kralja Hijerona I., često je zalazio u Olimpiju i Delfe, a umro je u Argu po svoj prilici god. 448. Njegove pjesme obuhvaćaju gotovo sve područje grčke lirike, a stari su ih gramatici podijelili u 17 knjiga, od kojih su se pored ulomaka sačuvale samo 4 knjige epinicijâ u slavu raznih pobjednikâ u Olimpiji i Delfima, u Nemeji i korinatskom Istmu. Njegove se pjesme odlikuju velikom ozbiljnošću i snažnim dostojanstvom, smjelom kompozicijom i izrazom, gdjekad i presmjelim skokovima, pa savršenom umjetnošću ritamske i metarske forme. Zato i veli Horacije, da je nalik na labud, tko nasljeduje Pindara.

Platon, grčki filozof, rodio se god. 427. prije I. u Ateni. Bio je potomak jedne od najotmjenijih grčkih obitelji. U početku se bavio oko pojezije, ali općeći sa Sokratom dade se na filozofiju. Do smrti Sokratove bio je njegov učenik. Zatim podje u Megaru k Euklidu, te putovaše po Maloj Aziji, Južnoj Italiji i Siciliji. U Sirakuzi je drugovao s vladarskim domom. Povrativši se u Atenu osnova g. 387. akademiju, filozofijsku školu, nazvanu po kući, u kojoj je poučavao. Tri puta je bio u Siciliji. Umro je g. 347. u Ateni. Pauzanija je još vidio njegov nadgrobni spomenik.

Platonova su se djela u sva vremena mnogo čitala i cijenila, te pripadaju svjetskoj književnosti. Sadržaj i oblik jednako je savršen; dijalog, kojim se služi u raspravama, podaje njegovim spisima dramatičan, pjesnički kolorit; vidi se pjesnik! Platon je u svojoj filozofiji idejalist, dok je strogi, hladni Aristotel realist. Čini se, da je Platonu samo predavanje bilo važnije nego pisanje, zato i nema spisa, u kojemu bi koja disciplina bila do kraja iscrpena. Glavna je njegova nauka o idejama. Idejalni polet Platonove nauke najbolje se pokazuje u etici. Dijalogâ njegovih imade 36.

Glavniji su njegovi spisi:

1. Protagora: napadaj na sofiste i obrana Sokratove etike.
2. Eutifron: o pobožnosti.
3. Apologija: ovo je djelo napisano poslije smrti Sokratove tako, kao da se sâm Sokrat brani.
4. Kriton: Sokrat u tamnici; zakonima se valja pokoravati.
5. Lah: o hrabrosti.
6. Harmid: o razboritosti.
7. Menon: o kreposti.
8. Gorgija: o utjecaju rječitosti.
9. Parmenid: Ima li praslikâ pojedinih stvari i može li čovjek ove nadćutilne praslike upoznati?
10. Fedro: o ljepoti.
11. Gozba: o ljepoti.
12. Fedon: o besmrtnosti duše, sve je učenje samo sjećanje.
13. Politija u 10 knj.: opis državnoga idejala.
14. Zakoni u 12 knj.: najveličanstvenije djelo na etičkom polju.

Plaut, rimski komik, rodio se oko 254. god. prije I. u Sarsini u Umbriji, živio je u početku u Rimu kao glumac. Izgubivši novac, koji je zaslužio, morade zatražiti zaradu kao nadničar u mlinu, te je pisao komedije, da steče novaca. Umro je 184. g. prije I. Od mnogih komedija, koje mu je starina pripisivala, Varon je samo 21 priznao nesumnjivo njegovom, a od tih su sačuvane sve osim jedne (Vidularije). Njegove su komedije više ili manje preradbe grčkih originala, od kojih je Plaut gdjekad po dva upotrebio za jednu dramu (kontaminacija). Ali ipak njegove komedije imadu rimski izraz. Njegove komedije obiluju pučkim prizorima i mislima, bujnim humorom i brzim dijalogom, te nam podaju sliku vesela života; dakako ne smijemo zaboraviti, da je Plaut pisao za niže rimsko općinstvo, zato je i pun surovosti i frivolnosti. Plauta su nasljedovali pjesnici gotovo sviju evropskih naroda.

Njegove su komedije:

1. Amfitruo: Amfitruon polazeći iz Tebe u boj ostavlja ženu Alkmenu u blagoslovenom stanju. Jupiter dodje k njoj u obliču njena muža, a prati ga Merkurije kao rob Sosija. U to se vraća Amfitruon i nastaje smutnja. Alkmena napokon rodi blizance, od kojih je jedan (Heraklo) Jupiterov sin. Jupiter se javi kao bog i izmiri muža i ženu.

2. Asinaria; Argirip, sin Demenetov, ljubi heteru Fileniju (Philaenium), kćer neke svodilje. Svodilja pokaže vrata Argiripu, kad joj ne da, koliko bi ona htjela. Argirip povjeri sve ocu, otac bi mu htio pomoći, ali mu ne daje ništa njegova stroga žena. U to dodje trgovački sluga, da predade ženi novac, koji je dobiven od prodaje osalâ. Nakon mnogih pletaka i varanja podje im za rukom trgovačkomu sluzi oduzeti novac. Dakako otac i sin sada borave kod Filenije, otac upravo grdi svoju zlu ženu, kad ona dovedena od nekoga neuslišana ljubovnika Filenijina dodje i bijesna poradi muževih riječi povede ga kući.

3. Aulularia: Euklion, skup starac, sakrio je u kući vrč sa zlatom. Megador zamoli starca, da mu dâ za ženu kćerku Fedriju, a starac obeća. Budući da valja sve pripremiti za pir, ne čini se Euklionu blago dosta sigurno u kući, te zakopa blago, ali mu njegov rob Strobilo udje u trag i ukrade ga. Likonid, rodjak zaručnikov, bio je već prije njegovu zaručnicu Fedriju za Cererine svetkovine zaveo. Na dan zarukâ ona rodi. Likonid sretne starca, koji uzdiše poradi izgubljena blaga; prizna mu, da je krivac (misleći na Fedriju). Starac ga ne razumije pravo, nego misli, da je on ukrao blago. Napokon se sve razjasni, te Likonid dobije Fedriju za ženu. Strobilo pokuša s ukradenim blagom uteći, ali mu za vremena otmu blago.

4. Bacchides: To je izvrsna drama sa spletkom. Mneziloh, Nikobulov sin, ljubi heteru Bakhidu (I.). Dok on putuje, u njegove žene nahodi se njezina sestra, takodjer Bakhida (II.). Pistokler, Mnezilohov prijatelj i Filoksenov sin, zaljubi se u ovu sestru. Neki je vojnik Kleomah medjutim najmio Bakhidu I. i traži novčanu odštetu. Mnezilohov rob prevari oca njegova, te izmami nuždan novac. Oba oca Nikobulo i Filoksen idu pred kuću obiju djevojaka, da ih izgrde i kazne, ali začarani njihovim očima odazovu se njihovu pozivu i podju u kuću.

5. Captivi (Zarobljenici): Hegionu je mladji sin Tindar kao dijete ugrabljen i u Elidu prodan, gdje bi zajedno sa sinom svoga gospodara uzgojen; stariji sin u ratu protiv Elide dopade ropstva. Da izbavi ovoga sina, kupi Hegion elidske zarobljenike, i to svoga mladjega sina i njegova prijatelja. Ovaj prijatelj podje u Elidu, iskupi starijega sina i ujedno dovede sa sobom onoga roba, koji je bio mladjega sina ugrabio i ocu njegovu prodao. Preko njega bi izgubljeni sin prepoznan. Rob mjesto njega podje u kamenolom.

6. Casina: Lizidam i njegov sin ljube u isti mah neku Kazinu koja je kao nahod uzrasla u kući Lizidamovoj. Da postignu svoju svrhu, hoće jedan i drugi da Kazinu nametne za ženu jednomu od svojih sluga. Otac pošlje sina na putovanje. Sluga očev dobije žrijebom Kazinu; no Lizidamova žena sazna, kakov je dogovor, pa u svadbenoj noći mjesto Kazine podmete sinova slugu, koji zaljubljenoga staroga grješnika Lizidama i njegove sluge žestoko izlupa. Napokon se pokaže, da je Kazina kći susjedova, te sada polazi za sina.

7. Cistellaria: Demifon, mlad trgovac, obeščasti u Sicionu mladu djevojku po imenu Fanostratu i pobjegne u svoj zavičaj Leman. Ovdje se oženi. Skoro iza toga, što rodi kćer, umre mu žena. Poslije 20 godina podje on u Sicion i uzme za ženu Fanostratu ne znajući, da je to ista osoba. Ona je bila nekoć rodila (Demifonu) kćer i izložila jê, a kći dorastavši nadje ljubovnika Alcezimarha. S pomoću kutijice roditelji se prepoznaju. Nadju opet svoju kćer i zaruče je s Alcezimarhom.

8. Curculio: Neki je časnik kupio djevojku, ali mora iznenada otići, te kako ne može djevojku odmah za sobom uzeti, preda novac mjenjaču uz uvjet, da ga preda onome, tko donese njegovim prstenom zapečaćen list. Djevojka dašto imade ljubovnika. Ovaj pošalje parasita Kurkuliona, koji opije časnika, oduzme mu prsten, patvori list i dobije novac od mjenjača. Djevojka bude plaćena i predana ljubovniku. Prevareni se časnik primiri, kad djevojka, prije više godina ugrabljena, prepozna po prstenu, da joj je on brat.

9. Epidicus: Atenski gradjanin Perifan imade nezakonitu kćer, sada ratnu zarobljenicu Akropolistidu, citarašicu; njegova sina Stratipokla ljubovca, druga citarašica, imade isto ime. Epidik treba da iskupi zarobljenu kćer, ali u istinu kupi ljuboveu sinovu i dovede je k Perifanu. Sin je medjutim doveo iz rata drugu, još neplaćenu djevojku, pa traži od Epidika, da mu za nju pribavi novaca, a predjašnje ljubovce, koju otac drži za kćer, da ga riješi. Rob nadmudri oca tako, da ga svjetuje, nek sam kupi djevojku, koju želi imati sin, i nek je na taj način otme sinu; rob dobije novac, plati trgovca, ali djevojku preda sinu, a ocu dovede drugu podmićenu. Napokon se sve razjasni, te otac upozna, da mu je ona zarobljenica nezakonita kći, a sin se povrati k staroj ljubovci, koju je otac nepravo držao kćerju.

10. Menaechmi: Blizanci Menehmo I. i II., oba varalice, živu od mladosti rastavljeni. Menehmo I. živi u Epidamnu i imade pored svoje žene ljuboveu, kojoj poklanja razne darove ponajviše ukradene ženi. Njegov brat, koji mu je sličan i po stasu i po glasu, dodje iz Sirakuze u Epidaman. Nastaju zamjene. Menehma II. drži ljubovca za Menehma I., a Menehmo II. upotrebi priliku, da djevojci otme više nakita. Napokon se braća prepoznaju.

11. Mercator (Trgovac): Harin, sin Demifonov, doveo je s puta prekrasnu djevojku. Dok sin podje na kraj, dodje otac u ladju i zapita roba, tko je ova djevojka, a rob ne usudjujući se reći istinu kaže mu, da je kupljena za Harinovu mater. U to dodje i sin. Ocu se čini djevojka odviše fina za kućnu robinju, sin mu povladi i zamoli oca, da bi smio djevojku vratiti. Demifon veli, da to nije potrebno, jer mu je stari prijatelj naložio, da mu kupi lijepu djevojku. To tvrdi i Harin. Svak bi htio djevojku za se, pa se tako nadbijaju sve tobože po tudjem nalogu. Napokon otac dobije djevojku i odvede jê u kuću svoga prijatelja, ali su u to nenadano povrati prijateljeva žena i izgrdi muža poradi djevojke. Neki prijatelj tužnoga Harina uredi sve i Harin dobije svoju djevojku.

12. Miles gloriosus (Hvastavi vojnik): Neki časnik, silan

hvališa, ugrabi Filokomaziju, ljubovcu Atenjanina Pleuzikla. Pleuziklo podje za njima, nastani se u bližnjoj kući i smisli ovakovu osnovu: Prijatelj Pleuziklov, u koga je sakriven, uputi neku djevojku u osnovu i prikazuje ju kao svoju ženu. Ona stane dopisivati sa časnikom, prizna mu u listu ljubav, te ga ponudi svojim sreem i blagom. Sada je časniku Filokomazija dosadna, pa kad kao kormilar odjeven dodje k njemu Pleuziklo, da po nalogu njene matere odvede ljubovcu, časnik je srećan, što je se može riješiti. Pun ljubavi ode sada časnik u kuću svoje drage, gdje ga pripravljeni sluge dočekaju, izdevetaju, skinu mu odijelo i otmu novac, pa mu još sve ispričaju, kako je prevaren.

13. Mostellaria: Teopropid imade sina Filolaha, koji putovanje očevo upotrebi, da se s prijateljem i dvjema djevojkama na očev račun divno zabavlja. Kad se otac vrati, oni su upravo kod gozbe, no rob Tranion dosjeti se pomoći. On zatvori vrata, pak kad otac stane kucati, pripovijeda mu, da je u kući sablast i da je zato valja ostaviti. Nastaju novi zapleti i varanja, koja izazove lihvar došavši po novac. Napokon dva roba, koji su došli po nakićena prijatelja Filolahova, unesu svjetlo u to pletivo laži. Teopropid se silno naljuti ali se napokon primiri, kad prijatelj obeća, da će sve namiriti.

14. Persa: Toksilo, rob časnika, koji je na vojni, zaljubi se u Lemniselenidu, robinju nekoga svodnika, te bi je htio iskupiti. Pomaže mu prijatelj Sagaristion. On izmami od svoga gospodara novac tobože za nabavu bikovâ. Zatim moraju njegov prijatelj Saturion i prijateljeva kći Lukrida obući perzijansko odijelo, te Saturion zavede svodnika, da kupi Perzijanku. Tako je dobiven novac za bikove, a Toksilo dodje do svoje ljubovce bez troška. Lukrida bude budući u slobodi rodjena naravski odmah oduzeta prevarenomu svodniku.

15. Poenulus: Svodnik Liko uzgojio je u svojoj ku i dvije zarobljene Kartažanke. Agorastoklo je takodjer zarobljen, a njegov ga je kupac uzeo za sina. On ljubi jednu od onih Kartažanaka, ali ne zna, da su im oci braća. Otac djevojaka Hanon tražeći kćeri dodje u Kalidon, gdje se radnja dogadja. Agorastoklo je smislio varku, kako će djevojku osloboditi. On nastani svoga roba u kući svodnikovoj opremivši ga novcem, da pošlje onamo drugoga roba, koji će kao gospodar prvoga roba natrag tražiti. Ako prvoga roba svodnik zataji, da ne mora vraćati novaca, kaznit će ga zakon, pa će i njegova imovina, a s njom i djevojka pripasti tužitelju. To i podje za rukom. Dojilja djevojaka uza to prepozna oca njihova Hanona; svodnik je držao dvije slobodne djevojke, pa je sretan, što ga ne stiže i veća kazan. Agorastoklo dobije svoju dragu za ženu.

16. Pseudolus: Kalidor ljubi Feniciju, robinju svodnika Baliona, koji jê proda za 20 minâ nekomu časniku Kartanažaninu. Časnik je već platio 15 minâ, pa kako mu valja smjesta na put, pošlje po djevojku glasnika s ostatkom novaca, listom i pečatom. Pseudolo, Kalidorov rob, izmami ovomu glasniku list i pečat, a ostatak novaca uzajmi, te dovede djevojku svojemu gospodaru. Balion pravoga glasnika izvrgne ruglu, no napokon prevareni svodnik razabere svu tužnu istinu, te mora časniku povratiti 15 minâ.

17. Rudens: Atenjaninu Demonu bi ugrabljena sasvim mlada kći Palestra, koju je kupio svodnik Labrakso. Plezidip je u nju zaljubljen, no Labrakso jê krišom povede na sajam u Agrigenat. Na putu se razbije brod; Palestra s prijateljicom i Labrakso s jednim drugom spasu se od smrti i to u blizini Demonova imanja, gdje boravi i Plezidip; onamo ga je lukavo poslao Labrakso, da mu ne bi zapriječio odlaska. Demon i Plezidip izbave obje djevojke iz lihvarskih ruku; Demon prepozna svoju kćer i dade je Plezidipu za ženu.

18. Stichus: Braća Epignom i Pamfilip, zetovi Atenjanina Antifona, potrošili su svoj imutak, pa su krenuli na put, da opet zasluže novaca. Tri godine ostanu im žene vjerne, premda ih otac nagovara, da se rastave; napokon oni dodju doma s velikim blagima. Veselom gozbom slavi se njihov povratak, a Epignomov rob Stiho zajedno s drugim robovima i ljubovcama njihovim podaje se pustoj nasladi.

19. Trinummus: Harmid imade sina i kćer. Za poslom putujući u Aziju povjeri oboje svome prijatelju Kaliklu, a preporuči mu ujedno i svoju kuću, u kojoj je sahranio blago. Sin postaje lakouman; dok je Kaliklo izbivao, proda očevu kuću; kad se Kaliklo s kratka puta povrati, mora kuću natrag kupiti i dodje na zao glas, da nije zaslužio prijateljeva povjerenja. Lizitel, vjerni prijatelj onoga sina, zaruči se s njegovom sestrom. Da je dostojno opremi, a da ne oda povjerenoga blaga, Kaliklo udesi, da se kao vrati od Harmida glasnik s novcem. No u isti mah povrati se s puta sâm Harmid. Nastaje zanimljiv razgovor medju njima. Napokon uzme Harmidov sin Kaliklovu kćer za ženu, a Lizitel kćer Harmidovu.

20. Truculentus: Tri mladića Dinijarho, Stratofan i seoski bogataš Strabakso natječu se za ljubav Fronezijinu. Oni se nadmeću darovima, a ona prema tomu postupa s njima. Ona nastoji Stratofana predobiti, pa izmisli, da mu je rodila dijete. Ali u tajnu upućeni Dinijarho prepozna, da je ono dijete, koje je za tu svrhu ugrabljeno, njegova kći, koju mu je rodila susjedova kći. On spase djevojku i uzme njenu majku za ženu. A ona dvojica ostaju uz Froneziju.

Plinije Mladji, rimski pisac, rodio se g. 61. ili 62. poslije I. u Komu, njegov ujak Plinije Stariji, pisac velikoga djela „Prirodne povjesti“, rano ga je uputio u rječitost i filozofiju. Plinije Mladji služio je u Siriji kano vojnički tribun, a vrativši se u Rim bio je kvestor, tribun i g. 93. pretor. Od Trajana dobi g. 100. konzulsku čast, te je od 111.—113. upravljao Bitinijom i Pontom. Umro je po svoj prilici prije g. 114. Sačuvane su nam njegove „Poslanice“ u 10 knjiga, koje su napisane biranim i slatkim jezikom, a zanimljive poradi raznolikoga sadržaja i važne za suvremenu povjest. Pored toga imamo njegov „Panegirik“, u kojemu zahvaljuje Trajanu za konzulat. U listu 6, 16

opisuje nam Plinije provalu Vezuva g. 79. poslije I. Plinije je bio dobar prijatelj Tacitov.

Plutarh, grčki pisac, rodio se oko 46. god. poslije I. u Heroneji u Beotiji; pošto je u Ateni slušao filozofiju i putovao u Aleksandriju i Rim, povrati se u zavičaj, gdje je i umro. Osim moralnih spisa napisao je Plutarh svoje glasovite „Isporedjene živote“ (Vitae parallelae) slavnih Grka i Rimljana. Životopisâ imade 46, a osobit im je čar u živahnu pripovijedanju i zgodnu karakteriziranju s pomoću anegdotâ.

Polibije, grčki historik, rodio se oko 210. god. prije I. u Megalopolu u Arkadiji, otac ga je uzgojio za vojnika. G. 169. bi izabran hiparhom ahejskoga saveza. Kad je Perzej pobijedjen i kad su Rimljani uzeli progoniti ahejski savez, bio je Polibije izmedju onih 1000 talaca, koje su Ahejci g. 166. poslali u Rim. Istom g. 150. pušteni su taoci, no Polibije sa svojim štitnikom Scipionom Emilijanom podje u Afriku. G. 146. vidio je razor Korinta i ponuka Rimljane, da blaže postupaju s ahejskim općinama; u opće je nastojao, da ublaži tužnu sudbu svoje domovine. Poradi svoga djela putovao je na Rod, u Malu Aziju, Egipat, Galiju i Hispaniju. G. 134. opet je pratio Scipiona u Hispaniju pod Numanciju. Umro je padnuvši s konja u zavičaju svojemu oko 127. god. prije I.

On je napisao „Opću povjest“ u 40 knjiga, u kojoj opisuje povjest Rima, Grkâ i Istoka od 220. do 146. god. prije I. s prijeglednim uvodom o dogadjajima od početka I. punskoga rata (u knjizi 1. i 2.) Od ovoga je djela sačuvano u isprvičnoj potpunosti samo prvih 5 knjiga, a od ostalih prvi dio 6. knjige i mnogobrojni ulomci. U točnosti i vjernosti pripovijedanja, u političkom i vojničkom shvaćanju nijedan starinski historik ne natkriljuje Polibija. On je pragmatičan, nije mu dosta, da pripovijeda, nego želi i tumačiti uzroke i medjusobne sveze. Zato se osvrće na sve, na podneblje zemlje, na prirodu tla, na ustav, na gospodarske prilike.

Propercije, rimski elegik, rodio se oko 49. god. prije I. u Umbriji, valjada u Asisiju, živio je u Rimu, prijateljevao je s Mecenatom, Vergilijem, Horacijem i Ovidijem, a umro oko 16. g. prije I. On je pjevao elegije, u kojima je opisao svoju žarku ljubav prema lijepoj i duhovitoj Hostiji (u pjesmi Cintiji). Na oblik i metodu njegovih elegija utjecali su aleksandrinski pjesnici, poimence Fileta i Kalimah. Propercije je pjesnik ljubavi, one strasti, koja osvaja i srce i duh, te koja se istom u užitku umiruje. Zato i nije čudo, što je Propercije nerijetko

sentimentalan. Njegovih elegija imademo 4 knjige ili po Lachmannu 5 knjiga.

Salustije, rimski historik, rodio se g. 87. prije I. u Amiternu od plebejske obitelji; rano je došao u Rim, te se podao veselomu životu. Bio je kvestor, a 52. g. tribun, no 50. g. bi iz senata protjeran tobože poradi nemorala, ali poglavito, jer je pristajao uz Cezara. On odmah podje k vojsci Cezarovoj, a Cezar ga učini pretorom. Salustije je bio u vojni protiv Pompeja, g. 46. upravljao je provincijom Numidijom, u kojoj se silno obogatio. Bio je i tužen poradi globljenja, ali je s pomoću Cezarovom oslobodjen. Kasnije se oženio Terencijom, koja se bila rastavila od Cicerona, a umro je oko 35. godine prije I.

Od njegova glavnoga djela „Povjesti“ u 5 knjiga, u kojemu je napisao povjest rimsku od Suline smrti 78. god. do 67. prije I,, sačuvani su nam samo ulomci. Potpuno je sačuvan spis „O Katilininoj uroti“ i „Rat s Jugurtom“ (kraljem numidijskim). Oba djela pokazuju pomnjivu studiju rimske historiografije kao i grčkih historika i govornika, a osobito Tucididova djela, te nam podaju vjernu i značajnu sliku o propadanju rimske republike. Ipak treba imati na umu, da je Salustije pišući „Urotu“ nastojao oprati Cezarovu stranku od sumnje, da je šurovala s Katilinom. Salustije je majstor u podavanju značajke i u opisu običaja, on je rimsku historiografiju učinio umjetničkom. Slog mu je zbit.

Seneka filozof, rimski pisac, potječe od otmjene viteške obitelji; rodio se oko 4. god. prije I. u Kordubi (Cordova) u Španjolskoj. Otac ga je htio izobraziti za govornika, ali se on dade na filozofiju, pristajao je u opće uz stoičku nauku dašto prihvaćajući koješta i iz drugih nauka. Žena cara Klaudija Mesalina okrivila je Seneku, da je kažnjivo općio s carevom rodjakinjom Julijom, te bi poradi toga prognan na Korziku; tek 8 godina poslije toga, iza nasilne smrti Mesalinine, bi po želji druge careve žene Agripine pozvan u Rim, da bude uzgajač njezina sina Nerona. Neron je uzašavši na prijestolje neko vrijeme još slušao Seneku, ali ga zatim zaokupe neprijatelji njegova učitelja, te god. 65. poslije I. osudi na smrt Seneku, koji je bio okrivljen, da je u svezi s Pizonovom urotom. Kao osobitu milost dopusti mu Neron, da se sam ubije. Seneka otvori sebi žile, ali kad to nije dosta brzo zadalo smrti, dade, da ga zaguše u vreloj kupelji.

Seneka pripada medju najplodnije pisce rimske književ-

nosti. Pisao je prozom i stihom. Osim filozofijskih i prirodopisnih spisa pisao je i tragedije povodeći se za Euripidom, Sofoklom i Eshilom. Imamo 9 njegovih komedija (Herkulo bijesni, Trojanke, Feničanke, Medeja, Hipolit, Edip, Agamemnon, Tijest i Herkulo etski).

Od filozofijskih spisa njegovih ističu se „Poslanice Luciliju", imademo 124, a obično se dijele u 20 knjiga. To je poučna knjiga o moralu, puna krasnih propisa za razne zgode i nezgode u životu. Pored toga je napisao 12 knjiga „Dijalogâ" (o srdžbi, o utjesi, o blaženom životu, o pokoju, o kratkoći života i dr.); slična su sadržaja spisi „O milosrdju" i „O dobročinstvima".

Sofoklo, grčki tragik, rodio se na Kolonu kod Atene oko g. 495. prije I. Već kao mladić odlikovao se ljepotom i milotom. On je 18 puta dobio prvu nagradu, a često drugu za tragičnih natjecanja, te se nikada nije morao zadovoljiti trećim mjestom. Poslije prikazivanja „Antigone" izabra ga narod strategom; kao strateg bio je u Periklovoj vojni protiv Sama (440.) i u diplomatičnom poslu putovao na Lezbo. Umro je g. 405. prije I. Njegov u Terracini g. 1838. nadjeni. sada u lateranskom muzeju u Rimu namješteni kip od mramora pripada medju najsavršenije portraite starinske.

Sofoklo je u tragičnoj pojeziji pravi reprezentanat Periklova vijeka. Njegova je pojezija prava klasična, svi su joj dijelovi u skladu, veličanstvo se spaja s dražešću, u svemu se vidi prava umjerenost. a stil je jednako slobodan od bombasta, kako od niskoće. Sofoklo je uveo trećega glumca na pozornicu, pa je onda i Eshil prihvatio od mladjega svoga druga ovu uredbu. Na taj je način drama mogla iznositi bolje dotjerane značajeve i više zamršenu radnju. Sofoklo se okanio trilogijske kompozicije, koju je usavršio Eshil, te je potisnuo mitski elemenat, a više istakao psihologijski razvoj. Sofoklo i ide za tim, da se tragični konflikat što jače dojmi glavnih osoba. On je veoma vješt karakteristici, a osobito su mu divni ženski karakteri. Stih mu je umjetnički dotjeran, a jezik fin, snažan i bogat.

Starina je pod Sofoklovim imenom imala 130 drama (tragedija i satirskih drama). Sačuvalo se samo 7 tragedijâ.

1. Ajanat. Poslije Ahilejeve smrtne svetkovine dopalo je njegovo oružje Odiseju kao najvrednijemu; Ajanta to zaboli, te plane osvetom i odluči poubijati sve grčke vodje, a prije svih Odiseja. Palada Atena, koju je bio Ajanat u objesti uvrijedio, smuti mu um, pa on u mahnitosti poubija stoku misleći, da su to njegovi dušmani. Razabravši se od mahnitosti ne može podnijeti ove sramote, pa se sam ubije.

2. Antigona. Oba su sina Edipova poginula (Polinik i Eteoklo). Polinik leži nepokopan na polju. Kreonat, sada kralj u Tebi, zaprijeti smrću, ako bi tko mrtvo tijelo pokopao. Antigona, budući ponukana ljubavlju prema bratu, ipak to učini. Nju živu zakopaju. Hemon, Kreontov sin, u potaji ljubi Antigonu. On otvori grob, nadje, da se Antigona objesila u grobnici, te se sâm usmrti do njezinih nogu. I Kreontova žena od tuge za sinom sama se objesi. Duboko poražen vidi Kreonat, da se ispunila Edipova kletva.

3. Elektra. Obradjuje se poznati dogadjaj: Agamemnona su umorili Klitemnestra i Egist, Orest i Elektra osvećuju ga. U Sofokla je Elektra u pročelju, ona je duša svega osvetnoga djela.

4. Edip kralj. Dok izbiva kralj Laj, dodje u Tebu sfinga i svakome zadaje zagonetku, a tko je ne riješi, baca ga u ponor. U to stigne u grad glas, da je Laj umoren. U nevolji ponudi grad Teba onome prijestolje i ruku obudovjele Jokaste, tko riješi zagonetku. U Tebu dodje Edip, tobož sin korinatskoga kralja, na putu zametne kavgu s nekim strancem, te ubije stranca i njegova pratioca. Ovaj stranac bijaše Laj. — Edip riješi zagonetku, te dobije Jokastu i kraljevsku čast. Sfinga se strovali u ponor. Edip rodi s Jokastom dva sina Eteokla i Polinika i dvije kćeri Antigonu i Izmenu. Nakon deset godinâ braka bukne u Tebi strašna kuga. Proročanstvo navijesti, da je grad okaljan krvnom sramotom. Vidjelac Tirezija nećka se kazati krivca. Napokon razabere nesretni Edip, da kralj i kraljica u Korintu nisu pravi roditelji njegovi, nego da mu je otac umoreni Laj, a mati — sadašnja njegova žena Jokasta. Kad to Jokasta sazna, sama se objesi. A Edip sebi iskopa oči.

5. Trahinjanke. Heraklo se od svojih junačkih djela vraća k svojoj ženi Dejaniri. Sa sobom vodi Iolu, kćer Euritovu, koja mu je nekoć dopala kao ratna nagrada, ali bila zakraćena. On je učinio juriš na Euritov grad i poubijao sve osim zarobljenice. — Dejanira je jednoć od centaura Nesa, koga je Heraklo jedared ranio, kad mu je htio ženu zavesti, dobila za dar odijelo, a Neso ju je uvjeravao, da će joj ovo odijelo uvijek sačuvati muževu ljubav. U istinu pak ovo odijelo zadaje smrt, ako ga tko obuče. Kad dodje Iola još ljepša u svojoj boli i suzama, Dejanira je primi ljubezno, ali do skora razgori se u Dejanire ljubomornost, pa kad Heraklo zatraži svečano odijelo, da zahvali bogovima za srećni povratak u zavičaj, dade mu Dejanira Nesovo odijelo, ne bi li tako sačuvala Heraklovu ljubav. Heraklo trpi strašne muke, njegov sin Hilo još ga živa nosi k lomači. Dejanira se sama ubije. Hilo obećava ocu, da će Iolu uzeti za ženu.

6. Filoktet. Filoktet, jedan od Grkâ, koji su pošli protiv Troje, dopao je ranâ, jer ga je ujela zmija. To ponuka Odiseja, da ga spavaćiva s lukom i sa vazda sigurnim strjelicama, koje mu je umirući poklonio Heraklo, izloži na Lemnu. Deset godina životari ovdje Filoktet ne mogući se daleko micati i pun mržnje na nevjerne vodje grčke. — Poslije smrti Ahilejeve dobiju Grci proročanstvo, da samo s pomoću Filoktetovom i Neoptolema,

sina Ahilejeva, mogu osvojiti Troju. Zato pošlju Neoptolema i Odiseja na Leman, da ponukaju Filokteta, nek bi dragovoljno došao pod Troju. Ovaj pokušaj daje drami radnju. Na jednoj strani imamo lukavost Odisejevu i otvorenost Neoptolemovu, a na drugoj kolebanje Filoktetovo izmedju mržnje i nemoći, izmedju ogavnosti i povjerenja. Odisej se prevari, jer Neoptolem ne će da mu potpomaže varku; dapače se Filoktetu očituje kao prijatelj, pa je voljan i povesti ga doma. Istom kad se ukaže Heraklo, riješi se Filoktet, da podje pod Troju. — Pjesnik samo nagovješćuje, da će se Filoktet izliječiti, osvojiti Troju ubivši Parisa i sretan se povratiti kući. To je u pjesnikovo doba znao svatko.

7. Edip na Kolonu. Edip je došao na Kolon, pošto su ga Tebanci protjerali. Eteoklo progoni brata Polinika; oba se spremaju za bratski rat. Proročište obeća pobjedu onomu, s kime bude Edip. Samo Antigona nije ostavila slijepoga oca. Kralj atenski Tezej štiti Edipa od njegova zeta Kreonta, koji bi htio osvojiti Edipa za Eteokla. I Polinik dodje s istom namjerom. Slijepi kralj proklinje oba sina, Tebu i Kreonta. Zatim praćen Tezejem podje u sveti gaj osvetnih boginja na Kolonu, gdje ga na otajstven način nestaje.

Stacije, rimski pjesnik, rodio se oko 45. god. poslije I. u Napulju, a izobrazio se u Rimu. Podupirao ga je car Domicijan, no pjesnik ostavi glavni grad i podje na svoje imanje blizu Napulja, gdje je i umro oko 96. god. Njegove su epske pjesme „Tebajida“ u 12 pjevanja, u kojoj je opisao vojevanje sedmorice na Tebu, i nedovršena pjesma „Ahilejida“, u kojoj je prikazao Ahilejeve doživljaje prije trojanskoga rata; ali ove pjesme pune su bombasta i nejasnoće. Osim toga je spjevao prigodnice pjesme „Silvae“ (Šume) u 5 knjigâ, a medju ovim pjesmama ima veoma dobrih, upravo majstorskih slika iz suvremenoga života.

Strabon, grčki pisac, rodio se u Amaziji u Pontu oko god. 63. prije I., 29. god. podje u Rim, oko 25. god. prije I. putovao je Egiptom, u ostalom živio je za Augusta i još za Tiberija ponajviše u Rimu, gdje je i star umro. Svoju izobrazbu steče ponajpače u Aleksandriji. On je obišao velik dio tada poznatoga svijeta od Armenije na istoku do obale etrurijske na zapadu, od Crnoga mora na sjeveru do granica Etiopije na jugu. Svršivši ova putovanja sastavi izgubljeno historijsko djelo, u kojemu je obradio predjašnja vremena najmanje do Cezarove smrti. Naprotiv je sačuvana njegova „Geografija“ (Geographica) u 17 knjiga s uvodom o predjašnjim geografima, medju kojima Strabon ističe Homera. U svojem djelu obradjuje Strabon matematičku i fizikalnu geografiju, kao i horografiju. Prve dvije su knjige uvod, 3.—10. opisuju Europu, 11.—16. Aziju, a 17.

Afriku. Strabon umije zanimljivo pisati osvrćući se i na običaje narodâ.

Suetonije, rimski pisac, rodio se za vlade cara Vespazijana. Oko g. 112. poslije I. pratio je u Bitiniju svoga prijatelja Plinija Mladjega, koji ga je preporučio caru Trajanu. Car Hadrijan učini ga dvorskim tajnikom oko 119., ali do skora izgubi ovo mjesto, te se vas dade na nauku. Napisao je mnoga djela, od kojih nam je samo jedno potpuno sačuvano, to su „Carske biografije“ (Vitae Caesarum) u 8 knjiga, u kojima je opisano 12 prvih careva, počevši od Cezara do Domicijana. Ovo je djelo pisao još na dvoru, pa je mogao saznati mnoge sitnice. S velikom dramatičnom živošću opisuje on one silnike, njihovu osvetljivost, požudu i razbludu. Ali je ovo više zbirka anegdotâ, nego prava povjest, no uza sve to obiluje djelo vijestima za suvremenu povjest, osobito za privatni život. Od drugoga njegova djela „O slavnim ljudima“ sačuvani su pojedini životopisi (pjesnikâ i dr.). Slog mu je jasan, ali bez boje.

Tacit, rimski historik, rodio se oko 55. god. poslije I. po svoj prilici u Interamni u Umbriji. G. 78. oženi se kćerju Agrikolinom, za Tita postade kvestor 80. ili 81. g., za Domicijana tribun ili edil, 88. pretor, a 98. za Nerve konzul. Izmedju preture i konzulata čini se, da je upravljao pokrajinom. Kasnije je bio odvjetnik. Godina smrti nije ujamčena, ali nije umro prije 117. g. Ujamčena su njegova djela „Agrikola“, „Germanija“, „Historije“ u 14 knj. i „Anali“ u 16 knj. A i za „Dijalog o govornicima“ danas gotovo svi drže, da je Tacitov. Iz sviju ovih djela izbija duh opozicije protiv suvremenih prilika i težnja za republikanskom prošlošću. U „Dijalogu“ želi pokazati, zašto je govorništvo propalo, te upućuje na velike republikanske govornike. U „Agrikoli“ diže spomenik svomu tastu, a ujedno pokazuje, kako može značajan muž i despotu služiti, a da ne okalja svoga poštenja i dostojanstva. „Germanija“ je najstariji opis Germanije i njenih stanovnika, napisana je 98., kad i „Agrikola“; Tacit ponajprije ide za tim, da podade etnologijsku sliku ove za Rim važne granične zemlje, ali ujedno iznosi sliku nepokvarene snage i čistih običaja u opreci prema nemoralu rimskoga života. Sadržajem, opsegom i stilom važnija su dva djela pisana za vlade Trajanove: Historije u 14 knjiga i Anali u 16 knjiga. Od „Historija“ je samo sačuvana knjiga 1—5, 26, a od „Anala“ knjiga 1—4, od 5. prva poglavlja, od 6. veći dio, nadalje 11—16, 25. Tacit je isprvice htio opisati u „Historijama“ vlade od Neronova pada do Trajana za uspomenu predjašnjega

ropstva i sadašnje sreće, ali nije došao do cilja, nego samo do smrti Domicijanove (96.); sačuvani dio dapače obuhvaća samo g. 69. i 70. Mjesto nastavka zahvati Tacit u „Analima“ u doba Tiberijevo, pa opisa carsko vladanje do Nerona; kako se vidi, mjesto sretnih vremena opisao je Tacit osobito nesretna, pa nam je u sačuvanim „Analima“ u opisu vlade Tiberijeve, Klaudijeve i Neronove podao tipnu sliku despotizma.

Tacitov je slog zbit, pun misli, često i previše sažet, a uza to prožet pjesničkim izrazima. Kompozicija mu je u istinu dramatična. Do novijih vremena držali su ljudi, da je Tacit dostojan vjere; Napoleon I. započe ovom vjerom tresti, a Niebuhr to prihvati za Tiberija. Od onda se ovo mišljenje sve više širi. U istinu Tacit nije sasvim prost od pristranosti, ali je sigurno, da nije bio hotice pristran, on pošteno teži za istinom, ali se ona gdjekad otela njegovu duhu, zaokupljenu republikanskim i aristokratskim načelima; uza sve to njegov nas se patos, njegova subjektivna toplina ugodno doimlje, a njegova karakteristika upravo je savršena i po sadržaju i po obliku, premda se tamo amo nahodi koji neopravdan sud. Stil se u Tacita po malo sve više razvijao, dok nije u zadnja dva djela dostigao vrhunac, te se može reći, da se nijedan starinski pisac svojim slogom ne doimlje čitatelja tako duboko kao Tacit. Ali njegova je sažeta manira ujedno uzrokom, da se Tacit kasnije malo čitao, te se za „Historije“ i drugi dio „Analâ“, pa onda za prvi dio „Anala“ sačuvao samo po 1 rukopis iz prijašnjega srednjega vijeka.

Teofrast, grčki filozof, rodio se oko 372. prije I. u Erezu na otoku Lezbu, u Ateni je slušao Platona, a onda Aristotela. Aristotel ga odredi svojim nasljednikom, glavom peripatetične škole. 35 godina je vršio ovu službu sve do smrti god. 287. prije I. Napisao je oko 200 djela držeći se u jezgri Aristotela. Danas je poznat svemu izobraženomu svijetu po duhovitoj svojoj knjižici: „Etički značajevi“, u kojoj je opisao 30 tipnih pogrješaka na etičkom polju. Casaubon je rekao za ovu knjigu, da se ne može zlatom naplatiti. Ove su slike psihologijski zanimljive, pune finih opažanja o ludim ili zlim ljudima, te su se komici rado služili ovom knjigom.

Teognid, grčki elegijski pjesnik, iz grčke Megare, živio je oko 550. god. prije I. Bio je odrješit aristokrat, pa kad je u Megari pobijedila demokracija, bi prognan iz domovine. Kad su opet aristokrati zadobili vladu, vrati se u Megaru. Pod njegovim je imenom sačuvana zbirka pjesama u elegijskom mjerilu (u svemu 1389 stihova), od kojih je veći dio političkoga i moralnoga sadržaja, te pripadaju gnomskoj pojeziji, dok zadnjih 160 stihova slavi veseli užitak i ljubav prema dječacima. Nije sve Teognidovo, što je pod njegovim imenom sačuvano.

Teokrit, Bion i Mosho. Teokrit se rodio oko 300. god. prije I., a potječe iz Sirakuze; život je proveo u Sirakuzi i Aleksandriji. Bion potječe iz Smirne, a Mosho iz Sirakuze, oni su mladji od Teokrita, te se ujedno za njime povode.

Teokrit je prema narodnoj pjesmi dotjerao bukoličnu pojeziju ili pastirsku idilu, koja je od onda dobila svoje mjesto u umjetnom pjesništvu. To su dražesni mali prizori, ponajviše u živahnu razgovoru prikazani i prožeti sjajnim, dubokim opisom prirode. Ove su pjesme ugodile ukusu suvremenikâ, koji su se već zasitili prevelike kulture i zaželjeli svježega zraka seoske prirode. Često se idile ove trojice pjesnika izdaju zajedno, samo valja pamtiti, da se Bion i Mosho ne mogu mjeriti sa svojim učiteljem. Za Teokritom se poveo Vergilije.

Terencije, rimski komik, rodio se u Kartagi oko g. 190. prije I., zato imade i pridjevak Afer (Afrikanac). Veoma mlad dodje u Rim kao rob, ali steče slobodu. Umro je godine 159. ili 158. On je veoma brzo došao u društvo mladjega Scipiona Afrikana i mudroga Lelija, u kojemu se gojila latinska književnost i nastojalo oplemeniti latinski jezik. U sadržaju se Terencije povodi za Menandrom i Apolodorom upotrebljavajući gdjekad kontaminaciju. Plautove izvorne i krepke dosjetke nema u Terencija, ali je zato Terencije u izrazu elegantniji. Porad mnogih poslovica rado su ga čitali u srednjem vijeku. Njegovih komedija imade 6.

1. Andria (Djevojka iz Andra). Mlad Atenjanin trebalo bi da uzme za ženu neku atensku gradjanku, ali se on tomu otima, jer ljubi robinjicu. Pokaže se, da je ova robinjica u slobodi rodjena, za mlada ugrabljena sestra njemu namijenjene zaručnice, a kći nekoga prijatelja zaručnikova oca. Tako nije više ništa na putu, da mladić uzme za ženu ovu robinjicu.

2 Eunuchus: Neki se Atenjanin odjene kao eunuh, samo da može vidjeti svoju dragu. Ona je bila za mlada ugrabljena, kupio ju je neki časnik i poklonio heteri, u koje se kući sada nahodi. Mladi Atenjanin učini silu djevojci. Napokon se sazna, da je ona u slobodi rodjena Atenjanka, te podje za mladića.

3. Heautontimorumenos (Koji sam sebe muči): Neki je čovjek sina poradi ljubovce poslao u Aziju i odbio, ali se kasnije poradi toga sam muči i grize. Rob napokon sve uredi i izmiri oca sa sinom, koji se povrati.

4. Phormio: Mlad imućan čovjek, dok mu izbiva otac, oženi se sirotom djevojkom. Radi se oko toga, da se izmiri otac s mladom ženom.

5. Hecyra (Svekrva): Neki se mladić zaruči; njegova zaručnica ostavi kuću svekrvinu tobož zato, jer se popravdala sa svekrvom, a u istinu, da može u potaji roditi. Njoj je neke večeri nepoznat čovjek učinio silu. Na koncu se pokaže, da je to bio sam zaručnik.

6. Adelphoe (Braća): Ovdje se prikazuju nejednaki oprečni značajevi, pokazuje se blag otac i strog otac, te se iznosi, kakova je posljedica njihova odgoja.

Tibulo, rimski elegik, rodio se oko g. 54. prije I. Drugovao je s Mesalom Korvinom i pratio ga u Aziju i Akvitaniju. Inače je Tibulo živio u tišini na svojem dobarcu kod Tibura, a umro je već 19. god. prije I. Po jednostavnosti svojega čuvstvovanja, po nježnosti prirodnih opisa, po dubokoj težnji za pravom ljubavlju pripada Tibulo medju najbolje pjesnike Augustova vijeka. Od 4 knjiga, u kojima su elegije sačuvane pod njegovim imenom, treća knjiga nije Tibulova, nego ju je spjevao po svoj prilici Ligdam, suvremenik Tibulov. Možda je ime Ligdam pseudonim. U četvrtoj knjizi imade nekoliko krasnih pjesmica Sulpicijinih. Tibulo je najbolji rimski ljubavni elegik, u prvoj knjizi pjeva Deliji, a u drugoj Nemezi.

Tucidid, grčki historik, rodio se oko g. 460. prije I. u Ateni. U filozofiji mu je bio, kako vele, učitelj Anaksagora. G. 429. razbolje se Tucidid od kuge, ali ozdravi, a g. 424. zapovijedaše u peloponeskom ratu atenskim brodovljem kod Taza. Budući da je za nekoliko ura prekasno stigao do Amfipola, koji je Spartanac Brazida opkolio, osudili su ga Atenjani poradi izdaje na smrt. On se otme nezasluženoj kazni tim, da je sam otišao u prognanstvo. Boraveći kao prognanik u raznim mjestima (n. pr. u Peloponezu i Siciliji) kupio je gradju za svoje besmrtno djelo o peloponeskom ratu; a čini se, da je nešto već i prije prognanstva priredio. God. 403. bi natrag u Atenu pozvan, te se vas dade na izradjivanje svoga djela, ali ga skoro iza 400. god. stiže smrt, kaže se, od ubilačke ruke, pa mu djelo ostade nedovršeno. Tucididovo djelo u 8 knjiga obradjuje glavni dio (431.—411.) peloponeskoga rata, koji je trajao od 431. do 404. Nije ujamčeno, kad je koja knjiga napisana. Po svoj prilici nastajale su knjige ovako: knjiga 6. i 7. (sicilijanska ekspedicija), knj. 2.—4. 1. (prva polovina peloponeskoga rata), knj. 5. i 8. (druga polovina). Tucidid je prvi pravi i ujedno najveći historik staroga vijeka, a podao nam je prvu sliku vlastitih doživljaja. On se nije ograničio samo na

pripovijedanje i zabavu, kako većina predjašnjih historika (pa i Herodot), nego je s dubokim pogledom i oštrim duhom prikazao pojedine dogadjaje u uzročnoj svezi i ujedno iznio na vidjelo načela i razloge osobâ, koje su radile. Glavne su vrline njegova djela stroga istinitost, kritična točnost i velika oštrina i finoća u crtanju značajevâ, ali se i on nije mogao sasvim oteti nekomu umjerenomu demokratskomu gledištu. Za značajku pojedinih osoba i za same situacije osobito su važni upleteni govori, u kojima gdjekad iznosi svoje misli. Slog mu je strog i sažet, ali poradi kratkoće i zamršenih periodâ njegovo je djelo gdjekad tamno. Nastavak njegova djela podao je Ksenofonat u „Helenskoj povjesti“.

Velej Paterkulo, rimski historik, živio je za Tiberija, koga je i pratio u Germaniju i Panoniju. Vrativši se u Rim postade pretor. Napisao je „Povjest rimsku“ u 2 knjige; to je kratka povjest od Enejina dolaska do godine 30. poslije I. Uza sve to, što je Velej dosta servilan dvoranin, djelo mu je ipak važno, osobito 2. knjiga. Na koncu 1. knjige nahodi se kratak nacrt grčke i rimske književne povjesti.

Vergilije, rimski pjesnik, rodio se 5. oktobra 70. god. prije I. u Andu (blizu Mantove), g. 53. dodje u Rim, da se izobrazi. Iza nekoliko godina povrati se doma, te zanesen ljepotom Teokritove pojezije uzme pjevati idile. Počevši od g. 41. sastavi 10 ekloga (Bucolica), u kojima se pod pastirskim plaštem napominju Oktavijan i pjesnikovi prijatelji; ove su mu pjesme pribavile prijateljstvo Poliona, koji je onda zapovijedao u gornjoj Italiji. Njemu zahvaljuje, što mu je povraćeno očinsko dobro, koje je bilo pripalo veteranima. Svoju zahvalnost kao i radost, što je sklopljen g. 41. mir izmedju Oktavijana i Antonija, izrazio je pjesnik u 4. eklozi posvećenoj Polionu, u kojoj hvali novo zlatno doba i koju su kasnije neki tumačili kao proročanstvo Isusova rodjenja. U kasnije doba ponuka ga Mecenat, da spjeva pjesmu o ratarstvu, kojom bi ponukao stanovnike Italije na življe narodno gospodarstvo. Usred oluje gradjanskoga rata napisa Vergilije (od g. 37.—30.) svoje djelo „Georgica“; to je jedno od najsavršenijih djela rimske pojezije, u 4 knjige opjevao je pjesnik ratarstvo, voćarstvo, stočarstvo i pčelarstvo protkavši oporu gradju divnim epizodama. — Poslije pobjede Oktavijanove Muza Vergilijeva služi slavi novoga vladarskog doma. Vergilije bijaše prvak medju pjesnicima, koji su se kupili oko Mecenata. Na Augustovu ponuku dade se g. 29. na svoje glavno djelo „Enejidu“ u 12 knjiga; u ovom epu govori pjesnik o lutanju Enejinu iza

pada Troje i o njegovim borbama za novo sijelo u Italiji. U tom epu slavi pjesnik postanje slavne kuće Julijâ, koje su izvodili od Jula, Enejina sina. G. 19. podje u Grčku, da dotjera ep, u Ateni se sastane s Augustom, pa na povratku umre u Brundiziju g. 19. prije I. Na samrti je zaželio, da se spali njegov nedotjerani ep, ali mu se želja ne ispuni; prijatelji njegovi Tuka i Varije po želji Augustovoj izdadu djelo. Njegova „Enejida“ postade narodnim epom Rimljanâ; njime je pjesnik upravo začarao Rimljane. I ako se novo doba ne slaže s pretjeranim zanosom, opet jezik i stil kao i sjaj mnogih prizora u Enejidi i ljepota opisâ u djelu o gospodarstvu osiguravaju Vergiliju jedno od prvih mjesta medju klasičnim pjesnicima. U srednjem vijeku držali su Vergilija čarobnjakom. U pojeziji srednjega vijeka, poimence u romanskih naroda (n. pr. u Dantea), bio je utjecaj Vergilijev silan. Zato je i razumljivo, što imamo dosta rukopisa veoma starih.

Viktor (Aurelije), rimski historik iz Afrike, živio je za Konstancija i Julijana. Bio je namjesnik Panonije i kasnije prefekat u Rimu. Pripisuju mu se 3 djela, ali jamačno ne potječu sva od istoga pisca. To su: O postanju rimskoga naroda, O slavnim ljudima rimskim (kratki životopisi), Carska povjest (kao nastavak Livijeva djela do Julijana). Ova su djela ili izvaci iz Viktorova djela ili su u opće kasnijega postanja.

Vitruvije, latinski pisac i ratni graditelj za Cezara i Augusta. Napisao je veliko djelo u 10 knjiga „O graditeljstvu“ (De architectura), a posvetio ga je Augustu. Ovo je djelo neprocjenjive vrijednosti za staro graditeljstvo. U 1. knjizi opisuje Vitruvije biće graditeljstva, izbor mjesta i dr., u 2. gradju, u 3. hramove, u 4. poredak stupova, u 5. glumišta, kupališta, luke, u 6. privatne zgrade, u 7. pločnik, štukaturu, mramor, priredbu bojâ, u 8. vodovod, cisterne i dr., u 9. sunčane ure, u 10. strojeve za dizanje, za crpanje vode, zavojite stube, ratne sprave i dr.

5. Bizantinizam i latinizam. Grčka i rimska književnost živu i poslije staroga vijeka.

Bizantincima u književnosti zovemo one grčke pisce, koji su pisali od prilike od polovine 7. vijeka do pada bizantinskoga carstva. Oni su radili oko historije, analistike, geografije, starinarstva, filozofije, teologije, retorike i epistolografije, kao i oko raznih struka pojezije (bar oko drame). Najvažnije su njihove radnje na polju historije i kronistike, te se mogu naći u velikom izdanju „Corpus scriptorum historiae Byzantinae“, koje je započeo Niebuhr, a stalo je izlaziti godine 1828. u Bonnu, te je do 1878. izišlo 49 svezaka. Većinu pisaca bonnskoga „Corpusa“ ponavlja Migne u svojem djelu „Patrologia graeca“ (Paris 1857. d.).

Glavno je djelo o povjesti književnosti bizantinske napisao Krumbacher, Gesch. der byzant. Litteratur (2. izd. München 1897.).

Još je bujniji život latinske književnosti poslije staroga vijeka. Kao jezik crkve, škole i nauke živi latinski jezik i poslije 6. stoljeća sve do dana današnjega. Ali to nije više živ jezik, nego književni. U srednjem vijeku zapremao je latinski jezik glavno mjesto u književnosti upravo u svim područjima. Kao jezik nauke zadobio je latinski jezik novu pobudu u epohi renaissance, te je XV. i XVI. vijek najsjajnije doba, koje je latinski jezik ikada imao iza propasti klasične rimske literature. Sred općega zanosa za izučavanje grčkoga i rimskoga starinskoga svijeta latinski jezik postade organ toga zajedničkoga pokreta medju narodima europskoga Zapada, te zadobi svoje veliko, možda najveće svjetsko značenje, kakvo je u opće imao za rimskoga imperija. Uskrsnuvši u svojem starom sjaju latinski je jezik izvršio veliku zadaću, da probudi Europu i da jê izvede iz sredovječnoga mraka, jer se po njemu razlijevaše široka struja osnovnih načela starinske izobraženosti. A sjajne plodove ove službe nahodimo bez sumnje u svoj suvremenoj kulturi europskoj. Prateći život latinizma vidimo, da je njegovo veliko značenje, koje mu je kao naučnomu organu podala renaissanca, već u XVII. stoljeću počelo jenjavati, budući da su se stali u silan mah razvijati narodni jezici i književnosti njihove u najizobraženijim dijelovima Europe. Pa što se više približavamo k našim vremenima, to se rjedje upotrebljava latinski jezik kao naučni organ. Književni život latinskoga jezika, kad više nije njime govorio prosti narod nego samo odabrana inteligencija, zovemo — latinizmom. Na taj je način najbolje i razlikovati rimsku književnost od latinske. Rimska književnost obuhvaća samo stari klasični svijet, dok latinska književnost zaprema ne samo klasično doba, nego i sredovječno i novovječno. Ovakovu opću latinsku književnost dijeli Hübner u 3 ogromna perioda: u rimski, italski i svemirski.

Ovećega djela o potpunoj latinskoj književnosti još nema, nego vidimo, da mnogi historici narodnih književnosti zahvaćaju u svoj okvir i latiniste svoga naroda, a to rade s punim pravom, jer su latinisti po svojim idejama i po sadržaju svojih djela obično u najtješnjoj svezi sa svojim vremenom i narodom.

Tako je uradio Tiraboschi, a tako već postupaju i historici drugih književnosti.

Za prvi dio srednjega vijeka latinske književnosti imamo izvrsno djelo Ebertovo (Allg. Geschichte der Litteratur des Mittelalters im Abendlande bis zum Beginne des XI. Jahrhunderts, Leipzig u 3 sv. 1874.—87.). Za humanizam je važno djelo Voigtovo (Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus, Berlin 3. izd. 1893. u 2 sv.). Za francuske je gimnazije sastavio Drioux povjest latinske književnosti (Histoire de la littérature latine, Paris 2. izd. 1884.), u kojoj je latinsku književnost u kratko prikazao od najstarijih vremena do konca XVIII. stoljeća. Drioux dijeli kasniju književnost u tri epohe: od prvih vijekova latinske crkve do Karla Velikoga, od Karla Velikoga do renaissance, i od renaissance do konca XVIII. stoljeća.

Latinizam je našao živa odziva i u hrvatskim stranama. Počevši od XV. stoljeća nahodimo latinizam i u pojeziji i u prozi. Hrvati živući u sferi rimske crkve prigrlili su latinski jezik, koji je u samoj Hrvatskoj bio organom vlasti i nastave sve do najnovijih vremena.

Poznato je, da su mnogi stari pisci hrvatski pisali takodjer latinski, te su od njih mnogi veći glas stekli svojim latinskim djelima, nego hrvatskim (n. p. Marulić). Mnogi naši historici pisali su svoja djela na latinskom jeziku. Dapače neka stručna djela o filozofiji, teologiji, matematici, medicini, politici pisali su naši književnici latinski, rjedje talijanski ili hrvatski. Što je bilo namijenjeno svemu izobraženomu svijetu, izlazilo je u latinskom odijelu. Zato se i ne može napisati potpuna povjest hrvatske književnosti bez osvrta na latinizam naših strana. Ovo je polje naše kulturne prošlosti još sasvim slabo ispitano, te je krasna zadaća hrvatskih filologa, da objasne ovu sjajnu stranicu naše povjesti. Kad se jedared ispita sva naša latinska književnost, zasjat će naša prošlost novim sjajem, jer se svojim latinizmom možemo ponositi. Ovaj je latinizam ponajviše u uskoj svezi s narodnim životom, dakako u pojeziji i historiji više, nego u strogo stručnim disciplinama. Medju našim latinistima imade sjajnih imena, koja su bila poznata svoj zapadnoj Europi. Spomenut ćemo samo neke latiniste. U XV. se vijeku istakoše Dižgorić, Crijević, koga su ovjenčali u Rimu, i Panonij, a u XVI. vijeku prvak umjetne pojezije hrvatske Marulić, kojega su se moralna djela prevodila na mnoge jezike, bogoslov Benigno (Dragišić, Dobretić), suvremenik Savonarolin, bogoslov Dominis (Gospodnetić), umni filozof Patricij, pustolovni bogoslov Skalić, leksikograf Vrančić, Luterovci Vlasić Franković (Flacius Illyricus) i Vergerij, pa matematik Ghetaldi. U XVII. stoljeću proslavi naše ime liječnik Baglivi i politik Gradić. Osobito je slavan naš latinizam u XVIII. stoljeću, može se dapače reći, da u tom stoljeću dubrovačka škola stoji gotovo na prvom mjestu; u Dubrovniku rade u to doba filozof Bošković, pjesnici Kunić, Ferić, Stay, Zamagna i izvrsni epigramatik Gagliuffi. A u Zagrebu nahodimo svećenika Baričevića, koji je bio na glasu kao jedan od prvih latinskih stilista. To je tek neznatan dio latinskih pisaca, koji su se rodili u hrvatskim zemljama. U „Radu jugoslavenske akademije“ imamo nekoliko rasprava o pojedinim našim latinistima, ali je to tek početak radnje, koja treba da se dovrši.

XII.

Politička povjest.

1. Starinski historici. — 2. Nova rimska povjest. — 3. Nova grčka povjest. — 4. Historijske metode.

1. Starinski historici. Dok nam starinski pisci nisu mogli podati povjest svoje književnosti, veoma su opsežno opisali svoju političku povjest u djelima, koja su jednako savršena po kompoziciji, kako su sjajna po formi. To su ujedno naši najobilatiji i najvredniji izvori, koje možemo imati za poznavanje političke povjesti grčke i rimske, ali nisu jedini. Svi periodi povjesti nisu obradjeni u staroj historiografiji s jednakom brigom i opsežnošću, a i mnoga starinska djela historička ili su se sasvim izgubila ili su veoma oštećena, pa i ona djela, koja su dobro sačuvana, nisu jednake cijene, ako se pazi na iskrenost pripovijedanja i na historijsku kritiku. Zato nam valja praznine njihove popuniti i ispraviti njihove vijesti s pomoću drugih izvora. Ovakove bilješke možemo crpsti iz djela sviju starinskih pisaca, i ako nisu historici, nadalje iz natpisa na kamenu ili kovini, kojih se svaki dan više nalazi, pa napokon iz svakoga spomenika ili predmeta, koji je preostao iz starine. S pomoću ove gradje, upotrebljavane s pravom kritikom i valjanim shvaćanjem, mogu moderni historici dobiti što potpunije znanje o političkoj povjesti klasičnih naroda.

2. Nova rimska povjest. Humanisti i filolozi prvih vijekova poslije preporoda klasične starine s dobrom su vjerom pre-

birali bilješke starinskih historika i time se zadovoljili. Prve radnje o političkoj povjesti grčkoj i rimskoj bile su učene kompilacije bilježaka više starinarskoga značaja nego historičkoga, pozajmljenih u starih historikâ i skupljenih bez dublje kritike. No pod kraj XVII. stoljeća počela se obradjivati povjest s nešto većom samostalnošću i novošću sudova. Francuz Lenain de Tillemont prvi je pokušao sakupiti bilješke iz svijuvrela i poredjati u bolji red povjest carskoga doba (Histoire des empereurs, Paris 1690., 2. izd. u Bruselju 1738.), a drži se u svojem djelu katoličkih uvjerenja. Drugim smjerom, na ime racionalističnim obradio je isto doba povjesti Englez Gibbon (The history of the decline and fall of the Roman empire, London 1776.); ovo je djelo tako puno filozofijskih i modernih bilježaka, tako širokih gledišta, tako sjajne forme, da se može i danas čitati s naslađom i korišću.

Kad je u XVIII. i XIX. stoljeću znatno napredovala filologija i probudio se duh kritike i istraživanja, pokolebala se vjera u predaje starinskih pisaca, koja je počela sve više slabiti. Sve se više javljala želja i potreba, da se što bolje očiste sačuvane predaje, da im se pretraži vrelo i da se s temelja upoznade starinsko društvo i njegove uredbe. Najprije je G. B. Vico u svojem djelu „Principi di scienza nuova“ (1725.), a onda Louis de Beaufort u raspravi „Dissertation sur l' incertitude des cinq premiers siècles de l' histoire romaine“ (1738.) pokazao, kako su nestalne i neujamčene vijesti rimskih historika o primitivnoj povjesti Rima. Pored toga su Škot Ferguson u Engleskoj (1783.) i s većom učenošću i oštroumnošću Francuz Montesquieu (Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, Paris 1734.) pokušali dublje prodrijeti u duh starinskih zakona i uredaba političkih. No istom Nijemac Niebuhr u svojoj „Rimskoj povjesti“ u Berlinu 1811. god. (2. izd. 1827. do 1830., treća čest izadje poslije autorove smrti 1832.) unese u najstariju povjest Rima novu smjelu kritiku. On je studiju rimske povjesti upravio na nove putove. U ispitivanju i pogadjanju o postanju rimske države kao i u prikazivanju njena razvoja potpomagalo je Niebuhra pored velike oštrine duha takodjer političko iskustvo njegovo. On je pokušao proniknuti u tajne starinskih prostonarodnih priča i iz njih izvaditi prave temelje narodnih političkih uredaba i napretka.

Njegova predavanja o rimskoj povjesti u berlinskom sveučilištu objelodanio je poslije smrti njegove ponajprije njegov učenik Schmitz na engleskom jeziku, a onda su izišla i na njemačkom jeziku trudom Islerovim (Vorträge über römische Geschichte, Berlin 1846.—48.); ovo je djelo pravi izvor historijske

kritike i ispitivanja. Njegovu su nauku u početku prihvatili učenjaci s pravim zanosom, ali su se kasnije neke njegove hipoteze učinile odviše smione, te su otklonjene; njegova se kritika prikazala odviše oštra i nesuglasna s predajom starinskih historika, njegovi sudovi gdjekad suviše subjektivni i samovoljni; ali je uza sve to sigurno, da su njegovi spisi podali novu i najživlju pobudu ne samo studiji rimske povjesti nego takodjer grčke povjesti, te su izazvali punije i točnije poznavanje ovoga predmeta. Poslije Niebuhra silno se razbujalo nastojanje oko povjesti klasičnih naroda, te je napisana sva sila djelâ o tom području. Gradja se uzela sakupljati s mnogo većom pomnjom i točnošću, proučavati s mnogo boljim kriterijem i obradjivati s većom vještinom. Njemačka i Engleska podijelile su posao na tom polju, ona obradjuje više rimsko područje, a ova grčko, ona radi učenije i marljivije, a ova genijalnije u pravom shvaćanju i živoj obnovi starine.

Djela, koja su napisali Schwegler, Rubino i Drumann, odlikuju se medju drugima obiljem bilježaka i kritičnom razboritošću. Prvi u svojoj „Rimskoj povjesti“ (Tübingen 1853. d.) drži se načela i metode Niebuhrove, a drugi pokazuje konzervativniju tendenciju u svojem djelu „Untersuchungen über römische Geschichte und Verfassung“ (Cassel 1839.); mnogo je znamenitiji od obojice Drumann u svojoj „Povjesti Rima“ (Geschichte Roms in seinem Übergange von der republikanischen zur monarchischen Verfassung, Königsberg 1834.—44. u 6 svezaka). To djelo obradjuje vijek Pompejev, Cezarov i Ciceronov u biografijama po plemenima. Ovo je djelo upravo monumentalno i divno poradi najveće točnosti u sakupljanju najobilatije gradje i po razboritoj obradbi same gradje. Samo forma nije najsrećnija, metoda biografijskoga prikazivanja sili pisca na prečesto ponavljanje, te po tom gradja nije zgodno porazredjana, a samo djelo gdjekad nije lako za čitanje.

Točnijemu su poznavanju rimske povjesti u velike u XIX. stoljeću pomogle starinarske i natpisne studije, za koje je osobitih zasluga stekao Talijan Borghesi (1781.—1860.) i Teodor Mommsen (rodj. 1817.), kao urednik berlinske zbirke natpisâ. Mommsen je poslije mnogih pripravnih radova objelodanio godine 1854. d. u popularnoj formi „Rimsku povjest“ u Berlinu, od koje su do sada izišle 4 knjige, i to 1.—3. i 5. (o pokrajinama od Cezara do Dioklecijana), dok knjiga 4. još nije izašla. Ovo je djelo pisano tako sjajnim stilom, odlikuje se novim gledištima i takvom dubinom sudova, da su gotovo sva predjašna djela o rimskoj povjesti ostala zasjenjena ili čak sasvim zaboravljena. Kako je Niebuhrova povjest učinila prevrat u doba, kad je izišla, tako

i Mommsenovo djelo podaje novu eru u modernoj historiografiji rimskoj. Niebuhr je bio oborio starinske predaje i pokolebao vjerom gotovo u sve, što su pisci do tada pisali o povjesti vječnoga grada; Mommsen naprotiv držeći se više Rubina i Drumanna s genijalnom je intuicijom obnovio cijelu zgradu s pomoću nove perspektive i s većim osvrtom na predaju. Ali ipak i poslije Mommsena Niebuhr je u tom, što se tiče postanja grada i države, našao nasljedovateljâ i nastavljačâ, kao što su Lange u „Rimskim starinama“ (Leipz. 3. izd. 1876. d.), Peter u „Rimskoj povjesti“ (Halle 1853., 4. izd. 1881.; sve do smrti Marka Aurelija), Ihne u „Rimskoj povjesti“ (Leipz. 1868. d.; do g. 48. prije I.), Nitzsch u „Povjesti rimske republike“ (Leipz. 1884.) i dr.

Od drugih djela možemo amo prisloniti još ova: Duruy, Histoire des Romains, Paris. 1878. d. s krasnim ilustracijama; carsko je doba preveo na njemački Hertzberg; Schiller, Geschichte des röm. Kaiserreichs unter der Regierung Neros, Berlin 1872; Gregorovius, Geschichte des Kaiser Hadrian, Königsberg 1851. Kulturnu povjest rimskoga carstva od Augusta do konca Antoninâ uzorno prikazuje Friedländer u djelu „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms“ (Leipz. 1862., 6. izd. 1888. d.). Pored ovih djela ima još mnogo djela o povjesti Rima, ali ih ovdje mimoilazimo, tek napominjemo, da imamo na hrvatskom jeziku „Povjest rimsku“, koju je napisao dr. P. Tomić u 3 sveska, a objelodanila ju je „Matica hrvatska“ od g. 1883.—85.

3. Nova grčka povjest. Uporedo sa studijom rimske povjesti procvala je i studija grčke povjesti. Pod kraj XVIII. stoljeća Engleska je podala tri povjesti stare Grčke, djela golema i vrijedna, koja se mogu držati prvim sistematičnim uredjenim i potpunim obradbama ovoga predmeta u moderno doba; napisana su ova djela sa širokih gledišta i s pravim historijskim osjećanjem. Prvo je djelo objelodanio Goldsmith (1776.), drugo Gillies (1786.), a treće Mitford (1789. d.); najvažnije je treće. U Englezâ je veoma razvita geografijska mašta poradi njihove svjetske trgovine, u njihovu se životu nahode analogije s grčkim u državnoj rječitosti i narodnim sudovima, u slobodnome razvoju stranačkoga života, u pomorskom i trgovačkom razvoju, u kolonizaciji, to je sve značajno i po grčku narodnu povjest. Prvo je djelo napisano u popularnoj formi bez navodâ i gdjekad bez dovoljne kritike, ali se veoma raširilo po svoj Europi, dok su druga dva djela, premda su bolja po obilju činjenica i opažanja, slabije bila poznata izvan Engleske. Više liberalni osjećaji izbijaju iz živih stranica Gilliesovih, dok

sigurnijom učenošću Mitfordovom većma upravlja strogi monarhijski osjećaj, koji se slabo slaže s pretežnom demokracijom u staroj Heladi.

Nijedan narod nije do tada bolje prodro u duh stare povjesti grčke, te se zanimanje za staru Grčku nastavilo u Engleskoj i u XIX. stoljeću. Iza onih triju djela izišla je Thirlwallova grčka povjest g. 1835., koja dopire do smrti Kalistenove, a iza ovoga djela ugleda svjetlo od g. 1846. do 56. klasična radnja Groteova u Londonu u 12 svezaka (A History of Greece), te je ova povjest širinom gledištâ i političkim osjećanjem najbolja grčka povjest, koju danas imademo. Tendencija je u Grotea znatno drugačija nego u njegova zemljaka Mitforda. Budući prijatelj demokraciji Grote hvali njenu vrijednost i zaslugu, možda gdjekad i više, nego je pravo. Budući iskusan parlamentarac u svojoj domovini i poznajući trgovinu i obrt, po kojima je njegova domovina postala moćna i bogata, umio je Grote s pravim modernim osjećajem istumačiti politički, kolonijalni i trgovački život starinske Grčke; a dao je u uvodu takodjer veliko mjesto književnosti i umjetnostima stare Helade. Za legendarna vremena ponavlja, koliko su stari pričali i vjerovali, no prikazujući vremena historijska sigurnijim svjetlom obasjana postupa s velikom kritikom, s rijetkom pronicavošću i s velikom vještinom u porabi gradje, te podaje u istinu veličanstvene značajke vremenâ i osobâ.

Iza Engleza zapremaju prvo mjesto Nijemci. Djela, koja su napisali Otfried Müller (Gesch. hellenischer Stämme und Städte, Breslau 1820. d.), Boeckh (Staatshaushaltung der Athener, Berlin 1817. d.), Wachsmuth i Hermann, tiču se više starinâ, ali su važna i za političku povjest, te obiluju dubokom učenošću.

No iza ovih djela dodjoše prave historije bilo potpune bilo tek za koju čest. Od njih napominjemo grčku povjest Lachmannovu (Leipzig 1840. g., od konca peloponeskoga rata do Aleksandra Velikoga) i Kortümovu (Heidelberg 1854. d., od postanja do propasti ahejskoga saveza), no čuvenija su dva druga djela: grčka povjest Dunckerova i grčka povjest Ernsta Curtiusa. Ova su dva djela potisnula druge predjašnje njemačke radnje u zaborav, premda se Lachmannovo djelo odlikuje marljivom točnošću, a Kortümovo samostalnim sudom i finim značajkama glavnih historijskih osoba.

Dunckerova je povjest stare Grčke dio njegova djela „Geschichte des Altertums“ (Berlin 1852. d., sv. 5-9), ali dopire samo do Periklova vijeka. Proučivši povjest sviju starinskih naroda on je bolje nego predjašnji historici istakao svezu grčkih država s istočnim zemljama, a uza to s velikom točnošću prikazao po-

litičke tendencije raznih država natječući se u tom sa samim Groteom. Kritična metoda i prava poraba historijske gradje nije uvijek u djelu Dunckerovu vrijedna jednake hvale, te bi se koješta u njegovu pričanju moralo popraviti i popuniti na osnovu novih arheologijskih i epigrafičnih obreta, ali pored svih neznatnih nedostataka njegova je grčka povjest medju najboljima. Bolja je po eleganciji i finoći stila, po živahnosti kolorita u slikanju značajeva i stranačkih borba grčka povjest Ernsta Curtiusa (Griech. Geschichte bis zur Schlacht bei Chäronea, Leipz. u 3 sv. 1857. d., 5. izd. 1878.—80.). Poradi ovih vrlina Curtiusova je grčka povjest postala popularna ne samo u Njemačkoj, nego i gotovo po svoj Europi. Jamačno po političkom osjećanju izostaje za monumentalnim djelom i Groteovim i Dunckerovim, ali je lakša i ugodnija za čitanje nego jedno i drugo. Premda je Curtiusova knjiga pisana u popularnoj formi, osnovana je ipak na točnim i savjesnim ispitivanjima arheologijskim i starinarskim, te se svagdje temelji na samim vrelima. U onoj česti, koja se tiče legendarne povjesti, Curtius iznosi nove i smione hipoteze u opreci s predajom starinskih pisaca, ali ove hipoteze nisu našle jednaka odziva. Kako Duncker tako i Curtius veoma opsežno raspravljaju takodjer o kulturi, o književnosti i o umjetnostima.

Dvije nove historije grčke učenih Nijemaca izašle su u novije doba; to je djelo napuljskoga profesora Holma (Berlin 1886. d.), koje u trećem svesku dolazi do smrti Aleksandra Velikoga, i krasno djelo Busoltovo (Gotha 1885. d.), koje u 2. svesku dolazi do konca peloponeskoga rata. Prvo se djelo odlikuje time, što su u obilatim bilješkama svakoga poglavlja pretresena pitanja, u kojima se razilaze moderni historici i u kojima se s pravim kriterijem ocjenjuju starinski izvori, te što se u samom tekstu zgodno sučeljavaju politički dogadjaji ili prilike srednjega i novoga vijeka, gdjegod se nadaje kakova analogija. Drugo je opet znamenito, jer prvi put obradjuje svu gradju i literaturu potpuno; i izvori i bibliografija iscrpena je gotovo potpuno, a istaknuta je u djelu i sva važnost trgovačkih i obrtnih interesa, koji su tako znameniti u razvoju grčke politike.

U popularnoj formi, bez kritičnoga i bibliografijskoga aparata, ali sa sigurnom točnošću napisana su djela, koja su priredili Stoll, Hertzberg (u Onkenoj zbirci svjetske povjesti), Pöhlmann (u Müllerovoj enciklopediji) i Schmitz (do razora Korinta). U Francuskoj pored Rochetteova djela o grčkim kolonijama (Paris 1815.) vrijedi osobito istaknuti Duruya, koji je objelodanio grčku povjest (Paris 1861.) kao i rimsku s mnogim ilustracijama. Njegovu je grčku povjest preveo na hrvatski P. Tomić u izdanju „Matice hrvatske“ (1881.). U ostalom Duruyevo djelo uza sve vrline kao historička radnja ne može se mjeriti s najboljim djelima engleskim i njemačkim.

Od talijanskih je djela najvrednije Bellochovo, koje je počelo izlaziti godine 1892. u Rimu.

Pored ovih djela, koja prikazuju opću povjest grčku, valja istaknuti opće svjetske povjesti, u kojima je prikazana takodjer povjest Grkâ i Rimljana, i djela, u kojima se prikazuje samo koji dio grčke povjesti. Medju prvima se odlikuje genijalnom koncepcijom Rankeovo djelo, a vrijedno je i Weberovo. Od drugih se ističe Droysenovo djelo o Aleksandru Velikom i njegovim nasljednicima (Hamburg 1836. d.), koje je prevedeno i na francuski, zatim Finlayovo djelo o Grčkoj za rimske vlade (Edinburg 1844. d.), Schäferovo o Demostenovu vijeku (Leipz. 1856. d.), Filleulovo o Periklovu vremenu (Paris 1873.), a ima ih još mnogo drugih. Grčku kulturu prikazuje nam prvak kulturne povjesti Burckhardt (Griech. Kulturgeschichte, Leipz. 1898.), od koje su izišla 2 svezka, a izići će od ovoga posmrtnoga djela još 2 sveska. U ostalom može se reći, da je ovo djelo tek siguran temelj za buduću kulturnu povjest grčkoga naroda.

Amo možemo još prisloniti djelo, koje su sastavili Herbst, Baumeister i Weidner „Quellenbuch zur alten Geschichte“ (Leipz. 1866 d. u 2 odjela, 1. odjel u 3. izd. 1880.). Ovdje su priopćeni izvori izvadjeni iz grčkih i rimskih pisaca u originalu. Schaefer je objelodanio djelo „Abriss der Quellenkunde der griechischen Geschichte bis auf Polybius“ (Berlin 1867. i kasnije), gdje se starinski izvori cituju sistematično. On je napisao slično djelo i za rimsku povjest (Abriss der Quellenkunde der röm. Geschichte, Berlin 2. izd. 1885.). Dobre su za porabu i kronologijske table Peterove (Zeittafeln der griech. Geschichte, Halle 1835. i kasnije).

4. Historijske metode. U razvoju historijske nauke možemo razlikovati tri stadija; ponajprije imamo narativnu povjest, onda pragmatičnu, a napokon genetičnu.

Narativna metoda ide samo za tim, da pripovijeda, što se dogodilo. Ovoga se smjera drže logografi, Herodot, analisti i kroničari.

Pragmatična se metoda ne zadovoljava samim pripovijedanjem, nego ima još i svrhu poučnu; ona će n. pr. u biografiji podati primjer rodoljublja ili koje druge vrline. Ovoga se gledišta drži Tucidid, koji želi iz prošlosti crpsti praktičnu pouku za slične prilike. Tako postupa i slavni Polibije. Vrhunac pragmatične metode nahodimo u Tacita, u njega se razabiraju sve vrline i mane njezine.

Najkasnije se javlja genetična (razvojna) metoda, ona ide za tim, da gradju, koju obradjuje, shvati u njenu razvoju. Ova se metoda razvila istom poslije starine, koja još nije poznavala ljudskoga jedinstva; pored toga starina nije shvaćala, da su razni čini ljudî u unutrašnjoj svezi kao i u savezu s fizičnim uvjetima; napokon starina još nije razabrala, da se u promjeni sviju ljudskih prilikâ nahodi kontinuitet. Istom preporodu podje za rukom, da udari temelj genetičnoj historiji.

Već su stari držali, da je historija rek bi razvezana pjesma, te doista vidimo, da mnogo paze na samu ljepotu prikazivanja. Ranke takodjer priznaje, da je historija ujedno umjetnost, ali veli, da je ona umjetnost istom u drugom redu. Nijemci nemaju toliko umjetnički dotjerane historičke proze kao Grci i Rimljani, Englezi i Francuzi, ali ipak imade i medju njima dičnih zastupnika dobre i lijepe historičke proze, kakov je n. pr. Gregorovius, koji se proslavi osobito svojom velikom povješću Rima u srednjem vijeku (u 8 sv.).

Sveza je izmedju filologije i historije velika, ali se ipak ne može priznati, što veli Usener, da je historija upravo podredjena filologiji; to donekle još valja za starinsku historiju, gdje smo upućeni na najstrožu filologijsku kritiku teksta, ali već za sredovječnu i modernu povjest ne može se to dopustiti. Na štetu je svakako povjesti srednjega vijeka, što nemamo još razvite filologije za sredovječni latinski jezik.

Dobru će pomoć za shvaćanje historijske nauke podati filologu Bernheimova knjiga (Lehrbuch der historischen Methode, Leipz. 1889.). A vrijedna je i Lacombe-ova radnja: De l' histoire comme science, Paris 1894.

XIII.

Geografija i topografija.

1. Geografija. — 2. Topografija.

1. Geografija. Svi starinski historici od Herodota do Polibija, od Salustija do Tacita podaju nam veće ili manje opise raznih mjesta i zemalja, te možemo po njima dobiti mnoge dragocjene bilješke o geografiji starinske Helade i Italije. Važnih vijesti možemo naći i u drugih pisaca razne struke. No pored njih imademo nekoliko starinskih djela o geografiji bilo astronomijskoj ili zemaljskoj, te su nam prvi izvori, iz kojih nam

valja crpsti. Prvi grčki geograf, upravo osnivač geografijske znanosti bio je Eratosten iz Cirene, koji je od g. 230. do 195. prije I. bio nastojnik velike knjižnice u Aleksandriji i koji je u ovom gradu za svoje naučno nastojanje imao sve, što mu je moglo u opće podati ovo izobraženo i učeno doba. No mnogobrojna njegova djela sva su nam se izgubila. Sačuvana nam je naprotiv velika geografija (γεωγραφικά) duhovitoga Strabona, koji je svoje djelo sastavio u Rimu za Tiberijeve vlade; on je kao deskriptivan geograf u svoj starini najslavniji. U kasnije doba pripada geografija Ptolemejeva (γεωγραφικὴ ὑφήγησις) i djelo Pauzanije (Opis Grčke, περιήγησις τῆς Ἑλλάδος), koji je živio za Hadrijana i Antonina.

Mnogo su se manje oko geografije bavili Rimljani; pravih geografijskih djela u njih, može se reći, i nema; samo „Prirodna povjest“ Plinijega Starijega može se smatrati važnim izvorom i za geografijske vijesti.

Naprotiv mnogo su obradjivali geografiju klasičnih zemalja moderni filolozi počevši od XVII. stoljeća. Na prvom je mjestu Cluverius (Klüver), pisac djela „Italia antiqua“ (Lugd. Batav. 1624.) i Cellarius (Keller), pisac djela „Notitia orbis antiqui“ (Lips. 1701.). No ova su djela zamakla u zaborav, kad je Mannert objelodanio „Geografiju Grkâ i Rimljanâ“ u 10 dijelova u Nürnbergu g. 1788; ovo je djelo danas doduše gdjegdje zastarjelo, ali je ipak važno poradi mnogih citata iz starinskih autora.

Mnoga su važna djela o geografiji izišla u ovom stoljeću. Najznatniji su radnici na tom polju Ukert (Geografija Grkâ i i Rimljanâ, Weimar 1816.—46.), Kruse (Helada, Leipzig 1825. —27.), Bursian (Geografija Grčke, Leipz. 1862. d.), Kiepert (Lehrbuch der alten Geographie, Berlin 1878.), Curtius, Neumann (Fizikalna geografija Grčke, Breslau 1885), Nissen (Ital. Landeskunde, Berlin 1883.).

Povjest geografije u Grkâ podaje nam krasno djelo H. Bergera (Gesch. der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, Leipz. 1887. d.). Filologu nije dosta, da zna samu geografiju starih naroda, već treba da poznaje i misli starinskih naroda o geografiji.

2. Topografija. Za shvaćanje klasičnih pisaca veoma je korisno, a gdjekad upravo nužno poznavanje mjestâ, na kojima su se dogodili znameniti dogadjaji, kao i gradovâ, koji su vodili kolo u starinskom svijetu. Tako nam n. p. valja poznavati topografiju Atike i Atene s okolicom, ako želimo dobro shvatiti neke momente u sačuvanim govorima ili znatnije historijske

dogadjaje, koji su se ondje zbili; a to isto vrijedi za Rim i Lacij, za Sirakuzu, za Aleksandriju, pa za ovo ili ono mjesto obaju poluotoka. I oko ovoga područja mnogo su se namučili moderni filolozi; nove iskopine u nekim mjestima podale su nam priliku, da dobijemo mnogo točniju sliku topografije njihove, nego se mogla imati prije toga.

Od mnogih topografija Atene ističemo samo Curtiusovo djelo (Die Stadtgeschichte Athens, Berlin 1891.) i članak o Ateni u Baumeisterovu djelu „Denkmäler des klass. Alterthums", Wachsmuthovo (Die Stadt Athen im Alterthum, Leipz. 1874. d.) i Lollingovo (u Müllerovoj enciklopediji 1887.). Topografiju Rima imamo od Jordana (Topographie der Stadt Rom im Altertum, Berlin u 2 knjige 1871. d.) i od Richtera (u Müllerovoj enciklopediji 1888.). Tloris staroga Rima počeo je izdavati u veliku formatu Lanciani (Pianta di Roma antica, Milan 1893. d.); bit će u svemu 46 tablica. Za Pompeje je glavno djelo Overbeckovo (Pompeji, Leipzig 1856.). Od atlasâ ističemo Sprunerov (Atlas antiquus, Gotha 1849.), Kiepertov (Atlas antiquus, Berlin 11. izdanje 1892.) i Perthesov (A. a., Gotha 1893.).

XIV.

Starine.

1. Starine u klasično doba. — 2. Starine u moderno doba.

1. Starine u klasično doba. Naziv „starine" (antiquitates) upotrebljavao je već Varon, to je prijevod grčke riječi „arheologija", ali dok se danas arheologijom obično označuju djela, koja obradjuju plastične umjetnosti, slikarstvo i graditeljstvo, starine obuhvaćaju sve drugo, u čemu se odrazio javni i privatni, vjerski i gradjanski život starih Grkâ i Rimljanâ.

Već su stari pisci raspravljali o starinama. „Ustavi" Aristotelovi, od kojih je nedavno nadjen na egipatskom papiru „Ustav atenski", prikazivali su vladavinske oblike, političke i sudbene uredbe mnogih država grčkih i barbarskih. „Život Helade", koji napisa Aristotelov učenik Dicejarh, čini se, da je opsežno prikazivao običaje raznih gradova grčkih na historijski način počevši od postanja sve do autorovih vremena. O starinama svake vrste više ili manje opsežno raspravljahu spisi učenih gramatika aleksandrinskih o starim pjesnicima, a medju ovim gramaticima ističu se Kalimah, Eratosten i Apolonije Rodjanin. No sva su ova djela izgubljena. Nama su preostali samo obilati izvori starinarskih vijesti u djelima, koja su napisali

Strabon, Plutarh, Pauzanija, Atenej i drugi; ali ne samo iz njihovih djela, nego iz sviju ostalih pisaca i sholija, iz komentarâ i rječnika, osobito iz natpisa i novaca, kao i iz starinskih predmeta svake ruke i spomenika, koji su sačuvani, može se stjecati obilata uputa, po kojoj se možemo dosta potpuno upoznati sa životom klasičnih naroda.

I u Rimljanâ su cvale starinarske studije gotovo od početka njihove književnosti. Medju svima piscima zaprema prvo mjesto Varon, nasljedovatelj i takmac učenih Aleksandrinaca. Ponajpače u dva svoja djela govori opsežno o starinama rimskim, u djelu „O životu naroda rimskoga" (De vita populi Romani) i u „Starinama svjetovnim i vjerskim" (Rerum humanarum et divinarum antiquitates) u 41 knj. Na žalost oba ova djela danas su izgubljena, te imamo samo nepotpune ulomke. Varonovo glavno djelo o starinama samo nam slabo nadomještaju spisi, koje su napisali Aulo Gelije, Makrobije, Suetonije i drugi pisci mladjega vremena. Za povjest rimskih starina mnogo su nam vrijedni neki grčki pisci kao Polibije, Dionizije Halikarnašanin, koji je upravo pisao rimsku arheologiju, Plutarh, Apijan, Dion Kasije i drugi.

2. Starine u moderno doba. Uz preporod klasične starine humanisti su počeli sabirati starinarske bilješke svake ruke za tumačenje klasikâ, koje su objelodanjivali; iza toga su stali izdavati osobite monografije o ovom ili onom pitanju života grčkoga ili rimskoga. Ali su to bile većma zbirke gradje, nego sistematična i kritična prikazivanja raznih prilikâ klasičnoga svijeta.

Prvi važniji radovi ove ruke pripadaju Sigoniju (1524.—1584.), koji je naučno obradjivao državne starine (De Atheniensium republica; De rebus Atheniensium et Lacedaemoniorum; De antiquo iure Romanorum i dr.). Njegova su skupljena djela izišla u Milanu 1732. Na koncu XVI. vijeka javlja se Meursije (1579.—1639.), te radi i u početku XVII. vijeka. Njihove monografije zajedno s drugim radnjama učenih Francuzâ objelodani na okupu Gronov u velikom zborniku „Thesaurus antiquitatum Graecarum" (Lugd. Bat. 1697.—1702. u 13 velikih knjiga), a Polen objelodani k ovomu djelu suplemenat (Venet. 1737. d. u 5 velikih knjiga). „Thesaurus antiquitatum Romanarum" izadje trudom Grevijevim u 12 sv. (Utrecht 1694.—99.), u kojemu su sakupljene monografije o rimskim starinama; ovomu zborniku dodade suplemenat Sallengre u Haagu 1716.—19. u 3 velike knjige.

U XVI. stoljeću vrijedi još istaknuti djelo Rosinijevo (Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum, Basileae 1583.) i u XVII. stoljeću Pfeifferovo djelo o grčkim starinama (Libri IV antiquitatum Graecarum, Königsberg-Leipzig 1689.).

U XVII. i XVIII. stoljeću nahodimo veoma mnogo monografija o raznim starinarskim pitanjima, a svu literaturu pobilježi Fabricije u djelu „Bibliographia antiquaria“ u Hamburgu 1713. (3. izd. 1760.). Bilo je i u ovo doba sistematičnih djela o starinama državnim, privatnim, ratnim i vjerskim (res publicae, privatae, militares, sacrae).

Novu pobudu i rek bi popularnost dade ovoj nauci pod konac XVIII. stoljeća genijalno djelo francuskoga akademika Barthélemyja.

Njegovo djelo „Voyage du jeune Anarchasis en Grèce dans le milieu du 4-me siècle avant l'ère vulgaire“ izišlo je u Parizu prvi put godine 1788., raširilo se brzo, bi više puta još preštampano i prevedeno na mnoge europske jezike. A nije ni danas sasvim izgubilo svoje cijene i dražesti. To je u neku ruku starinarski roman, gdje je učenost, koja je temelj, veoma vješto prekrita formom pripovijedanja i opisivanja u istinu popularna i ugodna. Prikazuje se, kao da Scit Anaharzid u doba Platonovo dolazi u Grčku i ondje sve opaža i opisuje, što mu se nadaje, da vidi i čuje; na taj način gradja izlazi živa i zanimljiva. Knjiga, napisana s duhovitošću i elegancijom, koja je značajna po Francuza, može se čitati s pravom nasladom i korišću, te je jedno od najboljih djela, koje nam je ostavilo o grčkim starinama XVIII. stoljeće.

Barthélemy je do skora našao nasljedovatelje; takova su djela Beckerov„ Charikles, Bilder altgriechischer Sitte zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens“ (Leipz. 1840. i kasnije) i njegov „Gallus, oder römische Scenen aus der Zeit August's“ (Leipz. 1838. i kasnije); ova su djela napisana s mnogo većom erudicijom, ali s mnogo manje duhovitosti i kolorita. Takovo je djelo Cocovo „Platone in Italia“, ali dašto u mnogo manjem okviru. Ima u moderno doba mnogo knjiga, koje idu za tim, da što lakše i zabavnije prikažu starinski život. Ovdje se ističe Friedländer, koji je napisao „Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms“ (Leipz. 6. izd. 1890.), Forbiger (Hellas und Rom, Leipz. 1872. d.), Göll (Culturbilder aus Hellas und Rom, Leipz. 1867), Dezobry (Rome au siècle d' August, Paris 1835), Bender (Rom und römisches Leben im Altertum, Tübingen 2. izd. 1893.), Stoll (Bilder aus dem altgriechischen Leben, Leipz. 1870.), Gentile, Bonghi i dr.

Kritični i učeni smjer filologijskih struka u naše doba

unio je i u obradbu starinâ veću točnost, veće obilje činjenicâ i više uredjenu podjelu gradje. Obično se danas dijele političke, ratne, privatne i vjerske starine. Velika množina grčkih i latinskih natpisa, nadjenih u zadnje decenije, nova iskopavanja, ovjenčana više puta neočekivanim uspjesima gotovo u svim krajevima Italije i Grčke, neobična pripomoć naučne gradje, prikupljene po javnim muzejima i privatnim zbirkama, prisiliše starinara, da podvrgne novu ispitivanju gotovo sva pitanja predjašnjih radnika, i dadoše mu prilike, da ih promotri s novih gledišta, da nadje nove vijesti i nove kombinacije, pa da obnovi gotovo sav unutrašnji smjer starinskoga svijeta i da nam podade, može se reći, potpunu, živu i jasnu sliku starine. Starinarskomu je nastojanju podalo novu pobudu i novu strogost ponajprije genijalno djelo Boeckhovo o političnoj ekonomiji Atenjanâ (Staatshaushaltung der Athener, Berlin 1817). Na tom je polju stvorio Mommsen klasično djelo „Römisches Staatsrecht“ u 3 sv. 1871.—5. (2. izd. 1876.—88.) s neobičnim talentom za upravo divinatorsku kombinaciju; na taj je način dopunio ono, što nam nisu stvorili slavni rimski pravnici, koji su se trudili poglavito oko privatnoga prava. Ovo djelo zaprema prva 3 sveska golemoga djela, koje su napisali Mommsen i Marquardt pod natpisom „Handbuch der römischen Alterthümer“ (Leipz. 1871.—82.) U sv. 4.—6. obradio je Marquardt rimsku upravu, a u 7. privatni život (2. izd. prirediše Dessau, Domaszewski i Wissowa 1881. d.).

Uzorna je najnovija radnja T. Mommsena „Röm. Strafrecht“ (Berlin 1899.).

Danas možemo reći, da su nam političke uredbe Grčke u svoj razlikosti raznih nezavisnih država i političke uredbe Rima u organskom njihovu jedinstvu gotovo tako dobro poznate, kako uredbe modernih država. Državne nam starine kazuju, kakovi su bili razredi državljanâ i njihova prava i dužnosti, kakove su bile vladavinske forme i magistrature, skupštine naroda i senata, kakovo li njihovo područje; u kratko, prikazuju nam vas sklop političke i gospodarske državne uprave. Ujedno nam one prikazuju uredbu sudova, parnice, postupak i sudjenje. Ratne starine pokazuju nam uredbu vojske, utvrde, brodovlje, u kratko vas vojnički život. Drugu gradju, ali s jednakom pomnjom obradjuju vjerske starine, koje govore o kultu, svećenicima, žrtvama, svetkovinama, prohodima, misterijima, igrama i obredima. Šire i šarenije polje zapremaju privatne starine. U njima se prikazuje čovjek starinskoga vijeka u svim prilikama od rodjenja do smrti; iznose se na vidjelo običaji, nošnja, ropstvo, brak, pogreb, uzgoj, u kratko vas privatni život.

Djelà o starinama grčkim i rimskim imade mnogo, da i ne govorimo o pojedinim monografijama.

Državne starine grčke obradjuju ovi pisci: Wachsmuth (Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staats, Halle 1826.—30.), Hermann (Lehrbuch der griech. Antiquitäten, Heidelberg, 1831. i kasnije), Schömann (Griech. Alterthümer, Berlin 1855. i kasnije), Gilbert (Handbuch der griech. Staatsalterthümer, Leipz. 1881. d.), Meier i Schömann (Der attische Process, Halle 1824, 2. izd. 1883. priredi Lipsius, te je ovo djelo o tom predmetu najbolje), Perrot (Essais sur le droit public et privé de la république Athénienne, Paris 1867.).

Privatne starine grčke i rimske su opisane u djelu E. Guhla i W. Konera, Das Leben der Griechen und Römer (Berlin 1862. i kasnije).

Ratne starine grčke obradjuju Rüstow i Köchly u djelu „Geschichte des griechischen Kriegswesens" Aarau 1852. To je najbolje djelo o toj struci.

U Müllerovoj enciklopediji prikazao je grčke državne i pravne starine Busolt, ratne Bauer, sakralne Stengel, glumišne Oehmichen, a privatne Müller.

Osim napomenutoga djela Mommsen-Marquardtova imademo rimske državne starine obradjene u djelu Langeovu (Röm. Alterthümer, Leipz. 1856. d., ovdje su samo državne starine). Pravo obradjuje Ihering (Geist des römischen Rechts, Leipz. 1852. d. i kasnije) i Willems (Le droit public Romain, Louvain 1883., ovo je djelo preveo na srpski Ž. M. Milosavljević, Biograd 1898.). U kratko prikazuje sve rimske starine Bojesen-Šrepel (Rimske starine, Zagreb 1893.).

U Müllerovoj enciklopediji prikazao je rimske državne i pravne starino, kao i ratne Schiller, a privatne Voigt.

Amo se može prisloniti i djelo Baumeisterovo „Denkmäler des klassichen Alterthums", München-Leipzig god. 1884. d., koje je popraćeno ilustracijama.

Manjih kompendija o grčkim i rimskim starinama imade nebrojeno.

XV.

Mitologija i religija.

1. Gradja mitologije. — 2. Obradba mitologije.

1. Gradja mitologije. Mnoge vijesti, koje se tiču mitologije i religije, nahode se u starinama. Sve ono, što se tiče spoljašnjega kulta, svetkovinâ i obredâ, predmet je vjerskih (sakralnih) starina. Naprotiv djela o mitologiji ili religiji raspravljaju o

raznim predstavama, koje su stari Grci i Rimljani imali o bogovima i nadčovječnim bićima, i govore o mišljenju, koje su iskazivali o njihovoj moći i utjecaju na sudbu ljudî, kao i o atributima pojedinih božanstava.

Mit i legenda nisu sinonimi. Mit se više drži božanskih bića, prirode nadčovječne, a legenda priča dogadjaje herojâ, ljudskih bića, koja su bud čime bolje i više obdarena nego obični ljudi. I mit i legenda obuhvaćaju prirodu božansku i ljudsku. Bogovi i heroji jedni su drugima blizu, pa je gotovo nemoguća stroga podjela u njihovoj prirodi i radu. Tako se isprepleće gdjekad mit i legenda, da se ne može naći točna granica medju njima.

Religiozni osjećaj starih Grka i Rimljana bio je u opće iskren i dubok. U realni život bogova, koje su smjestili na Olimp, i u mite i legende, koje su kolale od pokoljenja do pokoljenja, svi su vjerovali. Bogove su zamišljali od prilike kao ljude, što je do oblika, s istim fizičnim i moralnim svojstvima, s istim takodjer manama, dakako mnogo jačim — tek, što bogovi nisu bili podložni prirodi, kako su ljudi. Takovo se mišljenje zove antropomorfizam. O realnosti mita i legende stari nisu sumnjali kao ni o pravim historijskim osobama. Jupiter i Minerva, Junona i Apolon bili su im realni ljudi, kao i legendarni Kadmo, Herkulo, Perzej, Tezej i svi drugi heroji trojanske priče ili ma koje druge; Ahilej, Hektor, Agamemnon nisu im bili manje realni, nego Ciro i Krezo, Darije i Aleksandro. Mitologijski i legendarni svijet vrijedio je za njih kao živa historija, te su od mitologije bez ikakove granice prelazili do historije.

Za dobro shvaćanje, a poimence za dobro osjećanje književnih djela treba filolog da dobro poznaje sva mitologijska mišljenja i religiozno vjerovanje starih naroda, dapače da pronikne u njih. Pjesme Ešilove i Pindarove zadahnute dubokim vjerskim osjećanjem, ne će nas se onako duboko dojmiti, kao starih Grka, ako se ne budemo bar za čas podali tadašnjemu religioznomu osjećanju; usrdna molba Sapfina božici ljubavi, da joj dodje u pomoć, učinit će nam se hladnom umjetninom, ako se ne zanesemo u isto duševno stanje, u kojem u jebila pjesnikinja i njeno općinstvo.

2. Obradba mitologije. Već su stari u posebnim djelima prikazali svoje mite i legende, te iz njihovih djela, koja su nam se sačuvala u ulomcima i izvacima, možemo crpsti vijesti o grčkoj i rimskoj mitologiji; no i svi drugi pisci, natpisi i spomenici mogu nam u tom nastojanju priteći u pomoć.

Moderni su filolozi veoma obilato raspravili starinsku mi-

tologiju u monografijama i u općim djelima; ali oni nisu samo izlagali i pripovijedali mitâ i legendâ, nego su takodjer pokušali istumačiti njihovo simbolsko značenje i naći im postanje. Da se u mitima krije neko značenje, posve je jasno, pa su to u kasnije vrijeme opazili već grčki i rimski filozofi i gramatici. Čudni, nadčovječni, gdjekad apsurdni značaj mita ne može se složiti s prirodnim zakonima, pa se zato lako nametnula misao, da se u pričama krije simbolsko značenje.

Već su stari pisci s velikom ustrajnošću potraživali ovu simbolsku vrijednost mitâ, a njihovim su stopama pošli moderni filolozi s još većom revnošću i učenošću. Moderni su pisci pokušali doći do istine raznim putovima, te imademo tri razna sistema tumačenja: jedan je sistem etički, drugi je fizički, a treći historijski.

Prvi smjer uči, da su temelj mitima religiozne misli i moralne pouke; ove su misli bile poznate najstarijim mudracima i učiteljima, bilo da su sami svojim umom došli do njih ili ih primili od boga.

Da bi ove religiozne i moralne misli lašnje raširili medju svjetinu još barbarsku po Grčkoj i Italiji i da bi ih prikazali zanimljivijima ili da bi probudili vjeru, kao da dolaze od samoga božanstva, oni su s ovom uzgojnom svrhom stvorili mitologiju.

Pristaše fizičkoga smjera naprotiv drže, da se u mitima krije profana mudrost, povlastica malice. Miti su jednostavne alegorije pojava astronomijskih, fizičkih i geologijskih. Bogovi prikazuju prva počela prirode: vazduh, vodu, zemlju i oganj.

Napokon privrženici historijskoga smjera tvrde, da se u mitologiji nahodi najdrevnija povjest naroda, nešto preinačena narodnom maštom, a nešto ukrašena umjetnošću pjesnikâ. Bogovi su bili ljudi, junaci i mudraci, koji su poslije smrti zadobili božansku čast. Ovaj se smjer zove euhemerizam po najsmjelijem i najvažnijem zastupniku svojemu, po Euhemeru, piscu za aleksandrinskih vremena, koji je živio na dvoru macedonskoga kralja Kasandra.

Svaki od ovih triju sistema imade svoje braniče medju modernim mitolozima, a euhemerizam je nada sve našao mnogo pristaša medju filozofima i historicima francuskim u XVIII. stoljeću. Veliko djelo opata Baniera (La mythologie et les fables de l'antiquité expliquées par l'histoire, Paris 1838.) raširi ovo mišljenje. Ovomu sistemu pripadaju i oni učenjaci, koji drže, da se u mitologiji grčkoj krije biblijska i hebrejska povjest, a Saturno sa svoja tri sina (Jupiterom, Neptunom i Pozidonom) da

je Noje sa svoja tri sina (sa Semom, Hamom i Jafetom). Ovoga se smjera držahu Bochart i Vossije (1577.—1649.), a u novije doba Gladstone u djelu o Homeru (Oxford 1858.).

I ona druga dva smjera nadjoše odlučnih branitelja. Učeno djelo Creuzerovo (Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen, Leipz.-Darmst. 1810. d.) nastoji dokazati, da se u mitologiji starinskih naroda krije monotejistična vjera, moralna i čista teologija, koju su raširivali istočni svećenici egipatski ili feničanski pod simbolskim oblicima medju barbarskom još svjetinom grčkom, ne bi li jê priveli k moralnijemu životu i uljudbi. Tajne, poznate samo malobrojnim odabranicima, ostale su neodgonenute svjetini, te su uzdržale starinsku nauku nepromijenjenu. Creuzerovu su simboliku pobijali Hermann, Voss (Antisymbolik, Stuttgart 1824. d.), Lobeck (Aglaophamus s. de theologiae mysticae Graecorum causis, Königsberg 1829.) i dr.

I prirodni smjer imao je svojih odrješitih prijatelja.

Nov sistem rodi se zajedno s lingvistikom, kojoj zahvaljujemo poredbenu mitologiju. To je sistem, mogli bismo reći, etimologijski, budući da se gradi na etimologiji imenâ bogovâ. Mnoga imena grčkih i rimskih bogova lako se mogu istumačiti samim grčkim i latinskim jezikom, ali ima ih i takovih, za koja nam grčki i latinski jezik ne daju odgovora, što znače, pa nam valja u pomoć prizvati druge indoeuropske jezike, ponajviše sanskrt i zend. Na taj se način pokazalo, da mnogi miti i legende nisu samo osobina Grka i Rimljana, nego da uz neke sitne razlike pripadaju svim indoeuropskim jezicima u doba njihove zajednice, te da su upravo za ove zajednice i nastali. Genijalni su radovi na tom polju Kuhnovi (Mythologische Studien, Gütersloh 1886.) i Maxa Müllera (Essays, Lpzg. 1869., Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, Lpzg. 1892., Natürliche Religion, Lpzg. 1890.), koji je postavio načelo: idem nomen, idem numen! Uz njih su na tom polju radili i mnogi drugi, te imamo znamenitih rezultata u poredbenoj mitologiji.

Temelj je religije grčke i rimske bez sumnje prirodan, te ima ponajviše u njoj metaforskih ili simbolskih izraza, koji su naznačivali nebeske i zemaljske pojave, ali to ipak nije ujedno izvor svima mitima.

Poredbena mitologija, nauka mlada kao i lingvistika, može biti na veliku korist filologu u shvaćanju grčke i rimske mitologije, ali ona ipak nije čest prave klasične filologije. Poredbena filologija prelazi i na druga područja izvan klasičnih. Da je na pr. Prometej isto, što i indijanski Promanthas, da su oba

simbolski izraz za način, kako se proizvodi oganj, i za korist, koju ljudi imadu od ognja, to je bez sumnje korisno znati filologu, ali mu ovo znanje ne će pomoći, da bolje razumije Eshilovu tragediju. Filologu je nada sve nužno, da dobro poznaje samu mitologiju starinsku, da znade, kako su jê shvaćali stari narodi; to mu je nužno znati za razumijevanje njihovih djela.

Književnost je o mitologiji ogromna. Grčku i rimsku mitologiju dobro nam prikaznje Preller (Griech. Mythologie, Berlin 1854. i kasn., Röm. Mythologie, Berlin 1858. i kasnije.). Važna je mitologija Groteova u njegovoj grčkoj povjesti. Znamenit je rječnik Roscherov (Ausführliches Lexikon der griech. u. röm. Mythologie, Leipzig 1884. d.). U Müllerovoj je enciklopediji napisao grčku mitologiju prema mjestima kulta Gruppe 1897. Povjest grčke religije i mita najbolje je obradio Welcker (Griech. Götterlehre, Göttingen u 3 sv. 1857.—62.).

D. Sporedne struke.

XVI.

Arheologija.

1. Gradja. — 2. Obradba.

1. Gradja. Arheologija obradjuje područje umjetnosti u opće, ali se poglavito bavi oko graditeljstva, kiparstva, slikarstva i drugih manjih umjetnosti, kao što su gliptika (vajarstvo) ili dekorativne umjetnosti.

Gradja za arheologiju nahodi se nešto u opisima umjetninâ i u teoriji starinskih pisaca, no važnija je i obilatija u starinskim spomenicima do sada sačuvanim (kako su n. p. Panteon i Kolosej u Rimu) ili u njihovim ostacima i u nebrojenim predmetima, koji se čuvaju u javnim muzejima i u privatnim zbirkama. Od starih pisca obilatu nam gradju podaju Vitruvije, Pauzanija i Plinije Stariji.

Ostaci starinskih spomenika razasuti su manje ili više po svemu svijetu, po kojemu se steraše kultura grčka i rimska. No dakako poluotok grčki i italski obiluju više nego druge zemlje, te su muzeji njihovih glavnijih mjesta najobilatije zbirke

arheologijske gradje. Medju prvima je muzej burbonski, sada narodni u Napulju, gdje se čuvaju dragocjene iskopine iz Pompeja i Herkulaneja, onda u Rimu muzej vatikanski, lateranski, sveučilišni (Kircherianum) i privatne zbirke Albanijâ, Borghesâ, Lodovisijâ, muzej kapitolinski i muzej u Dioklecijanovu kupalištu (museo delle Terme). Popis rimskih muzeja nalazi se u Helbigovoj knjizi (Führer durch die öffentlichen Sammlungen classischer Alterthümer in Rom, Leipz. 1891.). Važni su takodjer muzeji u Firenzi i u drugim manjim gradovima (u Veroni, Brescii, Volterri), da i ne napominjemo privatnih zbiraka. U Grčkoj je najvažniji atenski muzej, koji se znatno obogatio sjajnim darovima Schliemannovim. Još se ističe gliptoteka u Monakovu, kao i britanijski muzej u Londonu i Louvre u Parizu.

Ova obilata gradja s pomoću katalogâ i mnogih reprodukcija (fotografija, bakroreza itd.) dohodna je svakomu, tko se bavi oko arheologije, te jê može proučavati po reprodukcijama, komu nije moguće pohoditi glavnija mjesta, gdje se čuvaju arheologijski predmeti.

U plastičnoj su umjetnosti stari Grci i Rimljani došli do velika savršenstva. Grčko i rimsko graditeljstvo ostalo je nedostignuto, a i starinska skulptura spajajući u divnu skladu idejalizam i realizam još je i danas uzorna. Manje su vrijedni i obilati ostaci slikarstva, budući da su bili više izvrgnuti propadanju. Ali sudeći po ostacima možemo slutiti, da su stari klasični narodi i u slikarstvu bili veliki vještaci.

2. Obradba. Pravi je osnivač moderne arheologije Winckelmann, on je prvi počeo sistematično i naučno proučavati starinske plastične umjetnosti s trostrukoga gledišta — estetičnoga, tehničkoga i historijskoga. Prije njega su se ispitivači zadovoljavali samo umjetničkim promatranjem i nasljedovanjem, kako su to radili humanisti i umjetnici talijanske renaissance, ili su ih promatrali samo sa starinarskoga gledišta, kako vidimo u razmaku od g. 1500. do 1750., kad su stare umjetnine i natpisi bili pomagalo starinarskoj i mitološkoj učenosti. Kad je Winckelmann probio nov put, arheologija se vazda držala njega. Pored Winckelmanna, koji je svoje znamenito djelo „Geschichte der Kunst des Alterthums“ objelodanio u Dresdenu 1764. godine, najznamenitiji su arheolozi: Visconti, Fiorelli i de Rossi u Italiji, de Witte, Lenormant, Froehner, Rayet u Francuskoj, Zoega u Danskoj, Newton, Murray u Engleskoj, Meyer, Böttiger, Welcker, Müller, Gerhard, Jahn, Brunn, Curtius, Michaelis, Conze, Kekulé u Njemačkoj. Novije je doba osobito velikim iskopinama

u Troji, Tirinsu i Miceni, u Olimpiji, Pergamu i Ateni arheologiji zadalo znamenite zadaće.

Veliku zbirku snimaka važnijih plastičnih umjetnina podaje djelo Bruckmannovo (Denkmäler griech. und röm. Sculptur, München 1886. d.)

Oveće djelo o arheologiji napisao je K. O. Müller (Handbuch der Archaelogie der Kunst, 3. izd. od Welckera, Breslau 1848.). Odlično je djelo Brunnovo „Geschichte der griehischen Künstler“ (Braunschweig, Stuttgart 1853. d.) i Overbeckovo „Gesch. der griechischen Plastik“ (Leipz. 3. izd. 1881.), kao i djelo istoga pisca „Griech. Kunstmythologie“ (Leipz. 1881. d.). U Müllerovu zborniku napisao je arheologiju umjetnosti zajedno s numizmatikom Sittl (1893. d.). Od francuskih se pisaca ističe Perrot i Chipiez (Historie de l'art dans l'antiquité, Paris 1881. d.) i Collignon (u njemačkom prijevodu: Geschichte der griech. Plastik, Strassburg 1897. d.). U Zagrebu izdaje J. Brunšmid „Vjesnik hrvatskoga arheološkog društva“ (u novoj seriji od g. 1895/6.), a u Spljetu F. Bulić „Bullettino di storia e archeologia Dalmata“ (od g. 1878.).

XVII.

Epigrafika.

1. Zadaća epigrafike. — 2. Moderna epigrafika.

1. Zadaća epigrafike. Epigrafika nam pomaže čitati i tumačiti starinske natpise. Oni se nalaze na predmetima od prerazličite gradje: od kovi, od pečene gline, a nada sve od kamena, to su natpisi na nadgrobnim spomenicima, žrtvenicima, stalcima kipovâ i na arhitektonskim spomenicima svake ruke.

Boeckh je držao, da epigrafika nije samostalna filologijska struka, koja bi imala odjelito naučno načelo različito od načela drugih struka. Ona je, misli Boeckh, samo skupina praktičnih uputa, te nije drugo nego dio književne povjesti. Natpisi su ili u prozi ili u stihu. U stihu su epigrami, elegije i srodne pjesme, koje bi valjalo obraditi u onoj česti književne povjesti, gdje je govora o ovim pjesničkim oblicima. Isto tako se mogu natpisi u prozi brojiti medju djela historijskoga, pravnoga, političkoga ili drugačijega značaja prema tomu, spominju li slavne ljude, historijske dogadjaje, zakone, naredbe ili što drugo, pa bi tako i prozni natpisi bili samo čest književne povjesti. Tako n. p. glasoviti ancirski spomenik, u kojemu su opisana djela Augustova, treba u povjesti književnosti smatrati kao kroniku.

Nema sumnje, da je to sve živa istina. Književno djelo bilo urezano u kamen ili kovinu, ili pak sačuvano na pergameni treba da udje u povjest književnosti. Ali opet ima sva sila natpisa, koji ne zaslužuju, da se nazovu književnim djelima, te epigrafika ostaje odjelita struka kao i paleografija i diplomatika.

Epigrafika proučava karakter pisma na natpisima, te iz njegova oblika naslućuje ili ujamčuje, kad je natpis sastavljen, ona nas upućuje u mnogobrojne pokrate, koje poradi štednje prostora nahodimo na natpisima, ona tumači, što znače neke osobite formule na nadgrobnim i zavjetnim spomenicima, kao i u zakonima i odredbama bilo gradskim ili državnim. Jamačno epigrafika nema svrhe, koja bi sama po sebi bila dovoljna. Ona je nauka pomoćnica mnogim drugim strukama, ali i ona ište pomoć u drugih, da dodje do svoga cilja. Cilj je epigrafici, da dobro pročita i istumači natpis, ali se zato hoće razno znanje, koje obuhvaća jezik, povjest, zemljopis, starine, te u epigrafista treba da je učenost čvrsta i široka. No nije upravo njegova zadaća prosudjivati sadržaj natpisâ i upotrebljavati ga za dedukcije historijske ili kakove druge, o tom će suditi historik političke ili književne povjesti ili pak starinar. Sve grane filologije mogu se napokon koristiti natpisima; gramatik će naći zanimljive oblike, koji se u pisaca rjedje nalaze, paleograf razne forme pisma i alfabeta, historik podatke za dogadjaje, koji su iz drugih vrela slabije poznati, ili za zakone i ugovore, koji se inače ne napominje, a nada sve starinar nebrojeno mnogo bilježaka i podataka o običajima i u opće o svima prilikama privatnoga i javnoga života.

Upravo poradi ove velike koristi, koje mogu natpisi dati raznim strukama klasične starine, izazivale su učenjake, da se oko njih bave i da ih skupljaju.

2. Moderna epigrafika. Već su stari Grci sakupljali u posebnim djelima svoje natpise, te se napominju zbirke, koje su priredili Filohor, Polemon, Macedonac Krater. Rimljani su se manje brinuli za njih.

Uz preporod klasične starine, već u XV. stoljeću, počeli su učenjaci skupljati prepisane već natpise i tražiti nove natpise grčke i latinske sabirajući kamene ploče u posebne zbirke. U ostalom veoma malo imade natpisâ, koji se još danas nahode na mjestu, na koje su ih upravo stari postavili; to su ponajviše natpisi na triumfskim lukovima i na monumentima do danas sačuvanima. Drugi su se razasuli ili propali u srednjem vijeku ili su bili upotrebljeni za drugu svrhu, nego im je bila isprvice namijenjena.

Kad su natpise putnici i istraživaoci našli ili su ih ljudi obreli kopajući zemlju ili rušeći zgrade, stali su ih onda skupljati i čuvati po muzejima. U Italiji imade gotovo u svakom mjestu takovih muzeja, no osobito su obilate zbirke vatikanske, kao i druge zbirke u Rimu i Napulju, pa u Milanu, Veroni i Parmi. Izvan Italije ističe se Louvre u Parizu, britanijski muzej u Londonu, muzej u Yorku i Newcactle-u, u Monakovu, Berlinu i Beču.

Ne ćemo duljiti o mnogim izdanjima natpisâ u XVI. i XVII. stoljeću, to su obično pod natpisom „Thesaurus“ jednostavni popisi često bez sistema. Naš Marulić sakupi solinske natpise (Inscriptiones Salonitanae antiquae), te se ovo rukopisno djelo čuva u Rimu, Mlecima i Beču; ovu je zbirku upotrebio Lucić i objelodanio g. 1673. u Mlecima pod natpisom „Inscriptiones Dalmaticae“. Marulić sakupi i natpise po Italiji i po obalama Sredozemnoga mora (u Istri i Dalmaciji), te napisa komentar svojoj zbirci pod natpisom „In epigrammata priscorum commentarium“. Rukopisno ovo djelo Marulićevo čuva se u Mlecima.

Epigrafiku su istom u XVIII. stoljeću počeli s pravim naučnim kriterijima obradjivati učeni Talijani Morcelli, Maffei, Olivieri, Marini i Muratori; u XIX. stoljeću epigrafika je znatno napredovala osobito trudom Talijana Borghesija kao i drugih učenjaka, medju kojima zaprema za grčke natpise prvo mjesto Boeckh, a za latinske Mommsen.

Prije su se natpisi svrstavali po sadržaju (Inscriptiones deorum et dearum, magistratuum, sepulchrales, honorificae i dr.), no sada je pretegla metoda geografijska po zemljama i mjestima, gdje je koji natpis nadjen, a onda se opet u okviru svake zemlje pridržava podjela po sadržaju. Na tom je osnovu sastavljena velika zbirka grčkih i latinskih natpisa, koju izdaje berlinska akademija. To je „Corpus inscriptionum Graecarum“ 1825. d., koji su uredili Boeckh, Franz, Curtius, Kirchhoff, i „Corpus inscriptionum Latinarum“ 1863. d., kojim upravljaju Mommsen, Hübner, Henzen, Zangemeister, Schöne, Wilmanns, Bormann, Hirschfeld, Huelsen, Dessau i dr. Prvomu je svesku dopuna Ritschlovo djelo „Priscae latinitatis monumenta epigrafica“ (1862.) sa snimcima. Boeckhovu zbirku nadopunjavaju Röhl, Inscriptiones Graecae antiquissimae (Berlin 1882.), Kirchhoff, Köhler i Dittenberger, Corpus inscriptionum Atticarum (Berlin 1873. d.) i Kaibel, Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae (Berlin 1890.).

Italske dijalekatske natpise objelodanili su Fabretti, Lepsius i Cvjetajev, a grčke dijalekatske Cauer i Collitz. Izbor latinskih natpisa podaje Wilmanns „Exempla inscriptionum Latinarum“ (Berlin 1873.).

Uputu u epigrafiku grčku podaje Reinach, Traité d'épigraphie grecque (Paris 1885.) i u Müllerovu djelu Hinrichs (1886), a u latinsku Cagnat, Cours d'épigraphie latine (2. izd. Paris 1889.) i Hübner u Müllerovu zborniku (1886.).

XVIII.

Metrologija i numizmatika.

1. Zadaća metrologije i numizmatike. — 2. Obradba.

1. Zadaća metrologije i numizmatike. Metrologija raspravlja o utezima i o mjerama, kojima su se služile države grčke i starinski Rim; gradja je ova veoma važna, kako za shvaćanje pojedinih mjesta u djelima starih pisaca, tako za poznavanje geografije, topografije i ekonomijskih prilikâ.

Zapravo je dio metrologije — numizmatika, ona nauka, koja govori o starim novcima, premda se uobičajilo, da se numizmatika obradjuje kao samostalna struka. Doista ona je u neku ruku važnija od ostalih grana metrologije poradi mnoge koristi, koju može podati nekim drugim strukama. Kronologija i historija mogu često doći do pouzdanih rezultata s pomoću starinskih novaca, a tako i geografija; povjest umjetnosti osobito poradi likovâ i predmeta izraženih na novcu može se znamenito okoristiti numizmatikom, a tako i arheologija i nauka o starinama može na novcima naći oblik umjetnina ili spomenika, koji su ili sasvim izgubljeni ili tek u ulomcima sačuvani, može iz njih dobiti podatke za obrede, nošnju i dr. Napokon i paleografija i epigrafika nalaze u natpisima novaca zgodne podatke tako, da možemo reći, da sve filologijske struke više ili manje crpu korist iz starinskih novaca.

2. Obradba. Već su stari Grci u odjelitim djelima raspravljali o utezima i mjerama, te Galen više puta navodi ovakova djela i neka imena njihovih pisaca; ali što se od ovih djela sačuvalo, tek su kratki ulomci neki pod imenom nekoga Herona, a neki opet pod imenom samoga Galena u dodatku drugih njegovih radnja. Ovakovo se djelo pripisuje takodjer biskupu Epifaniju, koji je oko 392. godine živio u Aleksandriji. Ulomke je objelodanio Hultsch (Scriptorum metrologicorum reliquiae, Berlin 1864.).

Od latinskih je metrologa najvažniji Mecijan, koji je umro 175. god. poslije I. Njegovu je djelu natpis: Distributio partium.

Pored njega pisali su o metrologiji i neki drugi nepoznati pisci, koju obuhvaćamo pod imenom „Scriptores gromatici“ (zemljomjeri). Njihove su spise objelodanili Blume, Lachmann, Mommsen i Rudorff (Berlin 1848. d.).

O grčkoj i rimskoj metrologiji mnogo su pisali humanisti uračunavajući i numizmatiku, ali su njihova djela danas zastarjela.

Metrologija se počela bolje utvrdjivati, kad se uzela osnivati ne samo na starim piscima nego i na samim mjerama, utezima i novcima, koji su se sačuvali iz starine. Ovako je udario nov put metrologiji u XVII. stoljeću Savot, a njegov su rad u istom stoljeću nastavili Greaves i Bernard.

U XVIII. stoljeću imademo kratku, ali odličnu raspravu Eisenschmidovu i neke manje dobre monografije poimence u pariskoj akademiji des Inscriptions.

Pravi temelj numizmatici i metrologiji podade u prošlom stoljeću Isusovac Eckhel. On je u svojim djelima našao sigurne i valjane kriterije za klasifikaciju i ocjenu starinskih novaca. Već u katalogu carskoga muzeja bečkoga, komu je bio nastojnik, podao je primjer svoje velike učenosti i sistematične okretnosti (Beč 1779.), no tek njegovo golemo djelo „Doctrina numorum veterum“ (Beč 1792.—98. u 8 velikih knjiga) podalo je numizmatici novu epohu, pa se još i danas numizmatika drži načela, koja je Eckhel izložio u uvodu svojega djela (Elementa rei numariae veterum, sive prolegomena doctrinae numorum, objelodanjena nanovo u Leipz. 1842.).

Od onda su mnogobrojni numizmatici radili na ovom polju. Najobilatije zbirke novaca nahode se u Londonu i Parizu, Berlinu i Beču, te su njihovi popisi znamenita pomagala numizmatičnoj nauci.

Već u početku ovoga stoljeća izišlo je nekoliko priručnih knjiga o metrologiji. Prvi se ističe Ideler. Boeckh je počeo obradjivati u savezu sve metrologijske sisteme starinske, a njegov je rad nastavio Hultsch u djelu „Griech. und röm. Metrologie“, Berlin 1862., 2. izd. 1882. Velikih je zasluga stekao za rimsku numizmatiku Mommsen (Gesch. des röm. Münzwesens, Berlin 1860.).

U Müllerovoj je enciklopediji obradio grčku i rimsku metrologiju Nissen (1886.), a starinsku numizmatiku Sittl (1895.).

XIX.

Kronologija.

1. Zadaća kronologije. — 2. Obradba.

1. Zadaća kronologije. Kronologija može biti matematička ili astronomijska, a može biti historijska. Astronomijska ispituje one pojave, po kojima se dijeli vrijeme, na ime dnevnu i godišnju kretnju zemlje i tečaj mjeseca, a historijska ispituje, kojim su se redom zbivali historijski dogadjaji. Filologu je potrebna historijska kronologija za proučavanje povjesti političke, gradjanske i književne, a ujedno treba da znade, što su stari Grci i Rimljani znali o kronologiji.

Kronologija, kao filologijska disciplina, pokazuje nam, na koji su način Grci i Rimljani brojili godine i dijelili vrijeme. Govorit će prema tomu o njihovim erama, po kojima su stari počinjali brojati, budući da sve države i gradovi nisu imali iste ere. Tako n. p. u Ateni godine su se brojale po godišnjoj seriji arhonatâ, a nazivale su se po jednom od njih, koji se zvao arhonat eponim; u Sparti su zvali godinu po imenu prvoga efora, u Argu po imenu prve svećenice Herine (Junonine), a u Rimu po oba konzula. Da se dokine razlika izmedju raznih država, uzeo se kao era upotrebljavati koji znatniji dogadjaj historijski, n. pr. u Grčkoj pad Troje, koji se po Eratostenovu računu dogodio 1184/83 g. prije I., ili osnutak koji države, n. p. era Seleucidâ (nazvana po Seleuku, vojskovodji Aleksandra Velikoga), koja odgovara našoj god. 312. prije I., a u Rimu osnutak samoga grada (ab Urbe condita), koji se po računu Katonovu dogodi 21. aprila 751. god., a po Varonovu 21. aprila 753. prije I., tako da bi 754. god. ab Urbe condita odgovarala 1. godini poslije I. U Grčkoj je bila mnogo u običaju era Olimpijadâ, označena pobjedom Korebovom u Olimpiji god. 776. prije I.; svaka Olimpijada trajaše 4 godine.

Filologijska kronologija govori i o tom, koliko je dana imala godina u raznim mjestima i u razno doba, kako se dijelila na mjesece, kako se dovodila u sklad sunčana godina s mjesečnom, da li umetanjem nekih dana u nekom mjesecu ili umetanjem mjeseca u niz godina. Ona će govoriti o mjesecima i njihovim imenima, koja su u grčkim gradovima bila različita, i o njihovu redu kao i o početku godine, te napokon kako su se brojali dani u mjesecu. Atenjani su n. pr. dijelili mjesec u

3 dekade; prvi dan mjeseca zvao se νουμηνία (mladj), budući da se u teoriji mjesec započinjao s mladjakom; prvih deset dana označivalo se progresivnim brojevima uz dodatak ἱσταμένου (rarumijeva se μηνός), što znači, da mjesec raste; progresivnim brojevima od 1 do 10 označivali su se dani druge dekade uz dodatak ἐπὶ δέκα (to će reći: poslije prve dekade). Dvadeseti se dan zvao εἰκάς (=dvadeseti dan), a dani od 21. dalje označivali su se progresivnim brojevima uz dodatak μετ' εἰκάδας (= poslije 20. dana) ili regresivnim uz dodatak φθίνοντος (dok pada mjesec). Tako n. pr. δευτέρα φθίνοντος (drugi dan uz padanje mjeseca) bio je pretposljednji dan u mjesecu.

Rimljani su dijelili mjesec u tri nejednake česti. Prvi se dan zvao Calendae, 5. dan (samo u martu, maju, julu i oktobru 7. dan) zvao se Nonae, a 13. dan (jedino u napomenuta 4 mjeseca 15. dan) zvao se Idus. Dane u svakoj ovoj skupini označivali su Rimljani regresivno dodavajući broj danâ, koliko ih treba do novoga odsjeka. N. p. 2. marta označivali su Rimljani tako, da su rekli, da je to 6. dan prije Nonâ, koje su bile 7. (marta).

2. Obradba. Za historijsku su kronologiju mnogo privrijedili već sami Grci i Rimljani napisavši razna djela o njoj. Važan je takodjer „Marmor Parium", ovaj se kamen našao na otoku Paru, a na njemu je uklesana kronika glavnih dogadjaja grčke povjesti; kronika je sastavljena možda za privatnu porabu, a obuhvaća 1318 godina počevši od Cekropa do 264. godine prije I. Posljednja je čest izgubljena, te kronika seže samo do godine 355.

Važna je takodjer kronika Euzebija, biskupa u Cezareji, koji je umro oko god. 340. poslije I. Ovdje se nahodi svjetska povjest do g. 325. i kronologijske table, koje je Jeronim, latinski obradjivač njegova djela, dotjerao do g. 378. Potpuno je izdanje ove kronike priredio Schöne (Eusebi chronicorum canonum quae supersunt, Berlin 1866., 2. izd. 1875.)

Medju modernim djelima vrijedi napomenuti djelo Corsinijevo „Fasti Attici", objelodanjeno u Firenzi od 1744. do 1756., a u XIX. stoljeću Clintonova djela „Fasti Hellenici" (1824.) i „Fasti Romani" (1845.) u Oxfordu.

Za rimsku su povjest važni „Fasti consulares", koje je objelodanio Henzen u I. svesku latinskoga natpisnoga zbornika berlinskoga (1863.).

O kronologiji grčkoj i rimskoj u opće pisali su Scaliger, Petavije i Dodwell, ali ih sve natkrili svojim monumentalnim djelom Ideler (Handbuch der mathematischen und technichen Chronologie, Berlin g. 1825.). Za Idelerom su tad radili Boeckh, Mommsen (Die römische Cronologie bis auf Caesar, Berlin 2. izdanje 1859.), Huschke, Matzat (Röm. Chronologie, Berlin 1883. - 4.) i dr.

U Müllerovu je zborniku obradio grčku i rimsku kronologiju Unger (1886.).

XX.

Povjest filologije.

1. Tri vijeka klasične filologije. — 2. Filologija u starini. — 3. Četiri perioda u novom vijeku klasične filologije. — 4. Petrarka, Scaliger, Bentley, Hemsterhuis i Wolf. — 5. Literatura.

1. Tri vijeka klasične filologije. Povjest klasične filologije može se podijeliti u tri vijeka, kao i politička povjest, te imamo stari, srednji i novi vijek; prvi seže do propasti rimskoga imperija do godine 476. poslije I., a drugi do pada Bizanta g. 1453.

U prvom je vijeku značaj filologije narodan, budući da su filolozi objašnjavali jezik i književnost svoga naroda, tek ako bi koji latinski filolog obradjivao grčki jezik, a grčki filolog latinsku knjigu, no i to je bivalo veoma rijetko. Filologija je u starom vijeku obradjivala na svaku ruku žive jezike.

U srednjem se vijeku sve više i više gubio ovaj narodni značaj, jer se i sredovječni latinski jezik i grčki bizantinski odalečio od klasičnoga latinskoga i grčkoga, a pored toga je kršćanstvo, koje je proželo svu kulturu i književnost srednjega vijeka, znamenito preobrazilo sredovječnu knjigu. U moderna vremena klasična filologija obradjuje tek mrtve jezike i tudje književnosti.

2. Filologija u starini. Filologija se rodila u Grčkoj. Kako su se u staroj Heladi za javnih svetkovina izvodile korske pjesme i prikazivale drame, nije čudo, što se u grčkoga naroda do skora probudio kritički književni osjećaj, te što vidimo, da narod razmišlja o djelima svojih najboljih pisaca i raspravlja o njima. Ove su se rasprave rano pokazale; živu odjeku njihovu nahodimo u komedijama Aristofanovim, u polemičkim mjestima Pindarovih oda, a još više u Platonovim dijalozima, koji nam prikazuju lingvistična i hermeneutična pitanja, oko kojih su se bavili u ono doba učenjaci. No prava filologija javila se istom u doba aleksandrinsko. Velike uredbe muzeja i javnih knjižnica,

koje su osnovali Ptolemejevci, podale su prvu jaču pobudu filologijskim studijama. Iz sviju strana grčkoga svijeta bile su u knjižnicu u Aleksandriji donesene mnogobrojne knjige, koje je trebalo urediti i svrstati u razne književne kategorije; ovakvu je klasifikaciju započeo već veliki sistematik Aristotel; valjalo je sastaviti kataloge knjižnice, a to je ponukalo učenjake, da pretresu razna pitanja o autentičnosti pojedinih djela i da ispitaju ime i život pojedinih pisaca; na taj je način prokrčen put književnoj povjesti; valjalo je prirediti nova izdanja starinskih pjesnika i ponajboljih prozajika bilo za javnu svrhu ili školsku porabu, a to je potaklo kritiku teksta i svu raznoliku erudiciju, koja je nužna za tumačenje djelâ. Tako su se naglo razvile gramatičke i filologijske studije i brzo raširile po svim velikim gradovima Grčke i Istoka, koji su crpli nauku iz Aleksandrije. Osobito se proslavi Pergam svojom velikom knjižnicom i filologijskom školom upravo cvatućom, u kojoj su studije pošle drugim smjerom nego u aleksandrinskoj školi. U Aleksandriji su živjeli znameniti gramatici, ravnatelji knjižnice, medju kojima se ističu Zenodot iz Efeza, Aristofan iz Bizanta i osobito slavni Aristarho; u Pergamu je bio najčuveniji Krat iz Mala, više filozof nego gramatik, koji je medju prvima prenio filologijsku nauku u Rim, kamo je došao kao poslanik kralja Atala (oko 167. god. prije I.) i gdje je poradi rane, koje je dopao, bio prisiljen ostati neko vrijeme.

U Rimu su od onda učenjaci s velikim marom prionuli uz filologijske studije, pa je za svega carstva filologija bila osnova svake naobrazbe.

Starinska je filologija obuhvaćala sve grane, ali je nada sve gojila i razvijala gramatiku, historiju i mitologiju. Kad je u opće klonula opća kultura, jenjale su i filologijske studije. U srednjem je vijeku filologija sve dublje propadala lišena kritičnoga duha.

3. Četiri perioda u novom vijeku klasične filologije. Uz preporod klasične starine klasična je filologija u svih kulturnih naroda postala opet glavni temelj kulture i ujedno priprava za svaku vrstu duševne djelatnosti. Narodi su se dali jedan za drugim s velikim marom na klasičnu filologiju, te je svaki od njih podao filologiji osobit smjer i utisnuo joj svoje obilježje. Historiju klasične filologije možemo podijeliti u četiri perioda. Prvi je period talijanski, drugi francuski, treći englesko-nizozemski, a četvrti njemački. Prvi se period nada sve divi klasičnoj književnosti i nahodi u njoj predmet nasljedovanja, drugi

skuplja najobilatije znanje za razumijevanje klasičnih djela, treći podvrgava ova djela kritici, a četvrti nastoji pojedine struke klasične filologije prikupiti u cjelinu. Prema tomu može se prvi period nazvati imitatorsko-humanističnim, drugi realističnim ili polihistoričnim, treći kritičnim, a četvrti univerzalnim ili enciklopedijskim. Glavni su zastupnici ovih smjerova Petrarka, Josip Scaliger, Bentley i Hemsterhuis, pa Wolf.

Talijanski se period započinje u sredini XIV. stoljeća i traje do konca XVI. stoljeća. Filologijske se studije obradjuju sa svrhom umjetničkom i ujedno praktičnom; studija je starine oživljavala svu starinsku mudrost, koja se primjenjivala prilikama onoga vremena, a starinski pjesnici i prozatori postali su modeli umjetnosti i sloga za sastavke u jezicima, koji su se onda upotrebljavali.

Latinisti su se osobito zanijeli za Ciceronom i Vergilijem, kao da bi trebalo, da književna kultura latinska sa starim sjajem uskrsne. Pored latinskih studija počele su cvasti i grčke studije zanemarene u srednjem vijeku, a potakli su ih bjegunci grčki, štono su bježali od Turaka, koji su se javili u Maloj Aziji i doskora osvojili prijestolnicu bizantinskoga carstva. Emanuel Hrizolora, Teodor Gaza, Gjuro Trapezuntije, kardinal Bessarion, Demetrije Halkondila, Konstantin Laskaris bili su najčuveniji medju grčkim širiteljima filologijskih studija u Italiji. U filologiji su se pored Petrarke i Boccaccia istaknuli u XIV. stoljeću Ivan Malpaghini Ravenjanin i Salutato, u XV. stoljeću Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini, Guarino Veronac, Aurispa, Vittorino da Feltre, Filelfo, Lorenzo Valla, Pomponije Leto, Angelo Poliziano, Ficino, Bembo, Manucije i drugi izvrsni latinski stilisti

Iz Italije su se klasične studije raširile po drugim zemljama europskim, te su bili u ovo doba na glasu filolozi Reuchlin, Peutinger i Camerarije u Njemačkoj, Erazmo Rotterdamski u Holandiji, Budej, Julije Cezar Scaliger, Lambin i Roberto Stephan u Francuskoj.

Drugi je period francuski; kad su filologijske studije u Italiji jenjale, pod kraj XVI. stoljeća procvate filologija u Francuzkoj osobito zaslugom Henrika Stephana (Henri Estienne), sina Robertova; Henrik je pisac najvećega grčkoga rječnika (Thesaurus linguae Graecae 1572.). Uz Stephana se istakao Josip Scaliger, sin Julija Cezara. Josipa Scaligera s pravom drže najvećim filologom francuskim, univerzalnost njegova znanja i stroga metoda bijaše u njega spojena s neobičnom genijalnošću, te ga drže idejalom savršena filologa, jer nitko prije njega ni poslije njega nije prikupio toliko filologijskoga znanja kao on.

Pored njega proslavili su se još Isak Casaubon, Viger (Vigier), Petavije (Petau) i Montfaucon. Klasična je filologija u Francuskoj izgubila umjetničku težnju, te se sa svom snagom dala na ispitivanja historijska i starinarska. To je upravo i njeno obilježje u ovo doba.

I u Belgiji i Nizozemskoj počele su u ovom periodu napredovati nauke filologijske; nada sve se proslavi Justo Lipsije, jedan od najučenijih i najoštroumnijih filologa svoga vremena. Uza nj su važni Merula, Meursije (Meurs), slavni državnik Groot, Samasije (Saumaise), Voss, Ivan Fridrik Gronovije (Gronov) i Grevije (Graeve).

Kad je u Francuskoj počeo slabiti zanos za filologiju, oživi ona jakim životom u Nizozemskoj i u Engleskoj; tako nastade treći englesko-nizozemski period, koji trajaše oko 150 godina, od polovine XVI. stoljeća do konca XVIII. stoljeća Rikard Bentley (1662.—1742.) najveći je filolog engleski, a iza Scaligera u opće najgenijalniji filolog, koji se pokazao kao nov meteor na polju filologije. On je klasičnoj filologiji podao nov smjer udarivši racionalnu i naučnu osnovu filologijskoj kritici i hermeneutici. Uza nj imamo u ovom periodu niz velikih filologa u Engleskoj i Nizozemskoj, od kojih se ističu Jakov Gronovije, Hemsterhuis, Valckenaer, Ruhnken i Wyttenbach. Oštra kritika teksta, pomnjiva i točna studija jezika i gramatike obilježje su ovoga perioda.

Četvrti je period njemački — sadašnji. Započinje se sa prvim radnjama Wolfovim oko god. 1783., a uz Wolfa su radili Ernesti, Winckelmann, Heyne, Schneider i dr. Wolf (1759. do 1824.) podade klasičnoj filologij nov smjer — univerzalan, enciklopedijski. On je nastojao sve filologijske struke dovesti u skladnu cjelinu, učinio je klasičnu filologiju samostalnom naukom, dok je prije filologija bila pripomoćna nauka teologije ili juridične nauke ili historije. Na taj je način smjer filologije u njemačkom periodu postao mnogo potpuniji i savršeniji nego prije u Italiji, Francuskoj, Engleskoj i Nizozemskoj Starinarska i historijska erudicija postade preciznija, kritika teksta metodičnija, studija jezika i gramatike šira i umnija, a u svemu se pokaza točnost, marljivost i ustrajnost rada, koja klasičnu filologiju podiže do velike visine. Jedino se može reći, da je u njemačkom smjeru klasična filologija potamnila umjetničku i književnu težnju, koja se u Italiji za humanizma držala glavnim zadatkom klasične filologije.

Već smo govorili o dvjema velikim filologijskim školama, o Hermannovoj i Boeckhovoj, a uz njih nahodimo u ovom periodu svu silu učenjaka, koji su s raznih gledišta objašnjavali klasičnu starinu grčku i rimsku.

Kako je klasična filologija pošla univerzalnim smjerom, nije čudo, što pojedini filolozi odabiraju tek po koju struku. Non omnia possumus omnes (ne možemo svi sve). Od najznatnijih modernih filologa samo su neki mogli u isti mah slavno raditi na mnogim raznim poljima, kao n. p. Wolf, Boeckh, Müller, Hermann, Jahn, Mommsen. Tako je nastala potreba, da se podijeli posao, ali je uza to nužno, da radnik na odjelitom polju ne izgubi s očiju svezu s cjelinom. A toga se pravila u opće i drže filolozi.

Imali smo prilike u pojedinim odjelima ove knjige napomenuti najglavnije radnike pojedinih struka, pa ćemo ovdje istaknuti samo najznamenitije zastupnike.

Pored Wolfa, Hermanna i Boeckha na polju kritike i hermeneutike slavni su Bekker, Lachmann i Ritschl. U području gramatike imademo Humboldta, Boppa, Steinthala, Ritschla, Corssena, G. Curtiusa, Brugmanna, Delbrücka, Osthoffa, Büchelera, Wölfflina i Stolza.

U području književnosti odlični su Nitzsch, Meineke, Lachmann, Haupt, Müller, Bernhardy, Bähr, Ritschl, Nipperdey, Bergk, Hertz, Bonitz, Kirchhoff, Ribbeck, Vahlen, Teuffel, L. Müller, Blass, Rohde, Wilamowitz-Möllendorff, Christ, Sittl, Schanz. Na polju starinarstva ističu se Niebuhr, Preller, E. Curtius, Wachsmuth, Mommsen, Jordan, Nissen, Marquardt, a na polju arheologije Jahn, Brunn, Overbeck, Dörpfeld.

Izvan Njemačke ističu se u Engleskoj Leake, Grote, Lindsay, Sellar, u Francuskoj Dübner, Boissier, Martha, M. Bréal, Croiset, u Italiji Borghesi, Angelo Mai, Canina, Vallauri, Ascoli, Lanciani, u Danskoj Madvig, u Grčkoj Rangabé. Od Slavenâ su stekli slavno ime u klasičnoj filologiji osobito sjeverni, pa od njih ističemo Kvičalu, Ćwiklińskoga, Cvjetajeva, Zielinskoga i Modestova.

4. Petrarka, Josip Scaliger, Bentley, Hemsterhuis i Wolf. Ne dopušta nam prostor, da opišemo svih život znamenitih filologa; zato ćemo istaknuti najvažnije zgode iz života onih pet velikih filologa, koji u neku ruku prikazuju četiri perioda u razvoju klasične filologije grčke i rimske.

Slavni talijanski pjesnik Francesco Petrarca osnivač je humanizma. On se rodi u Arezzu, u starinskom Areciju, rodnom mjestu Mecenatovu, 20. srpnja 1304. godine, prve je nauke svršio u Pisi, Avignonu i Carpentrasu, preko volje svoje

učio je pravo u Montpellieru i Bologni, ali je radije u potaji čitao Cicerona i Vergilija, počevši od godine 1326. (poslije očeve smrti) dade se sa svim zanosom na proučavanje rimskih klasika. poimence Cicerona i Vergilija, s grčkim se samo malo upoznao istom pod stare dane, te je nastojao oko najčišćega latinskoga jezika u svojim pjesničkim i proznim djelima. Njegove su se latinske pjesme tako svidjale, da je na uskrs 8. travnja 1341. u Rimu na Kapitoliju okrunjen pjesnikom. Njegovu dugomu i neumornomu potraživanju podje za rukom, da nadje Ciceronova dva govora i njegove poslanice Atiku i Kvintu. Umro je u Arqui, seocu blizu Padove, dva dana prije, nego je navršio 70. godinu, na dan 18. srpnja 1374.; nije ujamčena vijest, da je umro medju knjigama.

Petrarki su pribavile za života pjesničku slavu samo latinske pjesme i poslanice, ekloge i Afrika. Najznatnije su poslanice, kojih imade na broj 77, te su one pjesnički komentar njegova života. Ugledne su mu bile i bukolične pjesme (ekloge), u kojima često govori o ljubavi i prijateljstvu. U epu „Africi“ opjevao je slavna djela Scipionova, jer je pjesnik s potpuno opravdanim osjećanjem držao, da je doba II. punskoga rata vrhunac rimske državne snage. I kasnije humanistima bijaše Scipion veći nego Aleksandar, Pompej i Cezar. Znatno mu je historijsko djelo „O znamenitim stvarima“ (De rebus memorandis), u kojemu slaže rečenice i anegdote, da podade sliku pojedinih ljudi; starini je namijenjen glavni dio knjige. Samo starinu obradjuje Petrarka u djelu „O slavnim ljudima“ (De viris illustribus), u kojemu opisuje Rimljane, a upleo je još Aleksandra i Hanibala. Od filozofijskih djela njegovih osobito su važna „O životu u samoći“ (De vita solitaria) i „O lijekovima u sreći i nesreći“ (De remediis utriusque fortunae). Sva njegova mnogobrojna latinska djela štampana su na okupu u Bazileji god. 1495. d., najbolje je izdanje bazilejsko god. 1554.

Petrarku zovu rado prvim modernim čovjekom. On to doista zaslužuje, jer je više nego mnogi prije njega i poslije njega nastojao samoga sebe upoznati i svoju upoznaju drugima priopćiti. O sebi govori mnogo Petrarka u svojim listovima, te njegove ispovijedi ostaju divan spomenik vremena i dragocjeno pomagalo za poznavanje čovjeka. On je prvi i najznatniji obnavljač klasične starine, prethodnik i zatočnik humanizma. Zato njegovo ime blista kao zvijezda nad humanizmom, nad onom vedrom periodom ljudske kulture, koja je ostavila duboke tragove u modernoj povjesti Europe. Isp. Geiger, Petrarca, Leipzig 1874; Šrepel, Preporod u Italiji u XV. i XVI. stoljeću, Zagreb 1899. str. 116—132.

U francuskom periodu klasične filologije zaprema najvidnije mjesto Josip Scaliger (de l' Escale, della Scala), sin čuvenoga filologa Julija Cezara Scaligera. Divnim svojim genijem, univerzalnošću svoga znanja i strogom metodikom tako se Josip Scaliger istakao, da su ga držali idejalom filologa, toliko znanja nije nitko ni prije njega ni poslije njega mogao prikupiti. Rodio se u Agenu na Garonni 5. kolovoza godine 1540. U njegovu životu razlikuju se tri epohe. Mladost je proveo u kući svoga oca, koji je bio čuven učenjak i estetik, ali odviše sklon mušičavim paradoksijama. Otac ga je uputio u samostalno proučavanje latinskoga jezika, pa kad je otac umro, podje Josip godine 1559. u Pariz, da se uz Turneba nauči grčki, ali videći, da uza nj sporo napreduje, upotrebi dvije godine za samostalnu studiju, te se u velike uvježba i u grčkom jeziku. Godine 1563. bi primljen u kuću fino naobraženoga plemića de la Rochepozaya, te podje godine 1565. u Italiju zajedno sa svojim zaštitnikom, koji je postao poslanik u Rimu. Boraveći u Italiji dvije godine upoznade se u samom Rimu, kao i po južnoj i sjevernoj Italiji sa starinama, Na ovim je putovanjima sakupio velik broj latinskih natpisa, koje je kasnije predao Gruteru. Iza toga je pošao u Englesku i Škotsku, a godine 1570. ode u Valence, gdje je u povjerljivu drugovanju sa znamenitim Kujacijem (Cujas, Cujacius) proučavao rimsko pravo, utvrdio prijateljsku vezu sa slavnim historikom Thou-om (Thuanus) i bavio se oko naučnih radnja. Godine 1572. ostavi ovo omiljelo boravište, da se pridruži poslanicima, koji su pošli u Poljsku radi toga, da bi Henrik III. bio izabran kraljem. Vijest o strašnom pokolju Bartolomejeve noći raspršì ovu osnovu. Scaliger je neko vrijeme probavio u Genevi, gdje je dobio profesuru filozofije, ali već godine 1574. povrati se k obitelji Rochepozayâ, te je na njezinu dvoru Pusly-u u Touraini proživio 20 godina. Odavle izadje njegovo veliko djelo „De emendatione temporum“ (O kronologiji) godine 1583., koje mu osigura slavu za sva vremena. Svršivši razna djela stane se dogovarati s mladim sveučilištem u Leydenu, te godine 1593. dobije profesuru lijepih nauka, koju je prije zapremao Lipsije, ali Scaliger ipak nije predavao. U Holandiji je Scaliger živio sve do smrti godine 1609., gdje su ga jednako štovali stari prijatelji kao i novi zemljaci, a žestoko napadali vjerski protivnici, donekle i sami njegovi protestanti, ali je on umio sve navale dočekati sa svom živahnošću južnjaka Francuza, bio je kao kralj u svojoj državi! Divni njegov talenat s neumornom je marljivošću prodirao u sva područja, koja su ikoliko bila u svezi s filologijom.

Razumijevao je istočne i zapadne jezike, umio ih je 13, bio je vrstan gramatik, valjano je poznavao matematiku, astronomiju, pravne nauke i teologiju, neobično je bio vješt povjesti i starinama, bio je i okretan pjesnik, a na talijanskim putovanjima upoznao se i s arheologijom, koliko mu je trebalo za shvaćanje povjesti. Na taj je način bilo otvoreno pred njim cijelo područje sa svim prazninama, pa je prijatelje sokolio, da ih ispune, i podupirao znance svojim savjetom. Znanje i talenat spojili su se u njega s punom snagom odlučne osobnosti tako, da su mu se suvremenici divili, ljubili ga i mrzili na nj, te je medju njima bez prigovora zapremao prvo mjesto. Njegova se veličina najprije pokazala u kritici. Što su obećala „Coniectanea“ uz Varona god. 1565., izvršila su kasnija izdanja ovoga pisca od g. 1573. i 1581., još više „Lectiones Ausonianae“ god. 1574. i 1575., izdanja triju elegika: Katula, Tibula i Propercija g. 1577.—1600., a osobito izdanje Festa ponajprije godine 1575., komu je praznine majstorski popunio. Pored toga je obradio godine 1573. i 1595. Vergilijeva „Catalecta“, Manilija god. 1579., Publilija Sira godine 1598., Apuleja godine 1600. i Cezara god. 1606.

U kritici je postupao Scaliger s genijalnom smjelošću, koja je više puta promašila cilj, ali njegove smjelosti, koje često popravljaju sam izvornik, uvijek pobudjuju i poučavaju. Osobito je mnogo pazio na rukopise: neobično se radovaše znamenitu rukopisu Tibulovih elegija, koji je dobio od Kujacija, interpolacije i rdjave promjene talijanskih popravljača vješto je umio uklanjati, te je svagdje znao naći pravu predaju, ali ovu predaju drži zamuljenom, te misli, da valja tek iznaći pravo zlato u njoj, zato i postupa u tom poslu smjelo i slobodno. Najgenijalnija mu je radnja popuna Festova djela. Izdanja Manilija, koji ga je primamljivao teškoćom sadržaja i pokvarenošću teksta, u isti su mah most, koji vodi do njegovih velikih kronologijsko-historijskih djela. Ova djela ispunjaju zadnje decenije njegova života. Svu širinu njegova znanja posvjedoči već prvo djelo o kronologiji „De emendatione temporum“ godine 1583., ovim je djelom udaren temelj naučnoj kronologiji, za koju je se učinio tek početak obradbom fastâ. Što bi drugima bio posao svega života, to je Scaliger godine 1601.—2. u 10 mjeseca izradio kao za igru i odmor, sastavio je na ime 24 indeksa Gruterovu djelu o latinskim natpisima (Thesaurus), a ovo djelo zapravo više pripada Scaligeru nego Gruteru. Ovaj je registar postao uzor ovakove pomnjive i zgodne radnje. Drugo znatno povećano izdanje svoje kronologije izdade Scaliger sa znatnim bilješkama o crkvenoj povjesti godine 1598., u kojemu

je dokazao, da je neautentičan t. zv. Dionizije Areopagita; to je dalo povoda njegovim protivnicima Isusovcima za navale, koje su Scaligerovo ratoborno pero izazvale, da sastavi vas niz polemičnih spisa prije, nego je dovršio drugo svoje golemo djelo o kronologiji. Napokon god. 1606. izadje „Thesaurus temporum“, orijaška i majstorska obradba Euzebijeve kronike; u ovom je djelu Scaliger divno nadopunio izgubljeni dio Euzebijeve kronike, a upotrebio je za to svu silu kronika, koje je ili nanovo obradio ili istom na vidjelo iznio. Oba su djela njegovu europsku slavu ujamčila. Djelom „De re numaria“ (1606.) pokazao je vrijednost numizmatike. Scaliger je počeo unositi u filologiju diplomatičnu-kritičnu metodu, svojim ispitivanjima unio je u nauku historijsko shvaćanje, a znatna je i njegova reforma, da ne valja svoj naučni rad razdrobiti u niz nesuvislih priloga, kako su radili Viktorije, Turneb, Muret i drugi. nego da valja starinskoga autora ili predmet sistematično obradjivati u prijeglednoj koncentraciji. Isp. Bernays, J. J. Scaliger, Berl. 1855.

Na čelu englesko-nizozemskoga perioda nahodimo dva znamenita filologa, i to Bentleya i Hemsterhuisa.

Iza Scaligera je najgenijalniji filolog Englez Rikardo Bentley. On se rodio u Oultonu, selu blizu Wakefielda, 27. siječnja 1662. godine, prve je nauke slušao u Wakefieldu, već u 15. godini podje u sveučilište u Cambridge (godine 1676.), počevši od godine 1683. bio je učitelj u Spaldingu, god. 1684. postade Master of arts (magister artium), iza toga je pratio sinove dr. Stillingfleeta, koji je kasnije postao biskup worcesterski, u sveučilište u Oxford, a poslije bijaše kućni kapelan dr. Stillingsfleeta. Godine 1700. postade ravnatelj Trinity College-a u Cambridge-u, godine 1701. arcidjakon u Ely-u, a godine 1716. profesor bogoslovije u Cambridge-u. Umro je u 81. godini 14. srpnja 1742.

Njegovo ime znači u povjesti klasične filologije znamenit preokret, jer je prvi s jasnom sviješću i strogom dosljednošću unio u ocjenu i tumačenje klasičnih književnosti subjektivnu kritiku, mjerilo vlastitoga razbora i dobroga ukusa. On sam veli: razbor i sama stvar preči su nam od stotine rukopisâ (nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt uz Hor. carm. 3, 27, 15).

On je svakako bio i ostao prvi i najveći kritik. S divnom lakoćom iznosi on na vidjelo najoštroumnije konjekture, s dubokom učenošću najuzornije vrši kritiku pojedinih riječi, a poznajući potpuno predmet i prerazličite slogove raznih vremena mogao je višu kritiku protegnuti i na pitanja o autentičnosti:

no nada sve nova je i znamenita njegova metoda. I ako nije došao do potpune diplomatične kritike, ipak joj je udarao sigurne temelje birajući sa sigurnim taktom rukopise, koji su imali najčišći tekst i bili najviše prosti od interpolacijâ. Ne priznaje se, da je u tom bio svaki put najsrećnije ruke, poimence su u novije doba prigovarali njegovu izboru rukopisâ Horacijevih, ali njegovo načelo i pravilo ostaje nepomično. Njegov se postupak odlikuje sažetim dokazivanjem: ako priznaš premisu, moraš dopustiti i zaključak; samo gdje pored dijalektike dolazi do prava i pjesničko osjećanje, možeš se oteti verigama logike. Uza to je uzorno njegovo temeljito provadjanje tvrdnjâ i opažanjâ: na taj su način neke bilješke njegove, osobito u metrici, postale nepomičnim zakonima (n. pr. o kontinuitetu anapesnih sustava ili o akcentu u latinskih komika). Bentley raspravlja sve živo i vedro, pitanja podvrgava sebi, a ne sebe pitanjima, zato nije nikada dosadan, nego uvijek ugodan i svjež. Bio je siguran, da će pobijediti, a ova ga svijest nije prevarila: u svim svojim književnim borbama održao je pobjedu. Ne može se tajiti, da je u svakidašnjem životu bio svojeglav i tvrdokoran i da nije vazda bio lojalan: pletkarstvo se nerijetko javlja u velikih kritikâ!

Medju njegovim djelima, koja se tiču jedne i druge književnosti starinske, izazvala su epohu osobito tri.

Njegov prvijenac „Epistola ad Millium“ (Poslanica dr. Millu), koji je god. 1691. pridodan Chilmeadovu izdanju kronike Ivana Malale iz Antiohije, iznosi na svijet svu silu sigurnih popravaka u ulomcima tragikâ i orfikâ, točne kronologijske odredbe, veliku raspravu o pjesniku Ionu, metarska opažanja i prigodne bilješke razne ruke. Izuzevši davnu zabludu, da su se i na panateneje prikazivale drame, nema u djelcu ništa pogrješno, nego mnogo dokazâ učenosti i oštroumnosti, koji su mu stekli ugled odmah i izvan granicâ domovine. Važniji su godine 1697. i 1699. polemični njegovi spisi o „Listovima Falaridovim“, koje je nešto prije toga u tvrdoj vjeri, da su pravi, objelodanio Boyle u Oxfordu (1695.). Ovim je spisima Bentley porazio svu četu Boyleovih pristaša, sličan u pobjedonosnoj polemici Lessingu. Ne znaš, čemu bi se više divio, da li širokomu znanju i pronicavomu ispitivanju ili neobičnoj lakoći, s kojom kao u igri prikazuje svoje dokaze, ili žestokoj logici, s kojom protivnika tjera u tjesnac i odanle ga izvlači, ili napokon jasnomu redu, kako se nižu njegovi dokazi. Predmet je sam po sebi neznatan i lak za raspravu, jer bi bilo dosta navesti kronologijski dokaz, da listovi vrve anakronizmima. Ali Bentleyeva rasprava sipa na svu političku i književnu povjest

tako jasno svjetlo, dokazuje neautentičnost listovne književnosti i Ezopovskih basana tako očevidno, da se već ovi odsjeci moraju smatrati pravim, velikim dobitkom za znanost. Uza to se prislanjaju umne misli o Pitagori, Stezihoru, o tragicima Tespidu, Frinihu, Eshilu, o komicima, tako fina opažanja o metrici, dijalektima, solecizmu, starinama, novcima, da se upravo diviš; u kratko: jedva ima koji predmet grčke filologije, o kojemu ne bi našao pouke ili pobude i to u živahnu engleskom slogu.* Sve do starosti ostade Bentley vjeran grčkoj studiji. Zbirku sviju pjesničkih ulomaka već napominje u svojoj „Epistoli“ kao u planu; kako se on srećno trudio oko sakupljanja rastresenih česti, pokazuje njegova priredba Kalimaha u Grevijevu izdanju godine 1697. Za stare je dane bio priuzdržao Homera, te je za tu svrhu primjerak Stephanova izdanja napunio svojim bilješkama. Ondje je počivao obret digame, koju je pridao mnogim riječima, dok je nije objelodanio Heyne u svojem velikom izdanju Ilijade. Rasprava obretnikova nahodi se u knjižnici Trinity College-a u Cambridge-u. Dugo su sumnjali o ovom konsonantu, no danas je on priznat, te nema više sumnje o samoj pojavi njegovoj, nego samo o mjeri porabe.

Većina Bentleyevih radova tiče se rimske književnosti, a potječe poglavito iz posljednjih godina njegova života. God. 1726.—7. zadivi učeni svijet svojim Terencijem, kojemu je dodao Fedrove basne. Bentley je postavio tekst Terencijevih komedija na pravu osnovu držeći se rukopisa Bembina (iz V. stoljeća u Vatikanu), divno je ispravio mnoga mjesta (kako sam veli, 1000 mjesta), no najviše privrijedi raspravom sprijeda dodanom o Terencijevoj metrici (Schediasma de metris Terentianis), koja je upravo epohalna. Izuzevši prigodne napomene Scaligerove i radnju Canterovu o tragicima, nije nitko ništa osobito uradio za metriku, pa ni ukusni novolatinski pjesnici; suhi kompendij Hefestionov podavao je samo mršavu shemu mjerilâ, a vodena metrika Terencijana Maura njihove primjere, prava vrela ritamske predaje ne bijahu za latinske pjesnike izdašna. Bentley se zadovolji pomnjivim promatranjem. Ne mareći za dotadašnje teoretike stade crpsti iz punoga vrela samih pjesnika; metriku latinskih komikâ, u kojih su obično vidjeli sve same pjesničke slobode, podvrže on tvrdim, jasno odredjenim zakonima, koji u prigodi stoje u svezi s metrima lirikâ i tragikâ. Neka su njegova pravila ostala neoboriva. Tamo amo kasnija je nauka štogod

* Isp. W. Ribbeck: R. Bentley's Abhandlungen über die Briefe des Phalaris, Themistocles, Sokrates und Euripides und über die Fabeln des Aesop, Leipzig 1857.

popravila ili dotjerala, ali su kasniji radnici priznavali, da je njegov rad temeljan.

Na metrička je opažanja već i prije nukalo ono djelo, koje se od sviju njegovih radnja najduže i najčešće čitalo, najviše hvalilo i kudilo, a to je njegov Horacije, koga je izdao prvi put 1711., a najbolje g. 1739. u Amsterdamu. Posljednje izdanje njegova Horacija priredi Zangemeister u Berlinu 1869. u 2 sveska (s prekrasnim rječnikom Horacijevih pjesama, koji doda sam Zangemeister). U ovom izdanju Bentley iznosi umnih misli o metrici, ali veliki interes i visoko mjesto steče ovo djelo, napisano s velikom brzinom, po mjeri i prostoru, koji je Bentley podao konjekturalnoj kritici. Nije pravo tvrditi, da je Bentley tek svojevoljan nagadjač; naprotiv je istina, da je veoma pomnjivo pazio na rukopisnu predaju i da se odlučuje istom nakon točna ispitivanja za klasu, koja mu se čini najbolje zastupana u najstarijem blandinskom rukopisu (Blandinus antiquissimus). Veoma oprezno postupa i u izbacivanju interpoliranih stihova ili riječi, te daje izvrsne napomene o tom, kako su se uvukli nepravi stihovi i okrajnje bilješke; ako se koje mjesto protivi metričnim zakonima, Bentley ga odrješito uklanja. Dok je Scaliger rado, a Heinzije (Heinsius) bez ikakve stege premještao stihove i riječi, Bentley se tomu odlučno protivi, ali ipak držeći se razbora i ukusa Bentley je mnoga mjesta u Horacija promijenio, veoma često punim pravom, ali gdjekad i bez obzira na onu slobodu, koja se smora dopuštati pjesniku. I iz njegovih nepotrebnih ili nevaljalih konjektura prosijeva njegov sjajni talenat i pronicava oštroumnost.

Bentleyeve su bilješke primljene u izdanja drugih učenjaka, n. pr. u Davisovo izdanje Ciceronovih Tuskulana 1709. god., u Wakefieldovo izdanje Lukrecija 1796., u Meinekeovo izdanje Menandra 1823. i dr. Od posmrtnih djela izadje njegov smjelo obradjeni Lukan god. 1760.

Sva ova djela donijela su mnogo koristi nauci filologijskoj. Bentley je svoj engleskoj filologiji udario pečat svoga smjera. Ukupno izdanje Bentleyevih djela, koje je pokrenuo Dyce u Londonu 1836.—1842., ostade nedovršeno. Svezak „Opuscula philologica“ (Leipzig 1881.) imade samo izbor. O Bentleyu isp. Mähly, Richard Bentley, Leipzig 1868.; Jebb, Life of Richard Bentley (njem. od Wöhlera, Berlin 1885.).

Bentleyev je utjecaj osvježio i klonuli nizozemski učeni svijet, koji je bio i u politici u uskoj svezi s Engleskom. Daroviti triumvirat prijateljski odanih ljudi ne zanemarujući rimsku književnost podiže grčke studije, koje su do tada bile gotovo samo prikrpina uz hebrejski jezik za sveto pismo novoga zavjeta: to su Hemsterhuis, Valckenaer i Ruhnken. U njihovim djelima ima još predjašnje gdješto suvišne raširenosti, a isto tako žalimo, što su poglavito odabirali podredjene pisce, ali zahvalno spominjemo njihov zdravi sud u kritici teksta, te se divimo širokoj učenosti, s kojom su tumačili jezik i sadržaj, a napokon uzornim nam valja nazvati njihovo ukusno prikazivanje. Divni spisi: Ruhnkenov „Elogium Hemsterhusii“ (1768. i 1789.),* majstorsko djelo latinskoga sloga, kao i Wyttenbachova „Vita Ruhnkenii“** (1799.) podaju nam jasnu i poučnu sliku o razvoju i zaslugama jednoga i drugoga učenjaka.

Tiberije Hemsterhuis, sin učena liječnika, rodio se 9. siječnja (ili kako drugi pišu, 1. veljače) godine 1685. u Gröningenu, prvu je nauku primio od oca; kad mu je bilo 14 godina, podje u sveučilište svoga rodnoga grada, a zatim se učio u Leydenu; godine 1704. ne prevalivši još 20 godina steče profesuru matematike i povjesti u Amsterdamu. God 1717. dopade mu profesura grčkoga jezika i povjesti u Franekeru, a godine 1740. u Leydenu, gdje je godine 1766. u 82. godini svoga života umro. Hemsterhuis je jedan od najznamenitijih humanista, a velika mu je zasluga, što je grčku studiju u Holandiji zanemarenu opet uskrsao: on je osnivač t. zv. škole helenistâ, iz koje su proizišli njegovi učenici Ruhnken i Valckenaer.

Hemsterhuis je u Amsterdamu drugujući s Küsterom i Berglerom utvrdio svoju ljubav prema grčkomu jeziku i s neobičnom marljivošću naučio se temeljito grčki; što se već u 22. godini na preporuku Grevijevu dao na težak posao, na izdavanje Poluksova „Onomastika“, tomu valja tražiti uzrok u osobitim prilikama knjižarstva. Znameniti nakladnici, kao n. p. Wetstein u Amsterdamu, sami su odabirali pisce, koje su htjeli objelodaniti, pa su onda tražili učene urednike. S Poluksom su došli u nepriliku, jer je Lederlin, koji je obećao urediti ovo djelo i Homera, pošao u Strassburg i ostavio oba djela nedovršena. Homera dovrši Bergler, a leksikografa Poluksa njegov mladi prijatelj. Djelo izadje godine 1706., te pobudi veliku pažnju; ponajprije zada sastavljaču neugodnu bol, kad mu je Bentley prijateljski poslao bilješke o metričkim nedostacima u obradbi pjesničkih ulomaka, ali se do skora sabra i živo prionu, da nadoknadi, što je zanemario. Hemsterhuis se tako dobro upoznade

* Više puta je preštampano ovo krasno djelce; u Teubnerovoj ga je nakladi izdao Frey god. 1875.

** Obje je biografije zajedno objelodanio Lindemann „Vitae duumvirorum T. Hemsterhusii et D. Ruhnkenii“, Leipzig 1822.

s grčkim jezikom, da mu njegov slavitelj daje prvo mjesto medju helenistima ne izuzevši ni Francuza Casaubona. Njegova je zasluga, što je grčku studiju oslobodio od toga, da bude prosta sluškinja teologije, što je raspršio misao, da je grčki jezik srodan s hebrejskim, a napokon, što ju je u sveučilištu predao njezi izvrsnih učenika. A i sustav etimologije i tvorbe riječî, koji je zajedno sa svojim učenicima pod imenom analogije razvio, pokazuje znatan napredak u nauci. On je tražio, da se nadju jednostavni korijeni riječî i njihov razvoj; ako je u tom postupao još surovo i izvodio latinski jezik iz eolskoga narječja, valja ove pogrješke odbiti na to, što još nije bilo poredbene filologije. Jezičnu porabu aticizma Hemsterhuis je temeljito proučio; ako i nije došao do točne historijske podjele vremenâ, ipak je natkrilio svoje prethodnike širinom svojega opažanja i zdravim sudom. Kao tumač umio se osloboditi od prenatrpavanja raznolike gradje, koja je pretovarivala radnje njegovih zemljaka, premda i on u prigodi na široko raspravlja o starinama i književnosti; kao kritik odlikovao se opreznim, ali srećnim popravcima obazirući se vazda na poznate verzije rukopisa samih. Gdjekad je bio i preoprezan, te je izmedju više konjektura uz koje mjesto prepuštao čitatelju, da bira. U izboru pisacâ predavaše se slučaju, te žalimo, što je učenost i vrijeme svoje žrtvovao n. p. Ksenofontu iz Efeza. Dostojniju su mu gradju podali Aristofanov „Plutus“ (1744.) i Lucijan (1708. i 1732.), ali je skromni učenjak izradio sam samo trećinu Lucijanovih djela, te je nestrpljivi nakladnik poslije mnogo godina povjerio posao brzomu Reizu. Čuditi se moraš u njegovu Lucijanu neobičnoj učenosti i lakoći, s kojom je umio ispravljati pisarske pogrješke grčke i rimske književnosti, uzorne su gramatične i stvarne bilješke ovoga krasnog djela. Pored toga dao je Hemsterhuis bilješke Albertiju za Hezihija (1746.), Ruhnkenu za Timeja (1754.), Ernestiju za Kalimaha (1761.) i dr. Književnu njegovu ostavinu objelodanio je Geel (Anecdota Hemsterhusiana, Leyden 1825.). Isp. L. Müller, Gesch. d. kl. Philol. in d. Niederlanden, Leipzig 1869. str. 74—82. Što bi bio mogao učiniti učitelj, da se volio latiti znamenitih pisaca, izvela su dva njegova najbolja učenika: vatreni Valckenaer i mirni Ruhnken.

Posljednji je period u povjesti klasične filologije — njemački. Mnogi su uzroci pripomogli, da je njemačka škola mogla održati pobjedu nad nizozemskom, engleskom i romanskom; održala ju je svojom metodom i širim pogledom. Jačanje narodne svijesti utjecalo je i na filologiju. Ponajprije vidimo natjecanje mladih sveučilišta u Halli i Göttingenu sa starim sve-

učilištima u Jeni i Leipzigu, nadalje opažamo, da je popravljen školski sustav, da cvate slobodna filozofija puna mislî i ideja, a napokon, da se razvija snažna narodna književnost. Da je iz ovih elemenata mogla ponići samostalna, znamenito razgranjena nauka o starini, mnogo su pomogli Winckelmann i Herder, koji su potakli zanos za stari svijet, pomogao je Lessing spojivši prekaljeni ukus sa školanim razborom, pomogla je vatra, s kojom su Goethe i Schiller poštovali i nasljedovali starinu, pomogla je svestrana ljubav romantikâ za sve narodne književnosti, kao i historijski smisao, koji su raširili znameniti historici. Iz ovih dodira iskresala se iskra, iz koje se razvio plamen zanosa za starinu. A u prilog je bila novoj nauci i velika marljivost, s kojom su se učenjaci dali na ispitivanje starine.

U početku se može dakako hvaliti samo marljivost. Istom s Wolfom započinje se nova epoha u filologijskoj studiji.

Fridrik August Wolf rodio se u seocu blizu Nordhausena, koje se zove Haynrode, 15. veljače 1759. godine (upravo 200 godina poslije Casaubona), prvu je nauku primio od oca, koji je bio učitelj i kantor, zatim je polazio gimnaziju u Nordhausenu, a god. 1777. podje u sveučilište u Göttingen dobro poznajući grčku i rimsku književnost, budući da je posljednje godine u gimnaziji bio neobično marljiv ispisujući cijele partije iz velikih rječnika (Skapulina i Gesnerova) i uza to obdaren živim i jakim pamćenjem. Već prije, nego je svršio peti semestar, s velikom je marljivošću dotjerao dotle, da ga je profesor Heyne (u srpnju 1779. god.) preporučio za učitelja u pedagogiju u Ilfeldu, kamo je i otišao u listopadu; bilo mu je 20 godina. Poslije tri godine (1782.) dodje kao ravnatetj gradske škole u Osterode, no već do godine (1783.) dobije poradi svojega izdanja Platonova „Simpozija“ (1782.), koje je svratilo na nj pažnju pruskoga ministra Zedlitza, profesuru filologije i pedagogije u Halli, a god. 1784. takodjer profesuru rječitosti. U Halli je Wolf neobično živo radio i kao učitelj i kao pisac. Već smo u početku knjige kazali, da je Wolf otac moderne klasične filologije. Na tom širokom području učiteljovao je Wolf u Halli sve do god. 1806., kadno ovo sveučilište Napoleon poradi slušača protivnih Francuzima zatvori. Wolf podje u Berlin, gdje je radio kao izvanredan član akademije naukâ, te je bio jedan od prvih, koji je upoznao potrebu, da se namjesto hallskoga sveučilišta osnuje novo u Berlinu, i ujedno najživlje radio oko osnove novoga sveučilišta. Ali ipak ne udje u novi zavod kao redovan profesor, nego je predavao kao akademik slobodna predavanja od godine

1811. do 1824.; ove godine budući bolestan podje u južnu Francusku, da se oporavi. Oko polovine srpnja prispije u Marseille, te su mu dobro prijale morske kupelji; no prehlada želuca uskori mu smrt. Umro je 8. kolovoza 1824.

Prvu je radnju, izdanje Platonova Simpozija, izdao Wolf godine 1782. God. 1783. objelodani za svoja predavanja pomnjivo pregledani tekst Heziodove Teogonije. God. 1784. i 1785. priredi tekst Homerovih djela za škole u 4 sveska u Halli. Izmedju god. 1789. i 1792. izadjoše njegovim trudom: Demostenov govor protiv Leptina, Lucijanovi neki spisi, Herodijanove historije i Ciceronove Tuskulane. Godina 1792. pribavi mu napokon željenu prigodu, da objelodani svoja ispitivanja i nove ideje o Homeru. Već je prije 12 godina nukao knjižara Nicolaia u Berlinu, da štampa njegovu studiju o Homeru i Homerove pjesme, ali Nicolai ne pristade. Sad ga zamoli „knjižara sirotišta“, da joj priredi tekst Homerovih pjesama. On sa svim žarom uzme dotjerivati tekst svoga djela, te za dvije godine objelodani novu recenciju pod natpisom: Homeri Ilias, ex veterum criticorum notationibus optimorumque exemplarium fide recensita. Vol. I. II. Hallis 1794. Uza to izidje njegova znamenita studija o Homeru: Prolegomena ad Homerum u Halli 1795. kao uvod prvomu svesku Ilijade. Poznato je, kakov je silan pokret izazvao ovaj spis u učenom svijetu, kako je učenjake razdijelio u dva tabora i kako je ovaj spis pokrenuo „pitanje o Homeru“, koje se još ni dandanas nije smirilo.

Poslije Homera i Prolegomenâ objelodani Wolf četiri Ciceronova govora (post reditum, ad Quirites, pro domo sua, de haruspicum responsis) u Berlinu god. 1801., Ciceronov govor za Marcela u Berlinu 1802. i Suetonija u Leipzigu 1802. Boraveći u Berlinu objelodani Wolf ondje: Museum der Alterthumswissenschaft (zajedno s Buttmannom, 2 sv. 1807. i 1810.), Museum antiquitatis studiorum opera F. A. Wolfii et Phil. Buttmanni vol. I. fasc. 1. et 2. (1808. i 1811.), Von einer milden Stiftung Trajans (1808.), Aristofanove Oblake grčki i njemački (1811.), Zu Plato's Phaedon (1811.), Platonis dialogorum delectus, pars I. (1812.) i odatle napose Apologiju (1820.), Literarische Analecten, 2 knjige u 4 sveska (1817.—1820.). Nastavak ovoga časopisa, koji je započeo sa značajkom R. Bentleya, obustavi godine 1820., kao i svoj književni rad, jer se berlinska cenzura nametnula spisima akademikâ. Poslije njegove smrti izdani su (ponajviše po kolegijskim bilješkama) razni spisi: Wolfove bilješke uz Heziodov Štit Herkulov (1840.) izišle su u izdanju Rankeovu u Quedlinburgu, Vorlesungen über die Encyclopaedie der Philologie izdade Stockmann (Bergk) u Leipzigu 1830.,

1845., Darstellung der Alterthums-Wissenschaft priredi Hoffmann ib. god. 1833., Vorlesungen über die Alterthumswissenschaft Gürtler u 5 svezaka ib. 1831., a Consilia scholastica Föhlisch u Wertheimu 1829. — Njegova književna ostavina nahodi se u kraljevskoj biblioteci u Berlinu.

Golemu biografiju Wolfovu objelodanio je u 2 dijela njegov zet Körte: Leben und Studien Fr. A. Wolf's des Philologen (Essen 1833.).

Wolfu je bilo sudjeno, da bude prvi slušač i prvi profesor filologije. Nikada nije bilo živahnijega i zamamnijega učitelja na katedri. Dvadeset godina u Halli htio je ponajpače, da bude učitelj, a učenici Boeckh, Bekker, Heindorf i dr. obasipavahu ga dokazima zahvalnosti, pa i najveće pisce n. p. Göthea i Humboldta privlačila je živa genijalnost njegova.

Kao ispitivač stekao je Wolf besmrtno ime svojom studijom o Homeru. Ponukan budući narodnom pojezijom, kojoj je slavu pribavio Herder, i duhovitim spisom Engleza Wooda o originalnom duhu Homerovu podade Wolf u svojoj Ilijadi i u Prolegomenima majstorsko djelo, s kojim se počinje nova era u filologiji. Njegov je rezultat, da je Homerov ep skupina raznih u kasnije doba popisanih pjesama, koje su se nekoć samo pamtjele i pomalo povećavale. Ova je knjiga potakla ne samo pitanje o Homeru, nego i dublje razmišljanje o razvoju grčke pojezije u opće, pokrenula je življu književnu povjest, kojoj je nacrt mladi Fr. Schlegel i izveo. Počevši od Goethea i Schillera svi su se znameniti pisci njemački i spoljašnji stali zanimati oko hipoteze, neki su je branili, a drugi pobijali.

Svu silu osnovâ i započetih djela ostavio je živahni duh Wolfov; šteta je, što se oko Platonovih djela bavio samo pripadom. U svojem časopisu (Lit. Analecten) podao je medju drugim člancima duhovite i sjajne karakterne slike engleskih filologa, osobito je lijepo opisao Bentleya. S Vossom se natjecao u prevodjenju nekih pjesničkih mjesta; izbor iz Aristofana i Homera pripada medju najsavršenije njemačke prijevode; šteta je, što su to samo probe. Uz Demostenov govor protiv Leptina napisao je uvod, u kojemu je objasnio liturgije i način zakonodavstva u Ateni; to je prva valjana rasprava o državnim starinama grčkim. U časopisu „Museum der Alterthumswissenschaft“ god. 1807. u I. svesku (na str. 1—145.) nacrtao je okvir i cilj klasične filologije, kako jê danas shvaćamo.

Wolf je oslobodio njemačku filologiju od pretege nizozemske; on je metodskoj kritici svojim Homerom pokazao nove putove; a vrijedno je istaknuti, da se ponajviše bavio oko naj-

plemenitijih djelâ književnosti. Bio je red, da se poslije njega prouče tragici.

Najveća mu je zasluga, što je klasičnoj filologiji dao zastavu samostalnosti i što je klasičnoj filologiji odredio njezino visoko značenje.

5. *Literatura.* Povjest filologije u starini prikazuje Steinthal (Geschihte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berl. 1863.). Preporodnu filologiju opisuju Burckhardt u klasičnom djelu „Cultur der Renaissance in Italien“ (Leipz. 1860.), Voigt u djelu „Wiederbelebung des classichen Alterthums“ (Berlin 1859.) i Šrepel (Preporod u Italiji, Zagreb 1899.). Povjest filologije u Nizozemskoj prikazao je Müller (Geschichte der klassischen Philologie in den Niederlanden, Leipz. 1869.).

Povjest klasične filologije u Njemačkoj ocrtali su Bursian (Geschichte der klass. Philologie in Deutschland, Münch. 1883.) Sistematičnu je bibliografiju ovoga predmeta podao Hübner (Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte und Encyklopaedie der klassichen Philologie, Berlin god. 1876.) i Reinach (Manuel de philologie classique, Par. 2. izd. 1883.).

Krasno je ocrtao obću povjest klasične filologije Urlichs u I. svesku Müllerove enciklopedije (1886.). Vrijedne su takodjer neke monografije o pojedinim znamenitim filolozima; od ovih se rasprava ističe Didotova o Manuciju (1875.), Mählyjeva o Polizianu (1864.), Nisardova o književnom triumviratu u XVI. stoljeću (1852.) i o Erazmu (1877.), Jebbova o Bentleyu (1885.), Wyttenbachova o Ruhnkenu (1799.), Vahlenova o Valli (1864.), Geigerova o Reuchlinu (1871.); Bernaysova o Josipu Scaligeru (1855.), Ruhnkenov elogij o Hemsterhuisu (1768.), Starkova o Winckelmannu (1867.), Körteova o Wolfu (1833.), Steinthalova o Humboldtu (1867.), Hertzova o Lachmannu (1851.), Rankeova o K. O. Mülleru (1870.), Ribbeckova o Ritschlu (1879.), Groteova o Groteu (1874.) i dr. Lijepo je prikazao Egger helenizam u Francuskoj (1869 Par. u 2 sveska).

Iz ovih se djela razabira bujni život klasične filologije, koja je duboke tragove zasjekla u povjesti ljudske kulture. Ovi se tragovi osobito opažaju za renaissance, kad je klasična starina upravo preobrazila sav društveni život i udarila temelj modernomu svijetu, a opaža se i u prvoj polovici XIX. stoljeća, kad je klasičnoj filologiji pošlo za rukom, da historiju i rimsko pravo navrne na prave putove; podjedno je po njoj svjetovnjački stalež uljezao u srednju školu i počeo vršiti učiteljsku službu. U životu klasične filologije ogleda se ujedno i znatan dio srednjoškolske povjesti, jer je klasična filologija glavnim predmetom gimnazijske nastave.

Popis pisaca,

koji se u ovoj knjizi napominju.

Alberti 180.
Alkman 28. 93.
Allacci 30.
Aly 95.
Anakreonat 31. 95. 96.
Andresen 39.
Antologija grčka 96.
Antonije govornik 68. d.
Apijan 151.
Apolodor 135.
Apolonije Diskol 48.
Apolonije Rodjanin 150.
Apulej 60. 61. 174.
Arijan 96. 97. 105. 116.
Aristarho 168.
Aristofan 90. 97. 98. 106. 107. 167. 180. 182. 183.
Aristofan iz Bizanta 168.
Aristoksen 63.
Aristotel 12. 28. 35. 63. 64. 65. 66. 67. 70. 71. 72. 77. 85. 88. 98.—100. 103. 118. 123. 134. 150. 168.
Ascoli 171.
Atenej 151.
Atik 103. 172.
Aurispa 169.
Auzonije 174.

Babrije 111.
Babukić 49.
Bacon 48.
Bähr 94. 171.
Baglivi 141.
Bailly 52.
Bandini 32.
Banier 156.
Barićević 141.
Barthélemy 152.
Bauer 154.
Baumeister 38. 147. 154.
Beaufort 142.
Beauzée 48.
Becker K. F. 49.
Becker W. A. 152.
Behaghel 50.
Bekker 171. 183.
Belger 38.
Belloch 147.
Bembo 169.
Benigno 140.
Benseler 53.
Bentley 63. 169. 170. 171. 175.—179. 182. 183. 184.
Berger 149.
Bergk 93. 94. 171. 182.
Bergler 179.
Bernard 164.
Bernays 175. 184.
Bernhardy 20. 49. 92. 93. 94. 171.
Bernheim 148.
Bessarion 31. 169.
Bion 135.
Birt 95.
Blass 35. 43. 171.
Blume 33. 164.
Boccaccio 169.
Bochart 157.
Boeckh 3. 16.—18. 21.—23. 43. 63. 145. 153. 160. 162. 167. 170. 171. 183.

Böttiger 159.
Boissier 171.
Bojesen 154.
Bond 35.
Bonghi 152.
Bonitz 171.
Bonnet 3.
Borghesi 143. 162. 171.
Bopp 49. 50. 171.
Bormann 162.
Bošković 141.
Boyle 176.
Bratuschek 3.
Braune 50.
Bréal 52. 171.
Brugmann 50. 51. 54. 171.
Bruni 169.
Brunn 159. 160. 171.
Brunšmid 160.
Bücheler 39. 171.
Bücher 62.
Budej 169.
Buffon 83.
Bulić 160.
Burckhardt 147. 184.
Burnouf 94.
Bursian 38. 149. 184.
Busolt 146. 154.
Buttmann 15. 49. 182.

Cagnat 163.
Camerarije 169.
Canina 171.
Canter 177.
Casaubon 134. 170. 180. 181.
Cauer 162.
Cervantes 111.
Cezar 54. 59. 61. 100. 101. 118. 121. 129. 138. 143. 172 174.
Chaignet 64. 66.
Chatelain 39.
Chilmead 176.
Chipiez 160
Christ 94 171.
Ciceron 12. 28. 29. 31. 44. 54. 59. 60. 61. 65. 66.—85. 88. 92. 100. 101.—103. 120. 129. 143. 169. 172. 178. 182.
Cima 62.
Clerici 43.
Clinton 166.
Coco 152.
Collignon 160.
Collitz 162.
Condillac 48.
Conze 159
Corneille 108.
Corsini 166.
Corssen 49. 171.
Creuzer 157.
Crijević 140.
Croiset A. i M. 94. 171.
Crusius 39.
Cujas 173. 174.
Curtius Ernst 145. 146. 149. 150. 159. 162. 171.
Curtius Georg 39. 49. 50. 51. 52. 171.
Cvjetajev 162. 171.

Ćwikliński 171.

Dante 6. 138.
Daremberg 38.
Davis 178.
Delbrück 46. 49. 50. 51. 171.
Demetrije Falerej 82. 111.
Demosten 76 82. 86. 92. 103. 104. 114. 182. 183.
Dessau 153. 162.
De Vit 53.
Dezobry 152.
Dicejarh 150.
Didot 37. 184.
Diefenbach 54.
Diez 55. 56.
Diodor iz Sicilije 104.
Dion Kasije 111. 151.
Dionizije Areopagita 175.
Dionizije Halikarnašanin 65. 92. 151.
Dionizije Tračanin 47. 48
Dittenberger 162.
Dlustuš 39.
Dodwell 166.
Dörpfeld 171.
Domaszewski 153.
Dominis 140.
Dräger 50.
Draheim 39.
Drenckhahn 62.
Drioux 140.
Droysen 147.
Drumann 143. 144.
Ducange 54.
Dübner 171.
Dukat 28.
Dumarsais 48.
Duncker 145. 146.
Duruy 144. 146. 147.

Duvau 39. 64.
Dyce 178.

Ebeling 53.
Ebert 140.
Eckhel 164.
Egger 184.
Eisenschmid 164.
Engelmann 37.
Enije 59 60. 87.
Epifanije 163.
[Epiktet] 96. 105. 106.
Epikur 1 2. 119.
Eratosten Cirenjanin 4. 149. 150. 165
Erazmo Rotterdamski 169. 184.
Ernesti 170. 180.
Ersch-Gruber 38.
Eshil 31. 90. 92. 105.—107. 130. 132. 155 158. 177.
Eshin 104.
Euhemer 156.
Euklid 11.
Euripid 29. 90. 107.—110. 177.
Eutropije 110.
Euzebije 166. 175.
[Ezop] 93. 110. 111. 177.

Fabretti 162.
Fabricije 89. 152.
Facciolati 53.
[Falarid] 176. 177.
Favre 54.
Fedro 111. 177.
Ferguson 142.
Ferić 141.
Ferrai 92.
Festo 174.
Ficino 169.
Filelfo 169.
Fileta 128.
Filleul 147.
Filodem 28.
Filohor 161.
Filoksen 93.
Finlay 147.
Fiorelli 159.
Flacije Ilirik 141.
Fleckeisen 38. 39.
Föhlisch 183.
Forbiger 152.
Forcellini 53. 54.
Franz 162.
Freinsheim 116. 117.
Freund 3. 54.
Frey 179.
Friedländer 144. 152.
Frinih 177.
Froehner 159.
Fronton 29. 31.

Gagliuffi 141.
Gaj 29. 32.
Galbiati 35.
Galen 163.
Gaza 169.
Gebauer 39.
Geel 180.
Geiger 172. 184.
Gelije 151.
Gentile 152.
Georges 54.
Gerhard 159.
Gesner 181.
Ghetaldi 141.
Gibbon 142.
Gilbert 154.
Gillies 144.
Gladstone 157.
Gleditsch 64.
Göll 152.
Göthe 95. 110. 181. 183.
Goldsmith 144.
Gomperz 28.
Gradić 141.
Greaves 164.
Gregorovius 144. 148.
Grevije (Graeve) 151. 170. 177. 179.
Grillparzer 108.
Grimm 50.
Gröber 56.
Groh 39.
Gronov Ivan Fridrik 170.
Gronov Jakov 151. 170.
Groot 170.
Grote Gjuro 145. 146. 158. 171. 184.
Grote H. 184.
Gruppe 158.
Gruter 173. 174.
Grysar 61.
Guarino 169.
Gürtler 183.
Guhl 154.
Gurlitt 38.

Haase 20. 21. 49.
Haenel 33.
Halkondila 169.
Harder 39.

Hauler 39.
Haupt 37. 171.
Haussoullier 39.
Havet 64.
Hefestion 177.
Hegel 49.
Heindorf 183.
Heinichen 61.
Heinzije 178.
Heitz 92.
Helbig 159.
Heliodor 111.
Hemsterhuis 169. 170. 171. 175. 179. —181. 184.
Henschel 54.
Henzen 162. 166.
Herbst 147.
Herder 181. 183.
Hermann 16. 48. 49. 63. 145. 154. 157. 170. 171.
Herodijan 48. 111. 112. 182.
Herodot 12. 28. 55. 92. 112. 137. 147. 148.
Heron 163.
Heronda 28. 35.
Hertz 171. 184.
Hertzberg 144. 146.
Heyne 170. 177. 181.
Hezihije 180.
Heziod 53. 87. 93. 112. 113. 182.
Hillebrand 92.
Hinrichs 93. 163.
Hiperid 28.
Hipokrat 11.
Hircije 101.
Hirschfeld 162.
Hoffmann O. 55.
Hoffmann S. 183.
Holm 146.
Homer 10. 17. 28. 31. 43. 52. 53. 55. 59. 60. 85. 87. 89. 90. 91. 93. 110. 112. 113. 117. 132. 177. 182. 183.
Horacije 60. 71. 76. 84. 113. 114. 122. 175. 176. 178.
Hrizolora 169.
Hübner 139. 162. 163. 184.
Huelsen 162.
Huemer 39.
Hultsch 163. 164.
Humboldt 50. 171. 183. 184.
Huschke 167.

Ideler 166.
Ihering 154
Ihne 144.
Ilberg 39.
Inama 3. 24.
Ion 176.
Isler 142.
Izokrat 32. 82. 114.

Jacobitz 53.
Jacobs 37.
Jahn J. 38.
Jahn Otto 159. 171.
Jebb 178. 184.
Jeronim 166.
Jordan 150. 171.
Justin 114.
Juvenal 114. 115. 118.

Kaibel 38. 162.
Kalimah 4. 92. 121. 128. 150. 177. 180.
Kalin 93.
Kant 49. 72.
Katon 59. 68. 73. 165.
Katulo 60. 115. 120. 174.
Kefalas 96.
Kekulé 159.
Keller 149.
Kiepert 149. 150.
Kirchhoff 162. 171.
Klotz 54. 61.
Klussmann 3.
Klüver 149.
Köchly 154.
Köhler 162.
Körte 183. 184.
Körting 56.
Kohner 154.
Kortüm 145.
Král 39.
Kraso govornik 69. d.
Krat 168.
Krater 161
Kroll 38.
Krüger 49.
Krumbacher 139.
Kruse 149.
Ksenofonat 115. 116. 137.
Ksenofonat iz Efeza 180
Kühner 49.
Küster 179.
Kuhn 157.
Kunić 141.
Kurcije 116.
Kvičala 171.
Kvintilijan 61. 65. 72. 78. 86. 88. 116
Kvinto Smirnjanin 93. 116. 117.

Lachmann 129. 145. 164. 171. 184.
Lacombe 148.
Lambin 169.
Lanciani 150. 171.
Lange 3. 144. 154.
Laskaris 169.
Leake 171.
Lederlin 179.
Lehrs 63.
Lenormant 159.
Lepsius 162.
Leskien 50.
Lessing 176. 181.
Leto 169.
Leutsch 39.
Ligdam 136.
Likurgo 117.
Lindemann 179.
Lindsay 51. 171.
Lipsius J. H. 38. 154.
Lipsius Justo 173.
Livije 12. 54. 59. 60. 61. 117.
Lizija 80. 117. 118.
Lobeck 157.
Lolling 150.
Longin 88.
Lucić 162.
Lucijan 43 118. 180. 182.
Lübker 37.
Lukan 32. 118. 119. 178.
Lukrecije 60. 119. 178.

Mabillon 34.
Madvig 49. 171.
Mähly 178. 184.
Maffei 162.
Mahaffy 94.
Mai 29. 31. 171.
Maixner 45. 95.
Makrobije 151.
Malala 176.
Malpaghini 169.
Manilije 174.
Mannert 149.
Manucije 35. 169. 184.
Marcijal 119. 120.
Maretić 39. 45.
Marini 162.
Marko Aurelije 120.
Marquardt 153. 154. 171.
Martha 171.
Martini 33.
Marulić 140. 162.
Marx 39.
Masius 38.
Matthiae 49.
Matzat 167.
Mecijan 163.
Meier M. H. E. 154.
Meineke 171. 178.
Meister 55.
Melanchton 111.
Meleagar iz Gadare 96.
Menandro 135. 178.
Merguet 50.
Merula 170.
Meursije 151. 170.
Meyer Gustav 50. 51.
Meyer H. 159.
Meyer-Lübke 56.
Michaelis 159.
Migne 139.
Miklošić 50. 52.
Milosavljević 154.
Misteli 50.
Mitford 144. 145.
Modestov 95. 171.
Molière 97.
Mommsen 143. 144. 153 154. 162. 164. 167. 171.
Montesquieu 142.
Montfaucon 32. 34. 170.
Morcelli 162.
Morelli 33.
Mosho 135.
Müller Giuseppe 92.
Müller H. J. 39.
Müller Iwan 3. 18. 38. 61. 154.
Müller Lucijan 64. 171. 180. 184.
Müller Max 157.
Müller Otfried 92. 145. 159. 160. 171. 184.
Munk 93. 95.
Muratori 162.
Mure 93.
Muret 175.
Murray 159.
Musić 39. 94.

Nägelsbach 61.
Nepos 59. 120.
Neue 49.
Neumann 149.
Nevije 60. 87.
Newton 159.
Nicolai 93. 95.
Niebuhr 29. 32. 134. 139. 142. 143. 144. 171.

Nipperdey 171.
Nisard 184.
Nissen 149. 164. 171.
Nitzsch 144. 171.

Obsequens 35.
Occioni 95.
Oehmichen 154.
Olivieri 162.
Orsini 30.
Osthoff 50. 52. 171.
Overbeck 150. 160. 171.
Ovidije 60. 120. 121.

Panonije 140.
Paoli 35.
Pape 53.
Passow 53.
Pastrnek 39.
Patin 95.
Patricij 62. 65. 140.
Paul 50. 87.
Pauly 38.
Pauzanija 121. 122. 149. 151. 158.
Pavić 66.
Peppmüller 93.
Perrot 154. 160.
Perthes 150.
Pertz 32.
Perzije 122.
Petavije 166. 170.
Peter 144. 147.
Petračić 94.
Petrarka 31. 103. 150. 169. 171. 172.
Petronije 55.
Petrović 39.
Petzholdt 33.
Peutinger 169.
Peyron 29. 30.
Pfeiffer 152.
Pichon 95.
Pindar 91. 92. 122. 155. 167.
Pinder 92.
[Pitagora] 106. 177.
Planta 55.
Platon 12. 68. 70. 84. 95. 98. 118. 122. 123. 134. 167. 181. 182. 183.
Plaut 29. 31. 60. 123.—127. 135.
Plinije Mladji 60. 127. 128. 133.
Plinije Stariji 11. 127. 148. 158.
Plutarh 92. 111. 128. 151.
Pöhlmann 146.
Poggio 169.
Polemon 161.
Polen 151.
Polibije 43. 128. 147. 148. 151.
Polion 60. 61. 137.
Poliziano 169. 184.
Poluks 179
Pompej Trogo 114.
Preller 158. 171.
Prellwitz 52.
Priscijan 48.
Probo 55.
Propercije 128. 129. 174.
Ptolemej 149.

Racine 108. 109.
Rangabé 171.
Ranke F. 182. 184.
Ranke Leopold 147. 148.
Rayet 159.
Reinach 163. 184.
Reisig 49.
Reiz 180.
Renan (Rheinau) 35.
Reuchlin 169. 184.
Ribbeck Otto 95. 171. 184.
Ribbeck W. 177.
Richter Otto 150.
Richter R. 39.
Ritschl 20. 28. 50. 162. 171. 184.
Robert 38.
Robertello 43.
Rochette 146.
Röhl 162.
Rohde 171.
Roscher 38. 158.
Rosini 152.
Rossbach 63.
Rossi 159.
Rost 37. 53.
Rubino 143. 144.
Rudorff 164.
Rüstow 154.
Ruggero 38.
Ruhnken 170. 179. 180. 184
Rutilije Rufo 68.

Saglio 38.
Sallengre 151.
Salustije 59. 60. 61. 129. 148.
Salutato 169.
Samasije 170.
Sapfa 155.
Sauppe 28. 37.
Savonarola 140.
Savot 164.

Scaliger Josip 43. 166. 167. 169. 170. 171. 173.—175. 178. 184.
Scaliger Julije Cezar 169. 173.
Scapula 52. 181.
Scartazzini 6.
Schäfer 147.
Schanz 95. 171.
Scheller 53. 54.
Schenkl 37. 39.
Scherer 50. 62. 65.
Schiller Fridrik 181. 183.
Schiller H. 144. 154.
Schlegel 183.
Schleicher 49.
Schliemann 159.
Schmalz 51. 58. 62.
Schmidt 63. 64.
Schmitz 142. 146.
Schneider 49.
Schneider Saxo 170.
Schneidewin 39. 53.
Schoell 92. 94.
Schömann 154.
Schöne 162. 166.
Schwarze 92.
Schwegler 143.
Scioppije 43.
Seiler 53.
Sellar 95. 171.
Seneka filozof 12. 58. 59. 61. 83. 92. 108. 118. 129. 130.
Seyffert 38.
Shakespeare 6. 97.
Sievers 50.
Sigonije 151.
Simonid 91. 96. 116.
Siro 174.
Sittl 94. 160. 164. 171.
Skalić 141.
Sofoklo 90. 92. 105. 107. 112. 130. —132.
[Sokrat] 69. 70. 97. 98. 105. 115. 116. 122. 123. 177.
Spruner 150.
Stacije 132.
Stampini 39.
Stark 184.
Stay 141.
Steinthal 4. 49. 50. 171. 184.
Stengel 154.
Stephan Henrik 52. 53. 169. 177.
Stephan Roberto 53. 169.
Stezihor 177.
Stockmann 182.
Stoll 146. 152.
Stolz 50. 51. 171.
Strabon 132. 140. 151.
Suetonije 4. 59. 61. 133. 151. 182.
Suhle 53.
Sulpicija 136.
Susemihl 94.

Šižgorić 140.
Šrepel 88. 95. 154. 172. 184.

Tacit 12. 31. 54. 58. 59. 60. 61. 101. 128. 133. 134. 147. 148.
Tassin 34.
Tasso 111.
Teofrast 134.
Teognid 134. 135.
Teokrit 135. 137.
Terencijan Mauro 35. 177.
Terencije 60. 63. 135. 136. 177.
[Tespid] 106. 177.
Teuffel 92. 94. 171.
Thiersch 49.
Thirwall 145.
Thompson 35.
Thou 173.
Tibulo 136. 174.
Tillemont 142.
Timej 180.
Timotej 93.
Tipaldi 92.
Tiraboschi 89. 140.
Tirtej 93.
Tomić 144. 146.
Toustain 34.
Trapezuntije 169.
Tucidid 12. 58. 59. 61. 64. 92. 129. 136. 137. 147.
Tuka 138.
Turneb 172. 175.

Ukert 149.
Unger 167.
Urlichs 3. 23. 184.
Usener 39. 148.

Vahlen 171. 184.
Valckenaer 170. 179. 180.
Valla 169. 184.
Vallauri 171.
Vaniček 52.
Varije 138.
Varon 61. 123. 150. 151. 165. 174.
Velej Paterkulo 35. 137.

Vergerije 141.
Vergilije 10. 58. 59. 60. 90. 95. 113. 135. 137. 138. 169. 172. 179.
Vico 142.
Viger 170.
Viktor (Aurelije) 138.
Viktorije 175.
Visconti 159.
Vitelli 35.
Vitruvije 11. 138. 158.
Vittorino 169.
Vlček 39.
Voigt Georg 140. 184.
Voigt Moritz 154.
Volkmann 66.
Vollmer 54.
Voss Ivan Henrik 157. 183.
Vossije (Voss) Gerardo Ivan 157. 170.
Vrančić 141.

Wachsmuth 39. 145. 150. 154. 171.
Wakefield 178.
Wattenbach 30. 34. 35.
Weber 147.
Weidner 147.
Weise 88. 95.
Welcker 158. 159.
Westphal 63.
Wieland 108.
Wilamowitz-Möllendorff 45. 171.
Willems 154.
Wilmanns 162.
Winckelmann 159. 170. 181. 184.
Wissowa 38. 153.
Witte 159.
Wöhler 178.
Wölfflin 38. 50. 54. 171.
Wolf 14.—16. 19. 20. 21. 89. 113. 169. 170. 171. 181.—184.
Wood 183.
Wyttenbach 170. 179. 184.

Zamagna 141.
Zangemeister 35. 162. 178.
Zenodot 168.
Zielinski 171.
Ziemer 50.
Zoega 159.
Zoeller 95.
Zumpt 49.